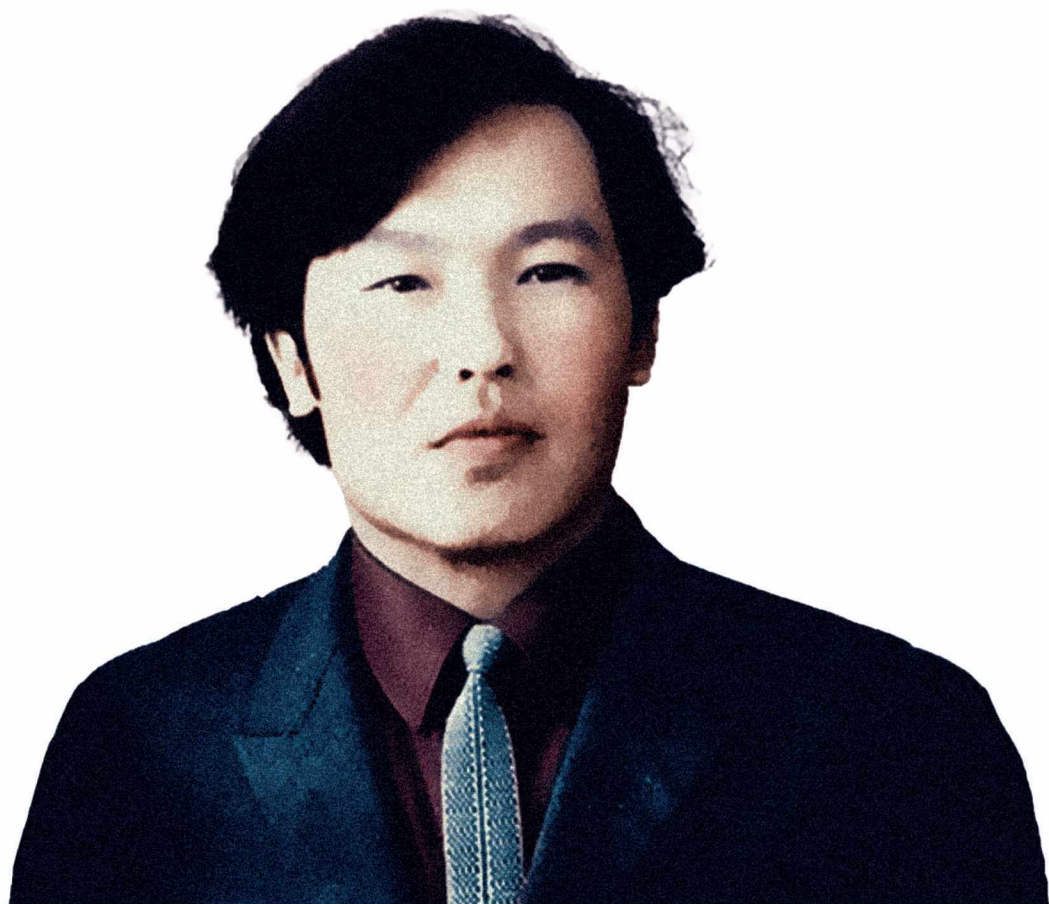

Алмас АХМЕТБЕКҰЛЫ

ЖҰМЕКЕННЕН

100
өлең

Алмас АХМЕТБЕКҰЛЫ

**ЖҰМЕКЕННЕН
100
ӨЛЕҢ**

Әдеби сын

«Сардар» баспа үйі
Алматы
2022

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3 (5Қаз)
А 94

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау
және архив ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу,
басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы
бойынша жарық көрді*

АХМЕТБЕКҰЛЫ А.

А 94 **Жұмекеннен 100 өлең. Әдеби сын.** / Алмас Ахметбекұлы.
– Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2022. – 320 бет.

ISBN 978-601-7624-22-4

Кітапқа автордың Жұмекен поэзиясына талдау жасаған ауқымды еңбегі арқау болды. Жұмекен ақынның көркем өлеңдерін біліп оқу, сезіп, түсініп, түйсініп оқу ол – көркем ойлауға жетелейді.

Автор ауқымды әрі көркем ұлттық өлеңдерді талдай отырып, тіліміздің соншама бай құбылыс пен терең түйсіктерге дейін бейнелей алатын сұлу қасиетін сөз етеді, сонымен бірге Жұмекеннің орасан қуатты шабытын, өлең сөз қисынындағы қайталанбас тәсілдерін тарқатады. Оның әр алуан тақырыптар тұсындағы шексіз шеберлігінің шиелерін шешеді. Кітапқа автордың «Baïraq.kz» порталында жарияланған Жұмекен туралы 30 мақаласы негіз болды. Оған қоса әдеби сын жанрындағы өзге де мақалалары «Сөзтану» және «Шәуешек феномені» деген атпен топтастырылған.

Кітап өлең сүйер қауымға және оқу орындарының шәкірттеріне арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-7624-22-4

© Ахметбекұлы А., 2022
© «Сардар» баспа үйі, 2022

ӨЛЕҢ ТАҢДАУ

Қымбатты оқырман!

Мінеки, бұл – нағыз поэзия туралы бірегей талдау. Жұмекен қазақ әдебиетінде осы күнге дейін неге көп айтылмай келді, ол жағзы белгісіз. Бірақ ол шынында нағыз ақын болатын. Ол өлеңдегі формасы, стилі және ой өрнегі өзгеше ақын. Оның өлеңдерінде дала сазы, ұлттық түс, тарихи жады, дәстүр жалғастығы, заман келбеті, көңіл толқыны бір-бірімен тербеліске түсіп, жаңғыра сәуле шашатын. Қадіріне жете алған адамға соның өзі үлкен қазына еді. Әсіресе, жат идеология жайлаған заманда Жұмекен поэзиясы ұлттың қалжыраған, торыққан-тозған жадына ақ жауындай себелеп нәрін құйды.

Ол өз оқырманы бар ақын еді. Өйткені оны қабылдау үшін әркімге ыстық қайрат, нұрлы ақыл, биік интеллектуалдық керек болатын.

Кеш болса да, өткен ғасырдың 80-жылдарында біз тәлім-тәрбиесі басқа бөгде ортада жүріп-ақ, оның поэзиясы арқылы рухани байығанбыз. Біздің арамыздан Жұмекенді ең алдымен оқу бақыты Алмасқа бұйырды. Жұмекеннің қатты мұқабалы, жасыл түсті, едәуір салмақты кітабы қайда барса да оның чемоданында жүретін. Алмас оны бар ықласымен беріліп оқыды. Біраз өлеңін өзі қызмет ететін «Тарбағатай» журналына төте жазумен бастырды. Содан кейде

ойлаймын, сонау қыянда осындай оқырмандары бар Жүмекен де бақытты ақын деп. Шын мәнінде, Алмас оның мыңдаған оқырмандарының ішіндегі түсінігі терең жанкүйері болатын. Жүмекеннің «Тор», «Домбыра туралы», «Жаңғырық» деген өлеңдері мен поэмаларын нашына келтіріп жатқа оқитын. Әсіресе, «Жаңғырық» поэмасының:

*«Саудагер зой қашан да
Сыртқы жаудың қатары.
Сатылады ішкі жау,
Сатылған соң сатады.
Сондықтан да батырлар қапы кетіп жатады,
Әр тақымда кісінеп аты кетіп жатады...»*

*Батыр аулақ біздерден
Батырлардан біз аулақ
Тұлпар туар биелер
Сиыр болды бұзаулап...*

*Революцияның шабуылы жоқ біткен,
Қарын тоқтық бір емес,
Тогышарлық тоқтықпен...*

*Еуропаның қылышы
Сілтенеді қандай дәл?!
Азияда тұрсаң да
Дәл ұрады маңдайдан, –*

деп түсетін жерлерінде бәріміз де тебіреніп, тоқып кететін едік.

Жұмекен сондай. Ол – ұлттың қилы тағдырын, мұңлы мұратын, ақеділ аңсарын жазған ақын еді. Ал Алмас болса, оның рухымен үндесіп, ойымен ортақтаса түсетін. Осылайша, ол Жұмекеннің Шынжаң қазақтары арасындағы бірден бір насихатшысына айналды. Сол себептен, біз ол жақта Жұмекенді «Алмастың Жұмекені» дейтінбіз. Одан бері де 40 жыл өтті. Мінеки, Оның «Жұмекеннен 100 өлең» атты сараптамалық еңбегін қарап отырмын. Ақынның ақын туралы толғанысына толған кітап.

Бұл еңбек Алмастың ұзақ уақыт бойында Жұмекен поэзиясын жан-жақтылы, жіті зерттеуінің, ол туралы толассыз толғаныстарының жемісі. Өз басым бұл кітапті жұмықентануға басқа бір қырынан қосылған сүбелі еңбек деп есептеймін. Егер Алмас Ахметбекұлы бүгінде Жұмекен шығармашылығы және оның көркемдігі, ұлттық арман-мұраты туралы кеңінен сөйлейтін уақытқа және жалпы Қазақстан халқына бұл туралы айтатын деңгейге жетсе, бұл оның көп жылғы табанды ізденістері мен көркем поэзияға деген құрметінің, парасат-пайымының нәтижесі.

Мұнда өміршең поэзия туралы өскелең ойлар айтылған. Өлең тану – жүйрік жырды таныу да тұлпардың сынын танитын атбегілік қасиет сыяқты. Еңбек құтты болсын!

*Тұрсынхан Зәкен
жазушы, тарихшы*

«МЕНИ ТАПСАҢ – ӨЗІМ БЕРЕМ ЖҮЛДЕНІ...»

Ардақты әкем Жұмекен Нәжімеденовтің өлеңдерінің ішінен 100 өлеңін іріктеп, оларды Bairaқ.kz порталында жан-жақты талдаған ақын Алмас Ахметбекұлы осы еңбегін кітап түрінде шығарып, көпшілік оқырманға ұсынғалы отыр.

Алмастың ерекшелігі – әкемнің шығармаларын жатқа айтуын былай қойғанда, «жұмбақ ақын» деген пікірді қолдамауы және сол көзқарасқа қарсылығы. Ақынның өлеңдерін талдаған кезде Алмасқа ешқандай жұмбақ жоқ, бәрі түсінікті. Түсінікті болған соң талдауын портал арқылы көпшілікке жеткізді. Талдауы маған ұнады, әкемнің шығармаларын басқа қырынан оқып ойланып қалдым.

Менің ойымша, әкемнің өлеңдерін түсіну үшін оқырман біраз қиындықты басынан кешіруі керек. Өлең оқыған адамның жаны нәзік әрі сезімтал ал өзі білімді, адал батыл болғаны жөн. Содан кейін өлеңдерін оқығаннан кейін басқа адам болып, өзінің сұрақтарына жауап тауып, ойланып, биіктеп, жаны тазарып шығады.

Ал Алмас қарапайым оқырман емес, ол өзі де талантты ақын ретінде әкемнің шығармаларындағы астарлап айтқан ойларын, идеяларын, параллельдерін, өзекті мәселелерді, терең философиясын дәл осы ХХІ ғасырдағы жағдайда әкемнің көзімен көріп отырғандай талдады. Таңдап алған шығармалардың

ішінде Отанға деген сүйіспеншілік тақырыбына ерекше назар аударған. Ақын мен халық, ақын мен билік, халық пен билік, тұлға мен халық арасындағы бірлік пен түсінбеушілік, қарама-қарсылық, батырлық пен осалдық туралы сюжеттер. Оның ішінде ақынның міндеті, оның азаматтық болмысы, орны – қазіргі жағдайда өте маңызды мәселелер.

Жалпы алғанда, әкемнің ашпаған өмір құбылыстары жоқ деуге болады. Тіршіліктің барлық жағын байқап, ғалымша зерттеп, ақындық тұрғыдан баға беріп, ақ пен қараны саралап жазып кеткен. Өзінің әдебиет әлеміндегі орнын білген, ешкімге ұқсамайтынын, халықтың перзенті екенін дәлелдеген ақын. Қолжазбалардың арасында басылмаған өлеңдердің біреуінде мынадай жолдар бар:

**Аталардың шаңырақ артқан көшінен
Түсіп қалып, жолда жатқан олжамын.
Бұл маңайда іздеуші жоқ, біл, мені,
Мені тапсаң – өзім берем жүлдені.**

Сондықтан әкемнің асыл мұрасы зерттеген сайын ашыла түсетін, газырлар өткен сайын маңыздылығын жоймайтын, баға жетпес әдеби мұра деп ойлаймын. Былтыр ақынның 85 жылдығына орай Baigaq.kz порталында жарияланған 100 өлеңді талдау жұмысын керемет бастама деп бағалаймын. Алмас Ахметбекұлына шығармашылық шабыт, толағай табыс тілеймін. Кейінгі жастар Алмастан үлгі алып, Жұмекеннен 100 өлең емес, 1000 өлеңді талдауға ұмтылса, бастаманың игі жалғасы болары сөзсіз.

Әйкен Жұмекенқызы Нәжімеденова

I БӨЛІМ

ТҰМАНДЫ ШАҚ ТҰНЫҚ ОЙ

КІРІСУ

Жұмекен Нәжімеденовтың өлеңдерін талдау, оны өлеңсүйер қауымға, жалпы ұлтсүйгіш халыққа түсіндіріп жеткізу, бұл – қасиетті жұмыс. Жұмекенді жас кезімізден оқып, жаттап, оған тәнті болып, оның өлеңдерінен шабыт алып өскен ақын ретінде, рухани шәкірті ретінде Жұмекен туралы жазуды көп жылдан ойлап жүргенбіз. Ара-тұра жаздық та.

Өткен жылы Жұмекеннің туғанына 85 жыл толған кезде біздің де ойымыз толысып, сөзімізді айтуға мұршамыз келген кез болды. Сөйтіп, оның 100 өлеңін талдауды қолға алдық. Шын мәнінде, Жұмекен өзімен қатар аталатын ақындардан әлдеқайда басқаша ойлайтын және басқаша жазатын, соншама ұқыпты, көркем жазатын ақын.

Поэзиядағы көркемдік пен оның идеялық биіктігін тың, тосын, өзінше жасаған ақын. Шығармаларының ең басты ерекшелігі – оның бостандық аңсауы, азаттық аңсауы, өзі жасаған заманды қараңғы қапас түн ретінде сезінуі және солай жазуы.

Мәселен: Жұмекеннің:

Түнгі дауыс

Кетеді ғой тым алыс.

Түнгі дауыс –

Сенсің маған қуаныш, –

деп басталатын өлеңі бар.

Өзі айтқандай, оның шығармаларының бәрі де – түнгі дауыс. Тым алысқа кетіп жатқан дауыс. Жұмекен қайтқаннан кейін де мәңгі жаңғырып тұратын дауыс; ақын жасаған өңірінен әлдеқайда қиыр шетте жүрген бізге жеткен дауыс.

Түн дегенің ол – бодандық заманы. Сондықтан, Жұмекен шығармаларының ең үлкен бір биік шыңы – уақыттың, бодандық дәуірдің сипатын беруі. Мысалы, «түн» сипаты ақын шығармаларының көбінде кездеседі.

Қараңғы түн қап-қара,

Қараңғылығы түннің де,

Жұғардай – ақ мақтаға, –

деп келетін шумақтары бар.

Айсыз қара түндерге,

Ат құлағын қақтырып...

Тәуекелдің қолына

Тағдырымды лақтырып...

Бұл дегеніңіз бағана айтқанымыздай ол – өзі жасаған уақытты түннің сипатында сезінуі.

Оның «Тор» деген поэмасында тордың тарылып бара жатқанын көрсетеді. Қиғаштың жағасында тор жамап отырған қарияны:

Сондай шығар бір Алла,

Кәрі кісі болса ол да, –

деп суреттейді. Сөйтсе, қария тордың жыртығын жамамай, есесіне тордың көзін тарылтып отырады. Ақынның мені сол тұста қатты күйіп кетеді.

Мың аттылы жарысқан кең өлкеге ұсадым,

Дәмесі жоқ, демі жоқ көлеңкеге ұсадым.

Бұл өлеңдегінің барлық бөгенайы – сол замандағы қазақ даласының, қазақ халқының көрген күні.

Ата, халің жоқ шығар ашығатын айғайлап,

балықты аула,

шабағын құтқаратын жайды ойлап.

Ірілердің шығыны – көндірген іс,

бүтін бас

шабақ түгіл бұл тордан қоңыз да аман құтылмас!

Осы өлеңінде тағы бір тұста:

Түйе өлтіру – түк емес,

түйдегімен өлтірудің қасында

Ірілер – аз, әдетте

ұсақтар көп,

анық бұл;

шабағынан бастайды құртатындар балықты,

балағынан бастайды құртатындар халықты, –

деп түседі.

Міне, Жүмекен өлеңдерінің көркемдігі өз алдына бөлек, оның азаттық аңсауы, бостандық аңсауы өз замандас ақындарының бірде-бірінде жоқ деп айта аламын. Ар жағында Мағжан-дарда, Илиястарда болды. Бірақ кеңес заманында туған мұндай ақын болған жоқ деп сеніммен жазамын.

Кейде өлеңсүйер қауым, сыншылар «әдебиет саясилянбау керек» деп айтып жатады. Егер әдебиет саясилянбаса, онда ұлттанбау керек. Ұлт деген – саясат, ұлттық сүйіспеншілік деген – саясат. Суреттер, өлеңдер уақытына қарай діндерге, таптарға бөлініп кетуі мүмкін.

«Осы сіз Жұмекен туралы айтқанда оның азаттықты, бостандықты аңсауын айтып жүресіз. Сол замандағы қысастықты, қара түнекті айтасыз. Сонда әдебиет деген саясат үшін бе?» – деген сұрақтар қойылады маған.

Иә. Әдебиет саясат үшін. Саясат деген – ұлт. Ұлт деген – мемлекет. Ұлт деген халықтың, адамның тағдыры. Әрине, соның бәрін биік көркемдікпен, поэзияның қан-сөліне сіңіріп, қызыл шайға балқаймақ қосқандай жеткізе алса, міне, бұл нағыз ұлттың әдебиеті болады.

Біз осы 100 өлеңді талдауда қарапайым жұрттың түсінігіне жақындауға құлшынамыз. Себебі, ең алғашқы өлеңдерінен бастап, алты-жеті топқа бөліп, Жұмекен өлеңдерінің характерін ашуға кірісеміз.

Жұмекен – заманына сыймаған ақын. Тіпті, оның анау романдарының өзі мүлде өз саласына ұқсамаған. «Ақ шағыл» оқуға жеңіл, керемет, кәсіліп отырып оқисың. Артынша «Даңқ пен дақпыртқа» өтсеніз, мүлде басқа психологиялық әлемге көшесіз. Бас кейіпкерлерінен бастап, бәрінің ішкі дүниесі психологиялық шытырманға тартып әкетеді. Қоғамның соншама кері кеткені, дақпырттың сонша даңғойлығы, оның даңққа жұмыс істеуі, таланттың қадірсіздігі суреттеледі.

Жалпы, Жұмекен шығармалары – жаңалыққа толы, шынайы көркемдік. Алдағы уақытта ақын өлеңдерін қарапайым тәсілмен бір-бірлеп талдай бастаймыз. Бізбен бірге оқыңыздар!

«ЖҮМЕКЕННЕН ЖҮЗ ӨЛЕҢ» ТАЛДАУ ҚАДАМЫ

Бұл өзі көп жыл бойы жүрекке жиып, көмейге кептелген, әбден піскен ойлар еді. Сөйтіп, Жүмекен Нәжімеденнің 85 жылдығына орай осынау ҰЛТ АҚЫНЫНЫҢ шығармаларын талдауды бастадық. Ақынның көркем өлеңдерін біліп оқу, сезіп оқу, түсініп, түйсініп оқу ол – санаға салмақ түсіретін еңбек.

Біз бұл ауқымды әрі көркем ұлттық жобаны бастай отырып, тіліміздің соншама көркем құбылыс пен терең түйсіктерге дейін бейнелей алатын сұлу қасиетін талдаймыз. Сонымен бірге ақынның орасан қуатты шабытын, өлең сөз қисынындағы қайталанбас тәсілдерін зерделейміз. Оның әр алуан тақырыптар тұсындағы шексіз шеберлігінің шиелерін шешеміз.

**«Түйдек-түйдек сөздердің
түйген жерде мәні бар.
Түйсікті ерлер жолықса
бір жалт етіп танылар»**

Жүмекен жырларының да жалпақ жұртқа танылар таңы әлдеқашан атып еді.

АЛМАТЫ

**Жатыр жақпар...
Қарағайды
аралайды жел ескен,
Жапырақтар, жапырақтар
сыбыр-сыбыр кеңескен.**

**Тау сулары
таусылмады,
ынтықтырып ағады,
Қыз толқындар бірін-бірі
шымшып күліп барады,
Айдалада ақ мандайлы
Алатау бір қас батыр,
Айналада тал-қайындар,
тал қайындар сапта тұр.**

**Қызыл гүлдер
«үзілдім» дер,
баяула жел, баяула,
Қызыл гүлдер, қызыл гүлдер
ұйқыда ма, ояу ма?
Бар табиғат – бір тіршілік,
бір тіршілік баяғы,
Тартады ұрлап ой тамырын;
күй қанатын жаяды.
Жүз қоңырау бәрі күлкі,
бүгін-дағы, кеше де
Біздің мынау Алматыда,
күн жайлаған көшеде.
Бұл кезімдей күлемін мен,
күлеміз біз күнге ұсап,
Күн көзіндей қуат берер
айқасқанда мың құшак.**

Бірде сатирик ақын Көпен Әмірбек Жұмекенді жатқа оқыты-
нымды байқап, «Алматыны» оқышы деді. Иә, Жұмекен жайлы
жазбағанымен оның көзін көрген жігіттер де жаттағандар, жү-
регіне сақтағандар болды.

Жұмекеннің «Алматы» өлеңін алғаш оқыған кезіндегі әсер
туралы Әбіш Кекілбаев былай толғанады:

*«Жұрт алдына келіп, алғаш өлең оқығаны әлі есімде. Ол
кезде Жазушылар Одағының поэзия секциясы әр апта сайын
«Ақындар сәрсенбілігін» өткізеді. Тайлы-таяғымыз қалмай
жиналамыз. Есік жақта май дәмметкен мысықтың баласын-
дай жылмиып-жылмиып өлеңді енді бастап жүрген жас-
тар отырады. Әуелі әйдік ақындар жазып жатқан жаңа
кітаптарынан жыр оқиды. Сосын кезек жастарға тиеді.
Бірде консерваторияда оқып жүрген ашаң қара жігітке сөз
берілді.*

...Жүз толқындар бірін-бірі
түншықтырып ағады,
Қыз толқындар бірін-бірі
шымшып күліп барады.
Міне, біздің
Алматы осы –
Алма төсі бұлтиып,
Алма-төске жас бұтаның
саусақтары түр тиіп.
Жүрші, жаным, қыдырайық,
неғыласың жалғыз қап,
Алатаудың ақ қарынан
әперейін балмұздақ!..

Мінбедегі тәмпиш мұрын жігіт өлең оқып емес, зікір салып тұрғандай, жұрт соған қарай жаппай елітіп, тіл мен жақтан айырылып қалғандай. Ілгері жақта шашы дудырап, құлағы селтиіп, үздіге тыңдаған Әбу ақын: «Айналайын-ай!» деп, айқайлап жіберді. Біздің қасымызда мейіл қандырап иіс аңдыған жас бөлтіріктей ұзын мұрнын әуелете көтеріп, көзін ұясынан шығара адырайтып, еміне құлақ тосқан Қадыр Мырзалиев ләммим деместен тізесімен тіземді түртіп-түртіп қойды. Жастардың жаңа жинағын құрастырып жүрген Мұзафар Әлімбаев мінбеден түсіп келе жатқан бейтаныс жігітті сәл бөгеп: «Қарағым, басқа да жазғандарыңды қосып бізге әкеліп берші», – деді. Кейін, расында да, сол жинақтың нағыз інжу-маржаны Жұмекеннің топтамасы болды».

Ол залда болған кісілер бүгін жоқ. Сонда да біз сол тұстағы өлеңге – өнерге таласы бар жандардың бір азы сонда болғанын сеземіз. Әбіш жазғандай «тайлы – таяғы қалмай» жиналғанын білеміз.

**Міне біздің
Алматы осы,
Алма төсі бұлтиып,
Алма төске
жас бұтаның саусақтары тұр тиіп.**

Осындағы суретті ақын көңіліне ауыса отырып, санаңызда ойша сызу үшін сәл кідіріп, түйсінуге тура келер... Ал өлең ұйқасына келсек, «тұншықтырып ағады, шымшып күліп барады» деп жеті буыннан қиыстырып түсіру – өлең технологиясын мінсіз меңгерген кісінің қолтанбасы.

Бұл – осыдан 60 жыл бұрын 1960 жылы жазылған өлең. Ақынның алғашқы жұрт алдында оқыған жыры. Өлеңдегі суреткерлігі, көркем түйсік пен тосын теңеулер тыңдағанды таң қалдырған кез.

Ақындардың көбі дерлік алғашқы өлеңдерін табиғат, махаббат лирикаларына құрады. Жастық шақ жырлары. Ол – сыртқы әсер мен ішкі түйсіктің бірігуі. Кейін Жұмекен қоғам келбеті, жан табиғаты, кісі мақсұты, ұлт мұраты тақырыптарында ешкім бармаған тосын әлемге шықты. Жанар тау атты, құбылыс жасады. **«ЖҰМЕКЕННЕН 100 ӨЛЕҢДЕ»** Жұмекен табиғатын тануға – бірге тануға; оны оқуға – сізбен онаша оқуға құлшынамыз.

Мұндай өлең жазған кісі ол – көркем өлең жазудың көз тартар биігіне сол жиырма жастардағы кезде-ақ көтеріліп болған кісі. Енді біз аса суреткер ақынның ары қарайғы ширек ғасырлық шығармашылығынан, өлеңдерінен таңдап алып, талдай отырып бірге оқимыз.

«КӨК ТАСҚА ҰЙЫҚТАДЫ ЖАЛАҢАШ...»

Жалындап барды да батты күн,
Оның да уақыты болып қап.
Жүйрік жел баса алмай аптығын
Бұтаға сүйенді солықтап.

Жапырақ дір етіп басылды,
Қалың қау қалды ұйып – жабағы.
Бояулар қызылды-жасылды
Аспанда дыбыссыз ағады.

Жабырқап ой ерте, дөң ерте,
Ұзын бел баурынан жарады.
Сайлардан қаптаған көлеңке
Тауларды қусырып барады.

Бір ымырт пердесін түсіріп,
Мүлгіді, мызғыды кәрі ағаш.
Ақ бұлақ көрпесін ысырып
Көк тасқа ұйықтады жалаңаш..

Өлендегі ең биік мұрат, ең биік белгі – оның сұлулығы, көркемдігі, тілі, тенеулері. Жүмекен туралы сөйлегенде біз бұл тіркестерді жиі қайталаймыз. Сол сұлулық қана өлеңнің шын өлең екенінің белгісі.

Біз «Жүмекеннен 100 өлең» жобасының бастапқы бөлігін оның шастық шағын, өлеңге келу барысын байқатқандай

көркемдік ойлау құбылысын көрсететіндей дәйектермен әдейі бір-бірлеп талдап отырмыз.

Жалындап барды да батты күн

Оның да уақыты болып қап.

Жүйрік жел баса алмай аптығын,

Бұтаға сүйенді солықтап.

Дәл осы өлеңді бұдан жиырма жыл бұрын Алматыдағы Мұхтар Әуезов атындағы театрдың залында, Жұмекенге арналған кезекті бір кеште Зейнолла Қабдолов оқып тұрды. Аудиторияны меңгерудің асқан шебері Зейнолла аға қолын сермеп сөйлеп тұр. Жаңағы күннің батқанын асықпай, тармақтарға бөліп, нығыздап оқи кеп:

...Жүйрік жел баса алмай аптығын,

Бұтаға сүйенді солықтап, –

деп тоқтады. Қолын бұтаға сүйеп тұрған секілді, өзі сүйеніп тұрған сияқты. Егер жаңағы жел жүгіріп келе жатып, уақыты біткенде тоқтай қалу керек болса, әрине, жүгірген кісі сияқты өкпесі солықтап тұрар еді. Сол солықтап тұрған өкпесінің қимылын, тыныс алған тұсын ақын қиялы бұтаның қозғалысынан байқайды. Осы шумақты оқып тоқтағанда қолын әлі де бір нәрсеге сүйегендей толқыта ұстап тұрған Зейнолла Қабдолов:

– Мұндай көркем ойды, мұндай өлеңді «есі дұрыс» адам жаза ма? – деп залға қайыра сұрау тастады. Зал дүр етті. Иә, осы жердегі «есі дұрыс» деген ұғымды Зекең өте ұтымды пайдаланды. Шешен тілді Ұстаз, поэзиядағы сұлулықты ақындардың көзімен бірге көретін Зекең осы өлеңнің төрт шумағын талдағанда айрықша көсіліп еді.

Көз алдындағы тірі құбылысты жәй кісі көзімен көреді. Егер ол кісі жай кісі емес, түйсіну жағынан қарапайым адамнан

әлдеқайда басқаша, жүз есе, тіпті, мың есе артық болса, бейнені қиялмен көре алатын адам болса, ол жүгіріп бара жатқан желді көріп, алуан сұлбада кейіптер еді.

Бізде «Жылқы желден жаралған» деген сөз бар ғой. Мүмкін желдің жүгіргенін ақынның көзі шынымен де көрген шығар?

Жүмекеннің көз алдында жел екеш желдің өзі жүгіріп келіп бұтаға сүйене тоқтайды. Күннің уақыты бітіп батқан соң желдің де қозғалыс уақыты біткен сықылды. Бұтаның қимылдары көрінбейтін жағдайда жел де көзден ғайып болар ма еді?! Мұндай кейіпте көру «есі басқаша» адамға тән жағдай. Байқағаныңыздай, осыншама қимылды – табиғаттың екінті мен ақшамының арасындағы уақыт пен қозғалыс – Жүмекеннің төрт шумағында картинаға айналып, тілге қонып, тізіліп өтеді.

Біз Әбіш Кекілбаевты айтсақ та, Зейнолла Қабдоловты айтсақ та, бұлар үнемі Жүмекеннің ең бастапқы өлеңдеріне тоқталады. Неге? Жүмекен сонша көркем ойлауымен, сонша көркем сөйлеуімен (поэзия), соншама бейнені тілге түсірумен, тілдің бояуын шашуымен сонау жастық шағының өзінде-ақ оларды – айналасын таң қалдырған.

Өлеңді оқығанда қаншама бояудың аспанға ұшқанын байқайсыз, дыбыссыз ұшады. Ендігі уақытта жер бетінде бояу қалмай түн басады, түннің қара бояуы басады. Абайша айтсақ «Түн басады салбырап». Барлық бояу бағанағы батқан күнмен ұшып кетеді. Бүкіл сәуле – нұр жиналып күннің артынан тауды асып кетеді. Соны Ақын тапжылмай тамашалап қарап тұрғандай... Өлеңде Күннің жер бетіне, Алатау бөктеріне жеті бояуын шашып жіберіп, кеш бата қайта жинап алып бара жатқанын Жүмекен көріп тұрады.

Міне, өзінің замандастарына Жұмекеннің осыншама суреткерлігі, осыншама кейіптеу қасиеті «басқа еспен» басқа қырынан келетін ерекшелігі соншама әсер еткен. Ол стандартты «дұрыс ес» емес еді.

Біз «Өлең мұраты – сұлулық» дедік. Иә, ол басты мұрат. Өлең рухқа, санаға жетеді, өлең жалпы ұлтты қозғалтады, адамдарды теңіздей толқытады.

Біз ең алдымен ақынның өз замандастары сол кезде талдаған, таң қалған өлеңдерін, суреткерлігі мен биіктігі айқын байқалатын өлеңдерін сіздермен бөліскенді жөн көрдік. Ары қарай өлеңдегі ойлау мен ұстанымды даму-жетілу-өрлеу барысын кезең-кезеңімен топтап талдаймыз.

Жарықтың кетуімен бірге «ұзын бел бауырынан жарап, таулардың қусырылуын» таза табиғат суреті десек те, «ақ бұлақтың көк тасқа жалаңаш ұйықтауын» құбылта түйсінесің.

ТҮННІҢ МАҚПАЛ БАЛАҒЫ

Тау түнерді – мен де міне түнердім,
Су күледі – мен де қазір күлемін.
Бұлт жылайды – мен де жылай білемін,
Бұл мінезді өзгеге де тіледім.

Тау қарайды – мен қараймын түк ойсыз,
Сіз де қазір әлденені тілейсіз.
Тілейсіз де күрсінесіз, жүдейсіз,
Жүдемейді бірақ анау дүлей құз.

Тау – көңілді, самал желпіп қалады,
Қандай кеуде жұтып тауса алады!
Қарандайды түннің мақпал балағы,
Балағында «құс жолының» жолағы.

Тау сезбейді, қаламайды сезімді,
Сезбеу үшін ол мәңгілік көз ілді.
Тау төзеді – мен де ұнатам төзімді,
Әйтпегенде жек көрер ем өзімді.

Жүмекен шығармаларының бастапқы «Алматысынан» кейін біз кештің батуын және ымырт жабылар уақыт қозғалысын суреттеген көркем өлеңін талдағанбыз. Енді міне түн сипатын суреттеген өлеңін әдейі ұсындық...

Тау түнерді – мен де міне түнердім,
Су күледі – мен де қазір күлемін.

Бұлт жылайды – мен де жылай білемін,

Бұл мінезді өзгеге де тіледім.

Тау беткейінің түнгі сұлбасы, бұлақ сыңғыры, бұлт жауғаны – түнеру, күлу, жылау – өзін табиғатпен орын ауыстыра түйсіну «меннің» негізгі қасиеті.

Табиғаттың бүкіл мінезін, бүкіл құбылысын өзіне ғана емес, өзгеге де тілеу – Жұмекенге тән мінез.

Тау қарайды – мен қараймын түк ойсыз,

Сіз де қазір әлденені тілейсіз.

Тілейсіз де күрсінесіз, жүдейсіз,

Жүдемейді бірақ анау дүлей құз.

Кісі тілегін сезе қояр, бере қояр «тау» қайда? Күрсінгеніңіз содан.

Қабыса шендескен түп – түсінікті төрт жолдың өзі. Өзгеше көркем, оюлы, ойлы шумақтар. Байқағанға мінсіз қиысып, сырты шымыр ұйқасқан «айналасы теп-тегіс жұмыр» (Абай) шумақ.

Тау – көңілді

самал желпіп қалады,

Қандай кеуде жұтып тауса алады!

Тау соққандай самал толқынын және оны аңғарына тартар тау кеудесін сезіңіз.

Қарандайды түннің мақпал балағы,

Балағында «құс жолының» жолағы.

Бұл енді біз күткен – жұрт Жұмекеннен күтетін тосын сипат – тың метафора. Кең балағы қалбаңдап, қасымыздан өтіп, таудан аттап бара жатқан түн қимылы. Әлгі балақтан құс жолының жолағы ою зер сынды жылтылдайды. Бүкіл табиғат – аспан, дала уақытпен жарысып, ақынның жан жүйесінен өтіп жатады.

Мұндай теңеу мен кейіптеу негізінде, ақынның шабыттынан, ойлау ауқымының арнасынан туады.

**Тау сезбейді, қаламайды сезімді,
Сезбеу үшін ол мәңгілік көз ілді.
Тау төзеді – мен де ұнатам төзімді,
Әйтпегенде жек көрер ем өзімді.**

Осындағы «тауды» әр нәрсеге балап, әр бейнеге ауыстырып түсінуге болады. Біз алдағы уақытта – Жұмекеннің тауды қалай кейіптейтінін, қандай құбылыстың орынына қоятынын, халық пен тауды қалай біріктіретінін өз алдына талдаймыз. Ал қазір тау ұйқыда, тау төзеді, сол сияқты ақын да төзімді. Оның төзбеске амалы да жоқ.

Ақын өмір сүрген заман – ішкі күрестің, ар күресінің, жан күресінің, рух күресінің заманы болған. Оған төзген кісі, өзіне сенген кісі, одан үміттің балапандарын шайқап ұшырған кісі ғана сақталады.

Ақын бұдан былай да ширек ғасыр бойы осы төзіммен, осы үмітпен туған жерге ізін қалдырып, поэзияның өзіне ғана тән алып әлемін жасайды. Біз осынау жүз өлең жобасында қазір де сол әлемінің есігіне енді жетіп, енді ғана қоңырау басып тұрмыз.

Ақынның өлең өлкесіне бірге кіріп, бірге оқиық!

байкайсыз. Өзің қарашы оның таңы жұлдыздарды жұтып жатады – қылғиды. Бүкіл жұлдызды көкжиектен шығып келе жатқан сәуле сөндіреді. Оның бәрі ақын Жұмекеннің төбесінен өткен жұлдыз болатын.

Ал аспанның батыс шетіне кәрі апан аунап түседі. Қараңғы жарықты басып, төменде оттар жанып, төбеде іңір тектес ақ пен қараның айқасы басталады.

Ақын көзі осының бәрін бір жіпке сабақтай қиыстыра түсіп, таңның атып келе жатқан қозғалысын көрсетеді.

**«Кетеді ой кейде түңілтіп,
Алдайды кейде арманмен.
Бітірмесем бүгін түк,
Ұяламын-ау таңнан мен...»**

Таңнан ұялу, уақыттан ұялу – әрбір талант пен өз өмірінің әр сәтін бағалайтын кісінің түйсігі және сезімі. Шығыста өткен – Омарғазы Айтан деген ақын «Өлеңсіз өткен бір күнім – қиянатым өмірге» деп жазып еді. Міне, 60 жыл бұрын Жұмекен де уақыттың әр таңына тура қарауға, уақыт алдында ұятты болмауға құлшынады.

Жұмекеннің замандасы Қадыр Мырзалиевтің кейінгі уақытта берген бір сұхбатында:

«Жатарда төсегімнің басына Қаламмен қойған парақ таңертең ақ қалса сол ақ қағаздан ұяламын», – дейтін сөзі бар еді.

Мұндай ұялу, мұндай сезім, мұндай түйсіну – таланттардың ісі. «ЖҰМЕКЕННЕН ЖҮЗ ӨЛЕҢ» оқуды төрт курстық бағдарлама десек, біз соның алғашқы курс, алғашқы маусымындамыз деп біліңіз.

Біз Жұмекен оқуларын, оны тану, талдау жолын қалыптастыру үшін ол сөзбен салған табиғат мезгілдерінің суретін, алғашқы көркемдік пен түйсіну жүйесін бірінші апталыққа қойдық. Солайша, оқырманымызды жеңілден ауырға, аздан көпке, қысқа өлеңнен дастанға қарай икемдеуді меже етіп отырмыз.

ҮМІТТІҢ БАЛАПАҢДАРЫ

Келеді атып тағы да,
Ғажап қой дала таңдары.
Ұялап жатыр жаныма
Үміттің балапандары.

Күтіп ап дала таңдарын,
Жолды аңдып байқайын деп ем.
Сол үміт балапандарын
Арман ғып шайқайын деп ем!

Сарғайма, шығыс сарғайма,
Күтем деп сен де күн өңін.
Бұтадан ұшқан торғайға
Сапардың сәті – тілегім.

Бір сапар бар ғой менде де,
Жанымда ойлар жүр ізгі.
Туған жер, сенің кеудене
Салайын деп ем бір ізді...

Біз бастапқы өлеңдерге зейін сала отырып, түннің өзін төрт бөлген табиғатты (ақшам, түн, елең-алаң, таң) Жұмекеннің өлеңінен байқаймыз. Құбылысты көзбен көріп тамашалау бір басқа да, оны көркем сөзден көріп түйсіну мүлде басқа биік деңгей. Ол – табиғаттың түр-түсін ғана емес, сипатын және адаммен жіпсіз байланысын көру.

Біз мысалға алған өлең таң атқан шақ. Бұл өлеңдерден өнердегі, әдебиеттегі жас Жүмекеннінде таңының атып келе жатқанын байқаймыз.

Үміттің балапандарын ізгі арманмен шайқаған жас ақынға, таң бозынан көкке көтеріліп шырылдаған бозторғайдай боздақ ақынға алдағы арпалыс күндердегі сапардың сәтін біз де тілейміз...

**Бір сапар бар ғой менде де,
Жанымда ойлар жүр ізгі.
Туған жер, сенің кеудең
Салайын деп ем бір ізді...**

Иә, туған жерге, туған топыраққа Жүмекен салған із бүгінде сайрап жатыр. Саф алтын жырлары жүрекке жеткен. Оның арман-мұраты биік рухпен орындалғанына куәміз. Ал енді ақынның «Туған жер» туралы ұғым-түйсігі ол – бөлек құбылыс, оған кейінірек айналып соғамыз.

Жүмекен шығармашылығының бастапқы бөлімдерінде талдағанымыздай ақын жанының табиғатқа жақындығын, оның суреткерлігін, оның поэзиясының ғажайып бейнеге құрылатынын айтып-ақ келеміз. Біз бұдан соңғы үш өлеңмен ақынның алғашқы кітабы «БАЛАУСА» жинағын ашық қалдырып, келесі кітапқа – суреткердің келесі деңгейіне бірге өтеміз. Сіз де сыншымен бірге Жүмекеннің жауһар жырларына ден қойыңыз.

Ақанның сонарға «салған ізін» – сұлу поэзияның ізін бірге кесейік.

«ЕЛІКТЕУ ТАБИҒАТҚА ЖАҢАЛЫҚ ПА?»

**Мен ғашықпын, маған ғашық емес ол,
Білмейлі әлде, жек көріп те, сүйіп те?
Мен сияқты бойы аласа демесең,
Ойы, сірә, менен гөрі биікте.**

**Мәз болсам да қиялдағы елеске,
Жас баладай көкке қарап қуанып.
Көңіл шіркін, төзбес мұндай егеске,
Үй алдынан өтсе күнде су алып.**

**Жастық шақтың бақшасына түсті алдап,
Жылы сезім баурай берді мені ептеп.
Шыдамымды ұрлайды да мысқалдап,
Әкетеді күнде үйіне шелектеп...**

Жүмекен Нәжімеденовтың сонау жастық шағында жазған махаббат лирикалары да өзінше қисынмен, басқаша бояумен келеді. Ақын Темірғали Көпбаев топтап, «Қазығұрт» баспасынан шыққан 7 томдық толық жинағының тұсауын кесіп жатқанда спикерлердің біразы әйгілі ақынның шығармаларына сөз арнаған көрінеді. Солардың ішінде Сауытбек Әбдірахманов:

«Жүмекеннің замандастарынан бірнеше мықты ақындар шықты», – деп Мұқағали, Қадір, Тұманбайдан бастап ақындар тізімін жасайды. «Осылардың бәріне жастар еліктейді. Солардың ырғағына, сезіміне, ойлау тәсіліне салып өлеңдер жазады. Сол мықты ақындардың қатарында осы Жүмекен де бар. Бірақ

Жұмекен ешкімге ұқсамайтыны сияқты, оған да ешкім еліктей алмайды, ұқсай алмайды. Мен Жұмекенге ұқсап, ұқсатып өлең жазған акын көрмедім», – деген көрінеді.

Біз де Сәкеннің бұл сөзіне қосыламыз. Сізбен бірге оқып отырған мына шумақтарға қараңыз. жұртқа ең жақын, поэзиядағы ең жиі жырланатын махаббат лирикаларының өзін Жұмекен елден өзгеше жазады. Себебі: Жұмекен жұрттан өзгеше ойлайды, өзге қырынан келеді, өзгеше теңеулермен тебіренеді. «Менің көршім» деген өлеңінде бала махаббат туралы сөз қозғалады.

**Мәз болсам да қиялдағы елеске,
Жас баладай көкке қарап қуанып.
Көңіл шіркін, төзбес мұндай егеске,
Үй алдынан өтсе ол күнде су алып.**

Бұл өлеңде қимыл бар. Көршінің қызы су тасып жүр, ол-дағы бүлдіршін.

**Жастық шақтың бақшасына түсті алдап,
Жылы сезім баурай берді мені ептеп.**

Жастық шақтың сезімі алдаған сияқты, шелегіне толтырып алып қойған секілді. Осылай келеді де:

**«Шыдамымды ұрлайды да ол мысқалдап,
Әкетеді күнде үйіне шелектеп...» –**

дейді. Су тасыған шелегімен көршінің бүлдіршін қызы, бозбаламен бойы қатар қыз, сүю немесе жек көру сезімдері мүлде байқалмайтын қыз көрші бозбаланың шыдамын шелектеп тасыған сияқты. Шыдам деген өзі қанша шелек еді? Бұл жолдарға сіз ерекше бір сезіммен қарап отырасыз.

Осындай топтамалар арасында мынадай бір екі шумақтық өлең бар:

**Байып қалдым, қиялға да жарыдым,
Бәрібір сол тарқамады бір құмар.
Біреу менің,
Мен біреудің жарымын –
Не жөнім бар мұны сізге сыр қылар.**

**Қай жүйрікті жаяу қуып жетемін,
Маған өмір босағасы тиіпті.
Сүйем деймін, сүю менің не теңім,
Өзім бола алмаған соң сүйікті.**

Махаббат лирикасына қалам тартқандар ішінде осындай соңғы екі жолды кім айта алар?! Сүю керек-ау, сүйіспеншілік болады-ау, шіркін. Бірақ өзің сүйікті бола алудың биігінде, тазалығында, сезімінде, тұғырында тұрып сүйе алар ма едің?! Алдымен сүйікті болу, ол – нағыз тазалық, тағы не өзі?

Жұмекеннің өлеңдегі һәм өмірдегі ұстанымы – тазалық. Осы топтама ішіндегі тағы бір махаббат өлеңіне де тоқтала кетейік:

**Айықпаған кезім еді ол – көңіл мас,
Сәлемдескен қолыңды ұстап «қош дедім».
Сөндіргенше үмітіңді сенің жас,
Өзім неге сол арада өшпедім!..**

**Кешір, қалқам! Кешіретсің – білемін,
Табарсың сен үкімін де шешімін.
Бірақ сендік мына менің жүрегім,
Жүрегімнен ала алмаспын кешірім!**

Мұндай өлеңдерді оқыған соң ондағы ой мен қисынға қарап аз кем үнсіз отырмақ керек. Біз талдауға арқау етіп отырған Сауытбек Әбдірахмановтың сөзін ақынның өзі де дәйектейді.

**Еліктеу табиғатқа жаңалық па,
Көлбеңдеп көл еркесі көгімде жүр.
Мен саған ұқсамаймын, маған ұқса –
Ұқастық керек болса тегінде бір!..**

Көл еркесі аққу шабыт көгінде болғаны анық, еліктеу түк те жаңалық емес. Жүмекеннің анты – ешкімге ұқсамау. Шорманның Мұстафасы айтпақшы «Жігіттер, шамаң келсе, маған ұқса» дей ме?

«...МЕН ТАМЫРҒА ТАРАЙМЫН»

**Төбемде бұлттар жарысты,
Төменде оттар жанады.
Онан ұшқан әр ұшқын
Көкірегіме қонады.**

**Бұлақ-мезгіл сырғыса,
Мен тамырға тараймын.
Сынып түссе бір бұта,
Қабырғама қараймын.**

**Уа, туған жер шүкірсің!
Топырағыңа киелі
Бір есуас түкірсе,
Ол – бетіме тиеді...**

Бүгінгі оқуға 7 буыннан тұратын үш шумақ өлең ұсындық. Жарты минутта оқып өтесіз. Бірақ жарты тәлік малтып өте алмас сезім дариясына түсіп кетесіз. Өлең туған жер туралы топтамаларының арасындағы бір бөлігі ғана.

**Төбемде бұлттар жарысты,
Төменде оттар жанады.
Онан ұшқан әр ұшқын
Көкірегіме қонады.**

Осы тұста ақын аспан мен жердің арасында жүрген секілді; бұлт пен топырақтың ортасындағы үлкен кеңістік сияқты. Төбесінде – бұлт, төменде – туған жердің оттары. Оның әр ұшқыны келіп ақын жүрегіне қонақтап жатады.

**Бұлақ-мезгіл сырғыса,
Мен тамырға тараймын.
Сынып түссе бір бұта,
Қабырғама қараймын.**

Туған жердің төсінде бұлақ сырғиды. Бірақ ақынның бұл жерде айтып отырғаны МЕЗГІЛ, бұлақ емес. Мезгіл өткен сайын көркем, терең жырлары – сезімдері жүректерге орнығып, тамырларға тарайтынына сенімді кісінің сөзі ғой – бұл. Ақын жанының алқабында ақбұлақ мезгіл сырғып жатқанын қараңыз.

Өлеңнің жетінші жолынан ақын мен туған жер – бір бүтін, параллель картина құрайды. Қараңыз: туған жердің бір бұтасы шырт етіп сынса, ақынның бір қабырғасы да сол сәтте үзіліп кеткендей.

Келесі шумақта ақын өзінің бар болмысын өзін туған қасиетті топырақпен біртұтас сезінеді.

**Уа, туған жер шүкірсің!
Топырағына киелі
Бір есуас түкірсе,
Ол – бетіме тиеді...**

Бұл енді былайғы Жүмекен. Өлеңді Жүмекенше аяқтау, Жүмекенше түршігу, Жүмекенше түйсіну осылай көрінеді.

Өлеңді баяу бір сезіммен оқып отырып «Бір есуас түкірсе, Ол – бетіме тиеді...» деген тұста селк етесіз. Сөз қуаты тамырларыңа тарап, туған жердің бетінен ақынды – оның ойлы, парасатты жүзін көргендей боласың.

Туған жерді, оның әр сүйемін өз бет жүзіндей көру – Жүмекенге тән ойлау. Бұл – Жүмекен поэзиясының ерекшелігі.

Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңінде:

**«Көңілдің күйі тағы да
Өмірсіз жанның алды ішін.
Аударды өлең жағына,
Нәпсінің сынған қайғысын», –**

деген жолдар бар еді. Осы шумақты кейде іштей қайталап оқып жүретінмін. Жұмекеннің мына үш шумағы, оның болмыс-бітімін тұтас еткен, туған жер мен адамның бет жүзін тұтастырып жіберген үш шумақ Абайдың осы өлеңіндегі қисынға, ішкі сезімдерді қиыстыруға ұқсап келетін секілді. Салыстырма үшін Абай шумағын да талдап өтейікші:

Абайдың төрт жол өлеңінде де теңеу мен ойлау қабысып, ішкі сананың суреттерін қат-қабат қояды. Жеп-жеңіл оқылғанмен санаға салмақ түсірерлік сан бояулы картина.

«Көңілдің күйі» бұл өзі кейде адамның ішінде, кейде сыртында жүреді-ау.

**«Көңілдің күйі тағы да
өмірсіз жанның алды ішін»**

(Осы жерде «өмірсіз» болу өлу емес).

**«Аударды өлең жағына
Нәпсінің сынған «қайғысын».**

Ақынның ішіне түскен «көңілдің күйі» оның қайғысын өлеңге аударды. Онда да «нәпсінің сынған қайғысын» (қайғының да сынығы мен бүтіні болғаны) енді төрт жолды қайта оқыңыз. Абай оқырман санасын төрт жолдан төрт тарапқа тартады. Жұмекеннің мына үш шумағы да дәл осы кейіпті. Туған жер төсінде елеусіз түкірініп өтіп бара жатқан «есуасқа» дейін елес беретін үш шумақ оқуға жеңіл, ойға ауыр.

Біздің осы оқып отырған өлеңімізге, осыншама асыл сезімдерімізге назар бөлмейтін, тебіренбейтін «есуастар» ол заманда болған. Бүгінде олардың қатары азайған жоқ. Ендеше өзіңзді Отан топырағымен, ұлан-байтақ даламен біріктіре ойлап көріңізші... бүкіл даланы мезгілімен, самалымен, желімен, онда жанған оттарымен өзіңзді біріктіріп ойлаңызшы...

Сіз дәл қазір жұмекенше ойлап тұрсыз.

Жазира даламыздың бетінен ақынның дидарын – Жұмекеннің жүзін көріңіз.

«ТЫНЫСТАРМЫН АСПАН БҰЛТЫН ЖАМЫЛЫП...»

**Қандай міндет артар едің, жаңа күн,
Көктемеде бұр жарсам мен ашылып.
Бір ғажайып бәйтерек боп талабым,
Бұтағыңа ұя салар жас үміт.**

**Жолаушы едім, үмітімді қуған ем,
Мені сенім, сенімді мен әлдилеп,
Шаршармын мен, сонда-дағы, туған ел,
Бір бұтаңа сүйенермін қалғи кеп...**

**Жортармын мен күн-түн қатып сабылып,
Қалар алыс бұйра тозаң бұлдырап.
Тыныстармын аспан бұлтын жамылып,
Ай астында ақ бұлақ боп сылдырап.**

Қазірге дейінгі Жұмекен шығармаларынан талдап отырғанымыз – ақынның жиырмаға енді шыққан кезінде жарық көрген «Балауса» кітабынан алынған өлеңдер. Біз ақынның ширек ғасырдан астам шығармашылық өмірін ту бастағы көмбеден шыға берісінен тартып, соңғы көсіле шапқан кезіне дейін біршама талдауды мақсұт еткенбіз.

Алдыңыздағы өлең – бірінші кітаптың соңындағы өлеңдер.

**Қандай міндет артар едің, жаңа күн,
Көктемеде бұр жарсам мен ашылып.**

**Бір ғажайып бәйтерек боп талабым,
Бұтағыңа ұя салар жас үміт.**

Үш шумақ өлең. Онда ақын бүкіл кеңістікпен, өзіне тиесілі уақытпен, туған топырағымен сырласады. Бәйтеректей талабын сезінеді. Өзінің сенімін жас үмітіне серік етеді.

Біз ең бастапқы өлеңдерінің бірінде Зейнолла Қабдоловтың таңдана талдауымен «желдің бұтаға сүйенетінін» айтқан едік. Ол бұл өлеңінде сол бұтаға өзі сүйенеді әлде, оның қалғыған қиялы келіп таянады.

Жастық шаққа тән тақырып – ақынның арман-мұраты.

Күн-түн демей жортатын ақын рухы, сенімі, үміті. Аспан бұлтын жамылғы, желең етер желдей жүйрік көңілі.

Бұл – жас ақынның арман-мұратын жырлайтын сәті. Жиыр-мадағы жігіттің құлаш ұрған сезімі, соған жеткізетін өзіне деген сенімі, бәрі-бәрі сөз түбінде тұнып тұрды. Бұл – жас Жүмекен мақсұтының кеңістігі.

Өлеңді бірнеше мәрте қайталап оқып, әр шумағына, қисынына, ондағы кеңістік пен ауқымға назар аудара қарай көріңіз.

Анау келген кім болды екен, біліп келші кім екен?

Батырлық па? – Өз төрімде күтіп алам, түнетем.

Байлық болса құлау болар, тура қара көзіне.

Кім де болса алдамасын, алданбасын өзі де.

Қайғы болса артында оның қуанышы бар шығар,

бірі кірлеп, бірі жуып кеудем менің аршылар.

Бақыт болса, денем әлсіз көтере алман (өз ойым)

арман болса өмір-бақи арқалайын, төзейін...

**Адалым боп арнап келсе – барым әзір, көңіл хош,
түсір жылдам, атын байла, қырауын қақ, тонын шеш.**

**Шындық болса кілем төсе, дастарқаным жаямын,
жалғандық па – тулақ таста, сүртіп шықсын аяғын!**

Біз «Жүмекен осынша сенім мен мұратқа, осыншама арманға қандай сертпен келіп еді» деген және «сол сертке қаншалықты берік еді» деген сұрақтар аясында тағы бір өлеңін ұсына отырып, оны ақынның досы Әбіш Кекілбаевтің талдауымен ұсынамыз:

«Біз Жүмекеннің тұңғыш өлеңінің өзі-ақ сол кезде қай қауак басты да қапысыз жайлап алған тоталитарлық сана мен тұрпайы әлеуметшілдіктің көбесін сөге келгенін жоғарыда айттық. «Балауса» атты тұңғыш кітабы шыққанда әдебиетімізге қосылған соны құбылыс ретінде атағандарды сол кездегі сын күпінің битіндей талап, маңдайы жарқырап тұрған жаңа талантты жәй әшейін көптің бірі ретінде көрсетуге тырысқан-ды. Енді, міне, сол автордың 1996-1997 жылдары жарық көрген үш том жырларын сараптап көріңізші. Өлгі айтылған антитоталитаристік бағыт ең алғашқы кітабынан, көз жұмғанда үстелінде қалған жарияланбаған жырларынан құрастырылған, өзі көре алмай кеткен соңғы кітабына дейін желісін үзбей жалғасып жатқанын байқайсыз. 1961 жылы шыққан «Балаусаны» бүгін ақтарыңызшы: қайсысынан балғындық пен олпы-солпы қарабайырлықты таба алар екенсіз?! Ал сол кезде шыққан басқа кітаптарға көз салыңыз: Жүмекенге тән атымен сонылық, атымен тосындықпен қоса, пайымдық тұтастық, қапысыз көркемдік, суреткерлік даралық қаншалықты көзге ұрып тұрар екен?! Тұңғыш кітабының өзінде бір фальш жоқ.

Анау келген кім болды екен, біліп келші кім екен?

Батырлық па? – Өз төрімде күтіп алам, түнетем.

Байлық болса қулау болар, тура қара көзіне.

Кім де болса алдамасын, алданбасын өзі де.

**Қайғы болса артында оның қуанышы бар шығар,
бірі кірлеп, бірі жуып кеудем менің аршылар.
Бақыт болса, денем әлсіз көтере алман (өз ойым)
арман болса өмір-бақи арқалайын, төзейін...
Адалым боп арнап келсе – барым әзір, көңіл хош,
түсір жылдам, атын байла, қырауын қак, тонын шеш.
Шындық болса кілем төсе, дастарқаным жаямын,
жалғандық па – тулақ таста, сүртіп шықсын аяғын!**

Ж. Нәжімеденовтың ақындық, азаматтық кредосы. Содан бері жарық көрген шығармасында, әлгі тұрғыдан, «аяғын сүртіп шықпаған» бірде-бір шумақ жоқ».

Ол – шығармашылық жолын сонау алпысыншы жылдары бастағандар түгілі демократиялық үрдіс әлемдік дәрежеде өріс-теп жатқан қазіргі заманның өзінде жаппай тәуекел ете алмай тұрған рухани максимализм еді. Дүниедегінің бәрін бір етікке тығатын саяси тотолитаризм дәурен құрып тұрғанда тырнақ-тай фальш жібермейтін шыншылдықты талап ету өзінді-өзін сират көмірге сүйрелеуге барабар жанкештілік еді». Өз замандастары арасында Жұмекен Нәжімеденов туралы, оның терең тынысты шығармалары туралы толғанып, оған шынайы бағасын берген кісі – Әбіш Кекілбаев.

Біз Әбекеңнің Жұмекен көзі тірі кезінде кітаптарына жазған алғысөздерінен үзінділер, цитаталар алып, оған жүгініп отырамыз. Әбішке – оның Жұмекен туралы толғанысына қарсы пікір айтар кісі бола қоймас.

Біз ақынның «Балауса» кітабындағы елудей өлеңінің он шақтысына талдау жасадық. Алдағы уақытта басқа кітаптарындағы ойларына, поэзиялық иірімдеріне, арман-мұратына, тіл сиқырына сізбен бірге үңіле түсеміз.

II БӨЛІМ

АЛҒАШҚЫ ЫЗА

НЕГЕ КЕРЕК, НЕГЕ КЕРЕК ҚАНАҒАТ?

Жер бетіне бүкіл адам еккенін
«Егін!» дейді – бұл ғажайып неткен үн!
Сары бауырдай топырағына өлкемнің
Батырыпты әр заман өз кетпенін.

Кетпен, Кетпен, тозды маркаң, тай алыс,
Кетпен ісі өнімсіз іс – баяғы іс.
Трактордың табанына тапталды
Кетпен, Кетпен, саған деген аяныш!..

Осы жермен бабам көшкен, құм көшкен,
Көшкен құмға үміт, арман мінгескен.

**Құм шөккенде бірге шөккен көп кеуде,
Көп тіршілік үмітімен бірге өшкен.**

**Өшкен жерден өсіпті өмір қайтадан,
Жер – бір ұя балапанын шайқаған.
Әр төбеге ұялаған тарихты
Бабам еккен егіні деп айта алам!..**

**Егін дейді қымбаттатып алтынды,
Егін аты аспаныма даңқ ілді.
Бір жылылық баурап алып салқынды,
Күнге қарай, күнге қарай талпынды.**

**Ей көк аспан, жердің даңқын паналат!
Сөйлемейді жүрек жаңсақ, жан ағат:
Тойымсыздық жасап жатса бақытты,
Неге керек, неге керек қанағат!**

Біз бұл жолы ақын Жұмекеннің «Сыбызғы сыры» атты екінші кітабынан көштік. Ондағы сегіз бөлімнен тұратын «Егін» атты поэмаға бергісіз үлкен толғауын оқып отырмыз. Ақынның өзі айтқандай «Түйдек-түйдек сөздердің, түйілген жерінен» арыға озбай тоқтадық. Сегіз бөлімінде бір мін жоқ сұлу өлеңінің алғашқы алты шумағына аз-кем кідіріп қалдық.

Егін – тарих, егін – туған жер, егін – атамекен. Бұл өлең сол мекенді мындаған трактор таптаған тұста жазылған. Бұл өлең қанағатсыздық қазақ жеріне – қазақтың қара топырағына. Жон Арқасына қанды шеңгелін салған уақытта жазылған.

Құм көшкен, талай ғұмыр өшкен, талай тарих өзінің кетпенін салған ұлан далаға трактордың шынжыр табанын салған шақ. «Бұл – тойымсыздық, қанағатсыздық, бұл – аянышты» деп сол

заманда Жүмекеннен басқа ақын айтты ма екен?! Айтқанды қойып, түйсініп те, ойлап та қоймас-ау. Жүмекеннің соншама ауыр күйзелісін сезінбес еді. Өлендегі сұранып тұрған сөйлемді, айтылып тұрған ойды аңғармас еді.

Сол трактордың табанына рухы тапталып, оны тұла бойымен сезініп, жүрегінен өткізген ақын сол заманда Жүмекен-ақ еді.

Тойымсыздық жасап жатса бақытты,

Неге керек, неге керек қанағат!

Біз осы жерде тоқтадық. Онсызда сұлу өлеңнің өн бойындағы Жүмекенше ирімдерді талдап оқуды сізге ұсынайық.

«Егіннің» сегіз бөлігі бір желіге байлаған сегіз өлең – сегіз құлын сияқты.

Соның ең қысқасы алты-ақ жолдан тұрады:

Ей, туған жер! Біткен екен бас маған,

Сол басыммен өз кеуденді жастанам.

Сар құмыңның бір мысқалын қос маған,

Уақыттың дауылы айдап тастаған.

Сол дауылың мені де алып өтсін де,

Орта жатқан сай-жырыңа төксін де...

Бізге бүгін оны сезіну жеңілдеу шығар. Ал «миллиард бұт астық» туралы ұрандатып жатқан заманда әлгіндей ішкі қарсылыққа бару, оны – ол ойды жырға жүктеу жалғыз Жүмекеннің ісі болатын. Өлендегі «осынау қарсылық сезім» ту баста жас ақын Жүмекеннің ақындық стартында көрініп, кейінде күллі өлеңінің, ірі толғау-дастандарының өзегіне айналады. Біз бұл жобада оған ауқымды орын беретін боламыз.

Сол тұстағы тағы бір өлеңін Жүмекен былай бастайды:

Менікі ғой, менікі ғой бұл аспан,

Көк жиегі келешекпен ұласқан.

Мына жаздың қызғалдағы үмітім

ұлы жердің кеудесінде гүл ашқан.

Аспан, көк жиек, келешек, қызғалдақ, ұлы жер бәрі де оның иелігі. «Жер менікі» деп жанталасқан рух, дүрсілдеген жүрек. Сол заманда ақынның «менің Қазақстаны, менің елім, менің жерім» деп айта алуы – ол – осындай ішкі қайсарлықтың себебі болғанын қайталап айтамыз.

Жұмекеннің кітаптарына жазған алғысөзінде Зейнолла Серікқалиев былай депті:

«Жұмекен өзімізге ұқсас қарапайым пенденің ғасырлар бойы халық арманы қалыптастырған ертегілік алыптар игілігі тәрізді ғаламат қасиеттерін ардақ тұтты. Көзбояушылық пен қызыл сөзге күле отырып, өз жан сарайымен, ақындық барша болмысымен жете сезінген кешегі тоқырау заманының майбасар былық-шылығынан мүлдем ада, адал адамгершілік ұғымының мұрағияттық үлгісін мүсіндеді...

Оң қабырғаға туған елі картасын іліп қойып, өзгелерге мейіріммен қарауды тек өзінен бұрынғылар дарытқан ізгілік нұрынан үйренер өрімтал ұрпағымен, өз ұлымен сырласты. Ақын жырында жұмыр жер – ғаламшар ақ жұмыртқаға баланып, одан ақыл-ой – ақ үрпек балапандар жарып шықты...»

Кәсіби сыншы Зекеңнің осы сөздеріне көз жүгірте отырып, осы өлеңді талдаған-ау деп ойладық. Біздің байқайтынымыз – әрқандай Жұмекеннің замандасы, сыншы не ақын болса да Жұмекен өлеңіндегі отарлауға қарсылықты сезіне алмаған сияқты. Оның заманға сыймай жүргенін, неге сыймай жүргенін ешкім түсінбейді.

Жұмекеннің сондай қарсылықтарын, «түйдек-түйдек сөздерінің түйген жеріндегі» ойларына бұлыңғыр қараған сияқты. Оның жырларына сүйсіну, тамсану сияқты сезімдер замандастарында болды. Олардың дені кітапты жабық ұстаған күйі қолын сілтеп тұрып сөйлейді. Алтын сандықты құлыптаулы күйінде

көрсетеді. Ішіндегі қазынаны алып шығып, көрсетпейді, әлде көрсете алмайды.

Біздің «Жүмекеннен 100 өлең» жобасындағы мақсатымыз – Жүмекен өлеңдерін оқу, әлімізше талдау, сізбен бірге оқу, оқи отырып ойлану.

Жүмекенге үнілуді «Алматы» өлеңімен бастап едік. Жобамыздың бірінші маусымында сол көбімізге таныс көркем қала туралы тағы бір жырға көңіліңізді аударар түйіндейік:

**Жапырақтар, жапырақтар саялы,
Жапырақтың төсінде шық таяды.
Бүкіл осы Алматыны – табиғат
Жапырақтың бояуымен бояды.**

**Жапырақтар, жапырақтар саялы,
Таптамашы, адамдардың аяғы!
Жастық шағым жапырағын жаяды.
Жастық шақтың бұтақтары баяғы,**

**Қартайғанда болды ақынның таяғы.
Ал біреулер тым ертерек ақсады,
Тағдыр онан таяғын да аяды...
Жапырақтар, жапырақтар саялы!**

Біз «Алғашқы ыза» деп тақырып қойып II бөлімді бастағанбыз, қысқа қайырдық. Себебі, ашу-ыза да, улы сояда әлі алдымыздан шығады. Талдауға қолайлы, тілге жеңіл өлең. Талдауды оқырманым сізге қалдырайық дедік.

Ақынның алғашқы жинақтарынан 16 өлеңін (кейінен үзінді алып) таңдап, талдай келе жобаның екінші бөлімін уақытша тамамдап, келесі кезеңге өтеміз.

III БӨЛІМ

ДОМБЫРАЛЫ АҚЫН

«ҚЫЗҒА ҚАРАП ҚАЙТЕДІ ДОМБЫРАСЫ БАР КІСІ?!»

Сапар – ұзақ деп еді,
тез оралдым, тағы да
тез оралам,
себебі:
домбырамды сағынам.

Үйкүшіктеу – біліп қой –
бұ заманның серісі мен жарлысы: –
жаңа үйленген жігіттей
домбырасы бар кісі.

Талай әсем қыздардың
дарымады «қарғысы»:
қызға қарап қайтеді
домбырасы бар кісі.

**Талай жұмбақ күй шерттім –
шешу ғана қалып тұр.
Ақылсыз көп құлақты
кесу ғана қалып тұр.**

**Домбыра, сен туралы
талай жаздым мен мына –
күйді ұқпаған кісілер
сөзді ұға ма, өзің айтшы, домбыра?!
Бақыт жайлы толғам көп,
менің бағым – домбыра.
Майсаңдап күй шертпесе
неге керек қол мына!
Күрек ұстай білмесем,
қалам ұстай білмесем –
қайғырмас ем,
ал бірақ
домбыра ұстай білмесем,
күйдің мәнін, сүйсінбесем, әр ұғып,
өлер едім, жүрегім
қасіреттен жарылып!**

Жұмекеннің өзі айтқандай: «Тағы да домбыра». Біз ақын өлеңдерінен музыкалылықты, әуезділікті, екпінді, ырғақты, әуендік үйлесімділікті байқаймыз.

Ақын поэзиясы ырғақпен, ішкі тебіреніспен, музыкамен астасып жатады. Тіпті, оның шабыттану сәті де сол екпінді ырғақпен түседі.

Жұмекен шығармаларындағы күй әуенді күмбір, тереңдік – домбыраның үніндегі кейде қоңыр, кейде ширыққан дыбыстардың үйлесімі сияқты ішкі қисынмен тұтасады.

**Үйкүшіктеу – біліп қой –
бұ заманның серісі мен жарлысы: –**

**жаңа үйленген жігіттей
домбырасы бар кісі.
Талай әсем қыздардың
дарымады «қарғысы»:
қызға қарап қайтеді
домбырасы бар кісі.**

Дәл осы жолдардан кейін кез келген оқырман еріксіз жымиятыны анық. Бірақ оның түбінде асыл сөз, тұщы түйін жатқанын байқайсыз.

**Талай жұмбақ күй шерттім –
шешу ғана қалып тұр.
Ақылсыз көп құлақты
кесу ғана қалып тұр.**

Өлең жұмбақ болмағанмен күй үні сізді жұмбақ әлемге жетелейтіні анық. Күйге елендемеген құлақ ол – «ақылсыз құлақ».

**Домбыра, сен туралы
талай жаздым мен мына –
күйді ұқпаған кісілер
сөзді ұға ма, өзің айтшы, домбыра?!**

Мына сөзге қараңыз! Шынымен де солай – зайыры, түсінуге сөзден көрі күй жеңіл секілді. Әлде Жұмекен үшін солай ма екен?! Ол соншама сөздік қуатымен, соншама түсінікпен домбыра дауысына бас иеді. Шынымен де солай сөз ұғудан күй ұғу жеңіл шығар... ия, күй тілі күллі адамзатқа ортақ тіл.

Біз «Жұмекеннен 100 өлең» жобасының басқы бөлімінде ақынның поэзия әлеміне, әдебиет теңізіне құлаш ұрып, өлең даласында көсіле шапқан сәтінен бастадық. Жұмекеннің мақсұты, ақынның сұрапыл шабыты, оның көркемдік ұстанымы сол бөлімдегі 16 өлеңнен көрінді деп ойладық. Жобаның бұл бөлімінде біз Жұмекен поэзиясының музыкалылығына, домбырасы мен күй өлеңдеріне үңілеміз.

Біз өлеңдердің ыңғайына, тақырыптық сәйкестігіне қарай кей-кейде екі-үш өлеңмен қосақтап сөз етіп жатырмыз.

Ғафу Қайырбековты күллі қазақ бір ән өлеңімен-ақ біледі. Ол – «Есейіп кетсем де, мен саған сәбимін. Көңліңді көктемдей көзіңнен танымын» деп қайыратын «Ана туралы жыр»: Бұл өлеңді Моңғол елі өз тілінде хормен айтқанын тыңдағанбыз.

«Жұмаш ұлы ақын» деп, асыл ақын інісіне оның көзі тірісінде биік бағасын берген сол Ғапекен – Ғафу Қайырбеков тамсана отырып былайша армандап еді:

«Бұл юбилей кезінде Жүмекен жайында Әбекең Тәжібаев, Әбіш Кекілбаев, Аян Нысаналин, Шөмішбай Сариев, Сейфолла Оспанов, тағы басқа жолдастардың мақаласы жарық көрді. Оларына көп ризамыз, бірақ біздің әдетіміз – шөпті шауып талап, енді қайтып ол далаға келесі жылға дейін оралмайтынын түсінген пішеншілердей әрекет етеміз. Жүмекен жайлы зерттеулер мен естелікті қосып, тұтас дүние жасауымыз керек. Ол біз туралы жырлады, біз енді ол туралы жырлауымыз керек. Оның тек қана Жүмекен емес, қазақ өлеңтану ғылымына пайдасы көп.

Сол пайданың бастысы – жұртшылыққа, әсіресе, жас ұрпаққа ана тілінің, оның ішінде ақындық тілдің қасиетін ұғындыру. Жүмекеннің бүкіл ақындық жүйесі, тіл өрнегі, ойлау әдісі, образдар системасы, адам портретінің галереясы, өз портреті, өзінің лирикалық геройы, өлеңнің таза техникалық түрі, үні, музыкасы, ырғағы, ағыны деген сияқты толып жатқан құралдары дәл сондай күрделі зерттеуді керек етеді. Шіркін, Жүмекен поэзиясы туралы мектепте болсын, ВУЗ-да болсын, арнаулы лекциялар оқыр ма еді, егер оқи алатын күн болса».

13.12.1985 ж.

Автордың бұдан 35 жыл бұрын Жүмекен ақынға арналған 50 жылдық мерейтойдағы баяндамасынан.

«ҚАҒАМ ҮЙДІҢ ЕСІГІН, ҚАҒАМ КҮЙДІҢ ЕСІГІН...»

Үйден алыс шыққанда екі аманат қалдырам,
бірі, ұлым, өзіңсің,
екіншісі – домбырам.
Екі асылым – екеуің,
жүдеп жүрмін ішімнен,
мен ауылдан шыққалы сендер шықпай түсімнен.

Иіскеп жүрем түн бойы мандайыңнан, жалғызым,
шертіп жүрем түн бойы домбырамды алғызып.
Әлдекімдер сені ұрып жүреді ылғи жылатып,
домбырамды жүр біреу дың еткізіп құлатып.

Сен, әрине,
оянсам жоқ боласың, шырағым,
үні бірақ қос ішектің құлағымда тұрады.
Асығамын содан соң үйге, бітіп шыдамым,
поезбен кеп,
қайтуым – самолет боп шығады.

Есік қағам мен ылғи асыққаннан кешігіп,
қағам сонда күй менен махаббаттың есігін.
Кекіліңнен сипамас бұрын сонда мен сенің
сипап көрем қос ішегін домбырамның,
кеш, ұлым.

**Үйден алыс шыққанда екі аманат қалдырам,
бірі, ұлым, өзіңсің,
екіншісі – домбырам.
Екі асылым – екеуің,
жүдеп жүрмін ішімнен,
мен ауылдан шыққалы сендер шықпай түсімнен.**

Өзінің жалғыз ұлы мен жан сырласы – домбырасын параллель қойып, тенестіре суреттеу, домбырасына деген сүйіспеншілігі мен ұлына деген әкелік сезімін жарыстыра, жарастыра жазу – ақын тебіренісінің шыңы.

**Иіскеп жүрем түн бойы мандайыңнан, жалғызым,
шертіп жүрем түн бойы домбырамды алғызып.
Әлде кімдер сені ұрып жүреді ылғи жылатып,
домбырамды жүр біреу
дың еткізіп құлатып.**

Егер үйінде домбырасы бар кісі болса, онаша сүйеп қойған домбыраның оқыс құлаған сәттегі адам көңілінің дір ете қалатын тітіркенісін ол біледі. Дәл сол түйсік пен енді есесі кетіп, әкесін іздеп жылап жүрген жалғыз ұлды елестетші. Қысқа өлеңде ақын әдемі шендестіреді – көркем параллель жасайды. Тапқырлық – шығармашылық шеберлік сізге де, бізге де көз тарта нұрлана көрініп тұр.

**Есік қағам мен ылғи асыққаннан кешігіп,
қағам сонда күй менен махаббаттың есігін.**

Асығып оралған ақынға екі есік ашылады. Ол махаббаттың – үйдің есігі және күйдің – күй әлемінің есігі.

**Кекіліңнен сипамас бұрын сонда мен сенің
сипап көрем қос ішегін домбырамның,
кеш, ұлым.**

Мұндайда айтарға сөз таппайсың. Үнсіз қалғаның оң. Тек осы өлеңдерден кейін тебіреніп қана отырудың жөні бар. Тағы да біз көп қайталанып жүрген сөзге оралайықшы. Ол – «Жұмекен – жұмбақ» деген сөз көпшіліктің көкейіне ұйып қалған. Көбі жұмбақ шешкісі келмейді. Бірақ осы өлеңнің қай жерінде жұмбақ бар? Жұмбақ жоқ. Жұмекен домбыраның қос ішегі секілді тебіренгіш, саусағың тиіп кетсе сайрап қоя беретін шешен домбыра сынды аса сыршыл, шебер ақын екенін сезесің. Домбыраға өлең арнаған, домбыраға деген сезімін жырлаған ақын аз емес шығар. Бірақ оның қадір-қасиетін Жұмекенше сезініп, сонша дәлдікпен суреттей алған кісі сирек.

Оған себеп: Жұмекен аса таланты әрі кәсіпқой музыкант еді. Болашақ ұлы ақынға шығармашылық емтиқаныда екі қоятын қиянатшыл заман оның жастақ шағын тағдырдың тағы да бір ертегі жолындай айналымына салып еді.

Ақынның сол тағдыры және домбыра ұстаған сәті туралы оның досы Әбіш Кекілбайдың ауқымды жазбасынан мына үзіндіні қараңыз.

«Алматыға мұғалімдікке оқуға келген Жұмекен мектепте озат оқып жүрген қазақ әдебиетінен шығарма жазғанда екілік алады. Суық қолдың араласқанын сезсе де, дәлелдейтін дәрмен таба алмай, арыққа аяғын малып, налып отырған баланы көшеде кетіп бара жатқан қазақ офицері Ғұбайдолла Ержанов байқайды. Бұрылып келіп, жағдайын біліп, үйіне апарып, Қарағандыға жұмысқа алынып жатқандарға іліктіреді. Кішкентайынан күй тартатын баланың

жұмыстан боста домбыраны безілдетіп отырғанын Майқұдық шахтасындағы кәсіподақ басшысы Әукебай Кенжин көреді. Көркем өнер үйірмесіне араластырып, кәсіподақтың бүкілодақтық байқауына жібертеді. Мәскеуден жүлделі оралған жігіттің «обалына қалмайық» деп, арнайы жолдама алып береді. Сүйтіп, Жүмекен Алматы консерваториясына келіп түседі. Кейін тұрмыс жағдайына байланысты консерваторияны тастап кетуге мәжбүр болды.

Әйтпесе, әдебиетте қандай саңлақтық таныта алса, өнерде де сондай таныта алар еді. Ол кезде сахна мен эфирде көп орындала бермейтін, тұсында цензура бағын байлап тастаған небір «күй сұлтандарына» алғаш рет біздің құлағымызды Жүмекен үйретіп еді. Ұялып отырғандай, басын бір қырын бұрып, домбыраға да, тындармандарға да көз қиығын салмай, небір әдемі әуезді сіркіреп жауған сәуірдің жаңбырындай төгілте жөнелтеді. Тартқан сайын тал бойынды ерітіп бара жатқан сіңімді саздан жұрт балбырай түсетін. Ал күйшінің өзі бүкіл болмыстың қақ төріне шығып алған жер тәңірдің өзіндей барған сайын состиып, айбаттана түсетін».

АҒЫТЫЛ, КҮЙ, АҒЫТЫЛ!

**Саңлақ ердің салмағы
Өнерінде деп еді –
Сені көріп, саңлағым,
Мансұқ еттім мен оны.**

**Тұла бойым дір етті,
тоқ ұрды ғой бір құйын...
Кесек ет қып жүректі
іліп кеттің, қырғиым...**

**Келді-ау, сірә, шабытың:
дір-дір етті саусағың.
Ақтарыл, күй, ағытыл,
Сыңғырап қал кәусәрім.**

**Қайта өрледі, бір құлап
тасқа бүйір соққылап;
ақ мәрмәрді бұрғылап
бұзып аққан көк бұлақ.**

**Сырғиды, эне, сырғиды...
Шерттің-ау сен бір күйді:
Көмейімен бұлбұлдың,
тырнағымен қырғидың.**

Шалып шертер саусағы
Шыдамынды тауысады:
Өзі – күйші,
өзі – қыз...
ал мақтамай көріңіз.

Осылай деп келетін «Күйші қыз» өлеңін оқып жүрміз, жаттап алғанбыз. Басқа өлеңдеріндегі сияқты емес, бұл өлеңдегі өлең құрылысы, шумақтары, ұйқасы, суреттеу тәсілі дәстүрлі өлеңдерге біршама жақын. Оқығанға кейде дүлдүл, дауылпаз ақын Илияс Жансүгіровтың «Күйші» поэмасының сарыны да байқалатындай.

Қыздың күйшілігі, күйге балқыған бейнесі – өлеңнің де талшыбықтай солқылдаған сипатын жасайды. Ал тыңдаушы біз болсақ екі бірдей сұлулықтың қабаттасып кеткен сәтіне көз қарықтырамыз. Өлең жеті буынды, ойнақы түседі. Күй секілді, онда да қыз тартқан күй сынды қыбынды қандырады.

Ал енді:

Өзі – күйші,
өзі – қыз...
ал мақтамай көріңіз, –

деген тұсы әзіл секілді. Шын мәнінде, бұл – енді екі бірдей сұлу құбылыстың қатар көсілген, жарысқан, жарасқан сәйкесімі.

Біз бұл өлеңді бұдан ары талдамай-ақ, сөзді Жүмекен ақынның өзіне бергіміз келіп отыр:

«...домбыра бұрынғыдан да қоңыр, бұрынғыдан да мұңды сөйледі. Жас қыздың онсыз да сұлу жүзі, тіпті, құлпырып, гүл-гүл жайнап сала берді. Иегінің ұшы мен екі қасының аралығында әйнек үгіндісіндей ұсақ-ұсақ тер тамшылары жылтырайды.

Әдемі, мүсінді мұрны қусырылып барады.

– Әй, көп жаса, жаным!

– Өнерің үстесін!

– Бақытты бол!

Сүйсінуден, гөрі, таңданудан жарыла жаздап отырған жұрт шу ете қап, тез тынды.

Өзі жап-жас, өзі қысқаяқты адамның осынша күйді біліп, орындағаны өз алдына, талғап, танып тартуы, әр пернеге, әр дыбысқа өзін сарқып беріп, жүрек жылуының соңғы тамшысына шейін тындаушы құлағына сығып тамызып отырған қыз күйшіге сүйсіну де, таңдану да артық емес-ті. Ауық-ауық талпынып басылып, ұмтылып, қайтып тұрған екі төмпектің ар жағындағы кішкене көкіректің тым ерте жиған осынша мол қазынасы тындаушыны қайран етті: Алдарындағы осы бір бүлдіршін кереметтің бүкіл ішкі сарайы лап етіп, бір-ақ күйіп кететін сияқтанды...»

Жұмекен «Ақ шағыл» романында Талжібек деген күйші қызды осылай сипаттайды.

Бұл біз таңдаған өлеңнің қарасөз түрі, немесе ақ өлең үлгісі. Себебі: екі мәтін де бір жүректің тебіренісі, бір жанның түйсінуі, бір көңілдің сүйсінуі.

Әйтсе де, ырғақ, екпін, музыкалық үйлесім өлеңде анық байқалады.

Өзі күйші,

Өзі қыз.

Ал

Мақтамай көріңіз.

«БЕРЕЙІН ЖҮРЕГІМДІ ТИЕК ҚЫЛЫП...»

Майысып қос шегіннен күй өткенде,
Ой туар жүрек түгіл, сүйектен де.
Домбырам қайран менің, қайран менің,
Ризамын сені маған сый еткенге.

Қолтықтап көктем келсе жыр-сұлуды,
Ізіне жыр сұлудың гүл шығулы...
Мені де қойдың ақыр жұмбақ қылып,
Күлу мен үйреттің де күрсінуді.

Сырласам көкірегіме сүйеп тұрып,
Жанымның жазығына күй ектіріп.
Ой, арман – екі шегің болсын сенің.
Берейін жүрегімді тиек қылып.

...Күй екен мынау аққан бұлақ десек,
Бұлақтар таудан ғана туад десек,
Ал кәне, бір тыңдайық домбыраны,
Төсіне туған жердің құлақ төсеп...

Біз білген Жұмекеннің домбыра туралы ең алғашқы жыры. «Сыбызғы сыры» кітабына еніпті. Бұдан кейін де ақын домбыраға талай өлең арнайды; қаншама шабытын қалықтатып келіп домбыраға қондырады; қаншама жырдың соңғы шумағына домбыра жастап тыныстайды.

Осыдан отыз жылдай бұрын Жұмекенге арнаған өлеңімізде:

**«Өлеңнен де ақынның беті қайта қалғанда,
Көкірегін босатар домбырамен сырласса», –**

деппіз.

Ақын шабыты домбырадан рух алып оған жиі – жиі шалқып соғып отырады. Тіпті өлеңде ғана емес, прозасында да – анау «Ақ шағыл» романында домбыра, күй туралы ұзақ тарау келтіреді.

«Ой туар жүрек түгіл, сүйектен де».

Дәл осы өлеңінде ақын домбыраның қос ішегінен күй өткенде жүректі қойып, сүйектің өзі бақиды, домбыраның үні сай-сүйегіне тарайды дейді. Ол – домбыраны танытқан, серік еткен тағдырына шексіз риза.

Көктем жыр сұлуды қолтықтап бұл әлемге әкелсе, оның ізінен гүл ашады. Бұл жерде де әңгіме күй – домбыра туралы.

**Сырласам көкірегіме сүйеп тұрып,
Жанымның жазығына күй ектіріп.
Ой, арман – екі шегің болсын сенің.
Берейін жүрегімді тиек қылып.**

Кісі домбыра тартқанда оны көкірегіне сүйеп, жүрегіне тақап, кеудесіне жастап тұрып тартады ғой, сөйтсе домбыраның сыртын жүрек соққылайды екен ғой; онда да ой мен арманды қатар ұстап көтерген жүректің, қатар сөйлеткен «тиек» жаңғыртқан соққысы. Жұмекеннің жаны жазық дала сияқты, манағы гүл орынына күй егеді. Әлгінде айтқанымыздай ой-арманы домбыраның қос ішегі іспеттес, ал жүрегі – тиек. Осы шумақта ақынның бүкіл болмыс-бітімі, жан-дүниесі домбыраға айналып кетеді. Тіпті, қазақ даласы домбыраға ұқсайды. Күй болса аққан

бұлақ сияқты. Топыраққа құлақ төсеп, одан даланың дауысын естисің, күй тыңдайсың.

Жүмекен үшін тіршіліктің әрбір сәті күй сияқты. Жүрегі балқып сол күйді тыңдай түсетін секілді.

Ақынның домбырашылығын, домбыраға деген айрықша сый-құрметін Әбіш Кекілбай еске жазып еді.

Домбыраны жүрек тұсына қойып, иекті оң иыққа тастап, күй шалқытқан Жүмекенді домбыра даусын – күй сөзін көлденең біреу оқыс бөлгенде іштей қатты кейитін көрінеді. Ол үшін күй үні – құдірет үні, домбыра дауысы – дала дауысы болғаны шүбәсіз.

Әбіш айтады:

«Егер біреу-міреу абайсыз күліп не сөйлеп қойса, күй сол арада үзілетін. Жүмекен қыздың баласындай ыздифан сыпайы қалпын бұзбай, бір жымыып қойып, домбырасын құндағына салып, орнына апарып, сүйеп қояр еді. Темір қақпақты қорапшасынан темекі суырып, езуіне қыстырып, былайғылардың әжің-күжіңін тыңдаған болып, танауының астынан будақтаған көк түтінге бетін көлегейлеп, үнсіз-түнсіз отырап еді. Қанша жалынып-жалпайсаң да, домбырасын қайта қолына алмайтын».

Жүмекеннің күй аңқыған жырларын да бұзбай оқып, үзбей тыңдауға біз де кеңес береміз.

«ДОМБЫРАМ, САҒАН АЙТАМ»

Әркімнің бар күйге арнар бір-бір кеші,
Бас – киіз үй,
кұлақ қып тұрды іргесін:
күмбірлеші, домбырам, күмбірлеші,
жел ғылып қуанышымды елге жай да,
қасіретімді ешкімге білдірмеші –
күмбірлеші, домбырам, күмбірлеші!
Ақ шыңыма қоңыр бұлт жана асылды,
қоңыр кешке қоңыр бұлт жарасымды.
Саусақтарым пернені жатыр сорып,
шырын сорған гүлдерден ара сынды.
Өтті, кетті Күн күлген манағы сәт,
ақ шыңыма бұлт қонды жала құсап.
Әр пернеге қадалды саусақтарым,
гүлге дір-дір қадалған ара құсап.
Бір қылығым әйтеуір ұнамаған,
әйтеуір бір сып-бес жан мына маған
жала жапты, –
сен түсін көңіл құлқын –
сол ғой аппақ шыңдағы қоңыр бұлттым.
Далам ашық, жан едім, тауым анық,
сол тауымды қоңыр бұлт тауып алып
ауық-ауық қонады,
көлеңкесі
қабағыма түседі ауық-ауық.

**Жала екенін сезеді жау да осының,
баяғы сол пәнденін әуресі бұл.
Пәнделікке бармайды көңілім көп,
мен емес-ау,
күн кешті ел мені күндеп.
Шын халінді түсінер қайда ағайын,
сен болмасаң, домбырам, айналайын!
Саған айтам сондықтан сырымды бар.
қалған жұрттың көбі қу-жырындылар.
Ымырт та – мұң,
ой да – мұң,
екеуінің
сенің үнің, тым құрса, бірін қуар.
Күмбірлеші, домбырам, күмбірлеші,
Бас – киіз үй,
құлақ қып түрді іргесін.
Қуанышымды жел ғылып елге жайшы,
қасіретімді ешкімге білдірмеші.**

Ақынның соңғы шығармаларына жататын «Домбырам саған айтам» деген өлеңінен. Өлеңдегі көркемдікті талдау дәстүрі жөн шығар. Бірақ біз әр өлеңдегі көркемдік жайлі сөзімізде тіл сұлулығын жарыстыра қайталағаннан гөрі оның тақырыптық сипатына, ақын ойының ою зеріне үңілген жөн деп білдік. Жұмекенге ойша серік болған домбыраның өзі өлеңде бірде дала, бірде өзен, бірде ақынның жүрегін тиек еткен көкірек шанағы, бірде бүкіл тұлғасы, бірде тау, бірде бұлақ боп жүретін. Дәл осы жерде домбыраға жанасқан сезім қазақтың кигіз үйі сияқты іргесін түреді. Күйшінің перне басқан саусағы гүлге қонған, балға қонған ара сияқты соқылдайды, дірілдейді.

«Далам ашық, жан едім, тауым анық», – деп өзі айтқан тауына бұлт қонады. Сол бұлттың көбең көлеңкесі күйшінің, ақынның қабағына түседі. Өзелде ақын маңдайы бұлт көлеңкесі көшердей кеңдікте сияқты. Дала төсіндей қатпарлы қалың маңдай бейнеге келеді. «Қабағында көлеңке бар» дейтін сөз болушы еді ғой. Өлеңнің қабағында да көлеңке бар.

**«Ымырт та – мұң,
ой да – мұң».**

Ойдың ымырты түсіп, ақынның домбырамен сырласып отырған сәті. Екі мұңның бірін соған – домбыраға сүйеп, жеңілдеп, қос мұңлық болып домбырасымен мұндасып отырған сәті.

Біз кейде Жұмекеннің өлеңдерін оқығанда күй тыңдап отырған, домбыра тыңдап отырған кісі сияқты сезінеміз. Сөз әуенге айналып, дыбысқа айналып, ырғаққа айналып, тауға соғылып, бұлтқа араласып кетіп жатқан сияқты сезіледі. Күйге құлақ қойған жан сияқты сезімге кенелеміз. Ал шынымен күй тыңдағанда ше:

«Көзіңіз көрген, қолыңыз ұстаған түк те жоқ. Сіз әсер ғана алдыңыз, үлкен әсер. Күй не айтты соншалықты?! Жалпы, күймен бір нәрсе айтуға бола ма? Әсерді үн түгіл сөзбен айту қиын ғой. Өте қиын. Бірақ бұл болмайды деген сөз емес» (Жұмекеннің өз сөзі).

Жұмекен осы күймен айтылатын әсерді күймен жарысып отырып сөзбен айтады. Бұл тұста сіз тек тылсым әсермен ғана емес, оған қоса саналы пайымға да ой жеткізесіз.

Жұмекен ақынның дара қасиетінің бірі: ол – Домбырамен жиі сырласатыны. Көп өлеңдерін жазып отырғанда санасында домбыра үні мен жыр шабыты қатар жүретіні. Бір өлеңін «домбыраның ішегі мен пернесі» деп бастаса, тағы бір өлеңін «бір күй шертем деп едім шерте алмадым» деп бастайды.

Бір өлеңін «домбыраңның құлағы тұрғаны жөн бұраулы» деп аяқтаса, тағы бір өлеңін «шертсем екен мен саған қай күйімді, бассам екен әуелі қай пернені» деп аяқтайды. Сөйтіп Жұмекен бүкіл өлеңдерін жазғанда оның санасында домбыра сарнап тұрғандай сезіледі бізге.

**«Бір кезде күй болды ма,
жыр болды ма,
Әйтеуір көз саласың бірден бұған:
көненің көзі құсап күңгірттеніп
ілулі бір бұрышта тұр домбыра.**

**Отырдым біраз байқап қарап, ойлап:
Қақпағын жонған екен қарағайдан.
Бауына қара шашақ тағып біреу,
қойыпты құлағына қара байлап»**

«Домбыра туралы балладасы» осылай басталады. 30 жыл бойы адам ұстамаған, қолға алынбаған қаралы домбыра туралы сай-сүйегінді сырқыратар уақиғалы өлең. Оқысаң көпке дейін көңіліңді толқытып, ойыңнан шықпай жүреді. Оқыңыз.

**«Төкші, төкші, домбыра, қоңыр үнді,
бір тазартып алайын көңілімді.
Жалаңаштап жанымды көрейінші
Жетпей жатқан жерімді, не мінімді;
төкші, төкші, домбыра, қоңыр үнді.
Жалаңаштап көрейін бәрін, бәрін,
қанша менің, байқайын, халім барын.
Өңменімді өзімнің тексермеп ем
өлеңімнің мінінен арылғалы,
көрейінші тәптіштеп бәрін, бәрін.**

**Төкші, төкші, домбыра, қоңыр үнді,
Жеңісімді, көрейін не мінімді.
Қандай, қандай дыбыстар шығар екен –
бір балқытып көрейін көңілімді».**

* * *

Домбыра Жұмекеннің жан жолдасы болғаны анық. Ақынның көкірегін желдетіп, жанын желпінітіп отыратын ең сенімді, қуатты серігі домбыра болғанын осынау өлеңдерінен байқаймыз. Домбыра оның жанын жаңартып, ойларын өлшеп, таразылап отыратын керемет әділ, адал сырласы болғанын көреміз.

Мынау «Төкші, төкші домбыраның» біз талдауға таңдаған үш шумағы ғана. 1970 жылы ақынның 35 жасында жазылған өлең. Сол кездің өзінде Жұмекен: «өлеңімнің мінінен арылғалы» депті. Өзінің өлеңінің мінсіз екеніне сенген, оған көзі жеткен шағы. Әбіш Кекілбаевтың өзі де айтады ғой, «Осыншама шығармада бір фалыс жоқ», – деп. Жұмекен – бір фалыс жібермей жазуға ант еткен және соған қарымы жеткен кісі болып тұр ғой. Біз Жұмекен ақынның өлеңде бір мін жібермеуге қабілеті, дарыны, өлшемі жететінін білген және өзіне өзі қатал редактор болғанын білеміз. Әр рет жазғанда, әр рет шабыттанғанда, әр рет өлең ойлағанда, бүкіл дүниені өлеңмен ойлағанда ол домбырамен жаңарып кеп отыратын сияқтанады.

Жалпы, Жұмекен шығармашылығында домбыра тақырыбы – өлеңдерінің биік шыңдарының бірі ғана емес, бір шоғыры. Егер ол керемет нулы қойнау болса, домбыра жырлары оның ең бір әсем, көркем гүлдесте беткейі. Домбыраға арнаған өлеңдері Жұмекен жырларының жауһар тұстары. Жұмекеннің жырдағы

домбырасы «Әркімде бар күйге арнар бір-бір кеші» деп өзі айтқандағы, сол «кештердің» ешқайсысына да ұқсамайтын «кеш», ұқсамайтын құбылыс. Себебі: Жүмекен домбырашы.

Жүмекен – сөз жоқ қазақтың маңдайына біткен дара ақын. Ал осы ақын боп биік деңгейге танылғанға дейін Жүмекен Құрманғазы атындағы консерваторияның «Халық аспаптары» факультетіне түсіп, ондағы домбыра кафедрасын оқыған. Дәл 4-ші курсқа келгенде сырқаттанып, бір жыл бойы сабаққа қатыса алмай қалған. Сөйтіп консерваторияны бітіре алмай кеткен түлек екенін біреу білсе, біреу білмес. Сондықтан да Жүмекеннің кез келген шығармашылық сәтінде домбыра оның қиялын асқақтататын қанаты, сырласатын серігі, жанын тазартатын таразысы болғаны оның ақындық қырының өзгеде жоқ, жалғыз онда ғана бар тұсы.

IV БӨЛІМ

КІТАБЫНАН КҮЙ ЕСКЕН

ҚАЙҒЫРМА, АНА, СЕРТТЕМІН!

Не көрсеттім мен саған,

Азапты ойдан өзге не?

Көріп едің, анажан, мен секілді «кезбеден».

Әр күн сайын басыңа бір уайым тосылды,

Әр түн сайын шашыңа бір уыс ақ қосылды.

Ұл тіледің құдайдан – алдың оны зорға, ана,

ар тіледің құдайдан – жоқпын арды қорлаған;

ақ тілеуің құдайдан – жалғыз мен ғой, балаң ғой,

бақ тіледің құдайдан – құдай оған сараң ғой;

көрмейтінін құдайдың – көріп қайтып шыдадың,

бәрмейтінін құдайдың – неге ғана сұрадың.

Қайран шешем, аяулы анам,

тісті едім мен – тұмша жапты.

**Салмаса егер бұғау маған,
бұлқынбас ем мұнша қатты!**

**Қайғырма, ана, серттемін – бал берсе де айныман,
Күйім болар шерткенім – жан берсе де айныман.
Суық едім, жан ана,– тыншытпады күй деген,
туып едім далада – өсіп келем түрмеде;
бұлқынбасам қаттырақ – мүшем де ұйып барады,
ханға бермес қолымды – кісен қиып барады,
Жылау салса жаныма – торыққаны деп түсін,
бұғау салса қолыма – қорыққаны деп түсін!**

Құрманғазы жасаған өлке, ол туған дала – күй өлкесі, күйдің даласы. Құрманғазыны туған халық, оны туған ел – күйдің халқы, күйдің елі. Айтпақшы, Жүмекен де – сол өлкенің – домбыра сөйлеген, күй ескен өлкенің тумасы. Біздің назарымыздағы Жүмекен ақынның домбыраға, күйге деген сүйіспеншілігі, оның домбыраны тартуы, күй тыңдауы, одан әсер алуы оған тән өзгеше құбылыс.

Біз Жүмекеннің «Күй кітабын» қолымызға алып отырмыз. Ол нотамен емес, өлеңмен жазылған «Күй кітабы. Жүмекен күйді өлеңге түсіреді. біздің ойымызша күйді нотаға түсіру – көшіру, ал өлеңге түсіру – оны түсіну, сезу, тыңдау. Күйден алған әсерді сөзге көшіру.

Жүмекен ақынның басқа күллі ақындардан өзгеше қасиетінің бірі осында. Жүмекен өзінің әйгілі «Ақ шағыл» романында Талжібек деген көркем кейіпкерін суреттей отырып, оның күй тартқанын, сондағы тыңдаушылардың әсерін жазатынын айттық. Сонда қыз алдымен «Қайран шешемді», «Қызыл қайың»

«Серпер» күйлерін тартып бастайды. Жұрттың бәрі де: « Жалдыдан (Құрманғазыдан) баста аруақ аттамайық» деседі. Әрине, оған дейін Құрекеңе ұстаз боларлық әйгілі қаншама күйші өтті ғой. Бірақ жұрт Құрманғазыдан бастайды екен.

«Күй кітабында» Жұмекен де сөйтеді. Ол да «Қайран шешем», «Ертең кетем», «Түрмеден қашқан», «Адай», «Алатау», «Сарыарқа», «Қызыл қайын» күйлеріне қайырылады. Осыншама күйді өзі де тартқанына шүбаміз жоқ. Тарта отырып, ішкі толқынын өлеңге, сөзге аударған. Біз Абайдан бір шумақ өлең мысалға алған болатынбыз.

**«Көңілдің күйі тағы да
Өмірсіз жанның алды ішін.
Аударды өлең жағына,
Нәпсінің сынған қайғысын», –**

деп.

Жұмекеннің ішін домбыраның күйі алған кезде, оның әсері толғаған кезде сол көңіл-күйді ол да өлең жағына аударады. Қалпын бұзбай аударады.

Енді «Қайран шешемізге» келейік. Біз Құрманғазы туралы жазылған біршама еңбектерден әкесі Сағырбайдың біртоға, момын адам болғанын, ал анасы – Алқа адуынды, палуан, рухты кісі болғанын білеміз. Құрманғазының бұл күйі сол анасына арналған.

Жұмекен Ахмет Жұбанов жайлы «Әңгіме» атты өлеңінде:

**«Солай ма,
басқа ма әілде, біліпті кім,
кім өлшепті аңыздың биіктігін.**

**Шығарады әйтеу бір әртүрлі аңыз
мақтарда жұрт өзінің сүйікті ұлын», –**

дейтіні бар (оқыңыз).

Әлде аңыз, әлде шын, кезекті рет қолға түсіп, айдалып бара жатқан Құрманғазы анасының алдында сәл жасып, көзіне жас алған көрінеді. Сонда анасы шапалақпен салып жіберіп:

– Ер тудым десем ез туғанмын ба? Көрсетпе көз жасыңды мына дұшпанға! – деп баласына қайрат бергенге ұқсайды. Түрмеде отырған күйші анасының осындай рухты, биік, батыр болмысын күймен салған дейді...

**«Ұл тіледің құдайдан – алдың оны зорға, ана,
ар тіледің құдайдан – жоқпын арды қорлаған».**

Анасының қайсар рухы ақ тілеуден тұрғаны көрінеді: ұл тілегі мен ар тілегі. Ұлы бар – ол арлы ұл.

**«Қайран шешем, аяулы анам,
тісті едім мен – тұмша жапты.**

**Салмаса егер бұғау маған,
бұлқынбас ем мұнша қатты!»**

Аузын баспаса, қолын байламаса халық бұлқына ма? Бұл құлдыққа бағынбаудың бұқынысы. Онда да күйшінің қолына салған бұғау. Күй күреске шақырып, халықты қарсы көтеріп тұрғаны ғой.

Бастапқыда он төрт буындық тармақ кейде бір жол тұтас ұйқасатын тәсілмен төгіліп келе жатқан өлең дәл осы төрт жолда сегіз буындық ырғаққа ауысады. Зайыры, күй ырғағымен шалқып түскен сөздерге ұқсайды. Бұл жерде біз күйдің музыкалық

ерекшеліктерін, үн үйлесімін, диапазонының ауқымын талдауға талпынбаймыз. Себебі: біз музыканы емес, оның өлеңге айналған үлгісін талдап отырмыз. Соңғы екі шумаққа келгенде өлең қайтадан он төрт буындық тәсілге көшеді. Ия, ақын жырының екіпіні күй ағынымен құбылып отыр.

Соңғы шумақтарда күй қайраттана түседі. Анасына серт бергенге ұқсайды.

**«Қайғырма, ана, серттемін – бал берсе де айныман,
Күйім болар шерткенім – жан берсе де айныман.
Суық едім, жан ана, – тыншытпады күй деген,
туып едім далада – өсіп келем түрмеде».**

Он төрт буындық тармақ ортасынан тағы да ұйқаспенен қабыса қиысып түсті. Күйші серт етеді. Алты рет түрмеге түскен – айдауда болған Құрманғазының «өсіп келем түрмеде» дейтін жөні бар. Онысының өзін күймен айтыпты.

**«Бұлқынбасам қаттырақ – мүшем де ұйып барады,
ханға бермес қолымды – кісен қиып барады,
Жылау салса жаныма – торыққаны деп түсін,
бұғау салса қолыма – қорыққаны деп түсін!»**

Біздіңше Құрманғазының күйіндегі қағыстар, ондағы дыбыстар соншама сәйкес, соншама ұйқасты болуы тиіс. Соңғы шумақтағы жол бойынша он төрт буын түгел қабыса ұйқасып тұрғанын көрдік. Бұл – ақындық шеберліктің соншама биік шыңы, өлең сөздің соншама еркін құйылуы. Күй үнімен құйылып тұрғаны.

Жұмекеннің күйге арнаған барлық өлеңдерінде дерлік ұйқас, көркемдік, ішкі ырғақ үсті-үстіне атылып, астасып түседі.

Бір тұстары Жүмекенге домбырадан сабақ берген, кейінде Қаршыға Ахмедияр, Бақыт Қарабалина, Мағауия Қамзин, Шәміл Әбілтайды тәрбиелеген профессор Құбыш ақсақал ақынның «Күй кітабын» ерекше бағалаған:

«Жүмекеннің 1967 жылы өмірге келген «Күй кітабы» өнер саласындағы үлкен жаналық – күйге деген үлкен сүйіспеншілікті, түсінікті әкеледі. Онда Құрманғазының, Дәулеткерейдің, Динаның, Тәттімбеттің әрбір күйлеріне арнау-талдаулары бар, ол күйлердің сырымен, автордың ойын өте терең түсінеді, оларды соқырға таяқ ұстатқандай талдап береді. Мұндай талдау тек қана музыка зерттеушілерінің, музыка теоретиктерінің ғана қолынан келетін нәрсе. Бұл Жүмекеннің музыка саласында да ой-өрісінің жоғарылығын, күй өнерін бес саусақтай сезінетінін, білетінін көрсетеді. Жүмекеннің бұл еңбегін домбыра мамандарының, музыка зерттеушілерінің қолынан түспейтін оқу құралы деп есептеймін».

– Бұл Құбыш Мұхидовтың – әйгілі музикатанушының сөзі. Шын мәнінде 50 жыл бұрын-ақ ерекше резонанс тудырған күй өлеңдер жайлы әңгімеміз жалғасады. «Қайран шешем» күйі мен өлеңін неше қайыра тыңдап, оқысаңыз екен.

«ЖАТЫП АЛДЫ БЕС САУСАҚ ПЕРНЕЛЕРДІ ЖАСТАНЫП...»

Дина «Алғашқы бақыт».

Дина алғаш сахнаға шыққанда 76 жаста еді.

«ҒАСЫРЛАР ПЕРНЕСІ»

Үн төгілді түрленіп – көк гауһардан кетті аумай,
Жарқындығы – күлкідей, мұндылығы – жоқтаудай,
ашылығы – шындықтай, тәттілігі – шабыттай,
Жеңілдігі – көбіктей, ауырлығы – табыттай.

Үй өрепкіп өрттей боп жанды жағып жатты-ау бір,
бетке шарпып қан ойнап – әсеріндей мақтаудың, –
Жатып алды бес саусақ пернелерді жастанып,
Жаңа талап күйші отыр жетпіс алты жастағы.

Жетпіс алты дәурен-ай, жетпіс алты жыл өткен,
Жетпіс алты қасірет – жетпіс алты жүрекпен,
бастан өтіп бар қызық еңкеюге қалғанда,
толы ыдысын ғұмырдың төңкеруге қалғанда,
Өр тынысын өнердің «құдай» күндеп тұрғанда,
енді аттаса аяғым – құлаймын деп тұрғанда,
Келгені ғой шын уақыт тым кештетіп болса да,
кеуделіге бұл бақыт керек бопты-ау соншама,

**бапты алмаса перненді – жаңылардай екен ғой –
ақтармаса шерді енді – жарылардай екен ғой –
таң боп күйші қарады мына залға – тың жұртқа,
көрген түсі ертеде айналғандай шындыққа.**

**Шымшып іліп сезімді, жүрегінді түртіп жеп,
әр саусақтың астынан үн оянды бүлкілдеп.
Бейлі толған өмірді бір түлетті-ау, жарықтық,
кей жұқарған көңілді жыртып өтті-ау, жарықтық!**

**Түрленгені көп үннің – көк гауһардан кетті аумай,
төгілді-ау бір төгілді – беделдіні мақтаудай,
жарқындығы – күлкідей,
момындығы – терендей;
ауырлығы – жаладай,
сұлулығы – өлендей...**

* * *

Бұл өлеңмен – отыз жастағы Жұмекен өз заманын дүр сілкіндірген. Өлеңде сөз – көк гауһардай түрленіп төгіліп, біз оның әр қырынан Жұмекен жүрегіннің алуан түсті сәулесін көреміз: Ол – «жарқындық, мұңлылық, ащылық, тәттілік, ауырлық, жеңілдік және момындық пен сұлулық». Осынау қарама-қарсы ұғымдардың бәрі де Жұмекеннің жан сәулесінен көрінеді. Жарқындығы болса күлкідей, мұңлылығы жоқтау сияқты, ащылық шындық, тәттілік шабыт секілді. Ал жеңілдік ше? Көбіктен жеңіл не болар? Жұмекен ауырлықты «табытқа» балайды...

Бір сәт үнсіз қаласың. Момындық – терең, сұлулық – өлең. Осы сегіз ұғым соншама қашықтықтан бір-біріне қарама-қарсы шарпысып келіп, көз алдында қалады. Жеңілі көңілдің бетінде қалқып, ауыры жүректің түбірне шөгеді. Біз бірінші шумақтың өзінде-ақ тосылдық. Түсінбегеннен емес, түйсінгеннен. Бұл өлең оқылуға қандай жеңіл болса, сезінуге сонша ауыр. Алдыңызда кесе. Ондағы су емес, шырын емес, қымыз да емес, бірден сіміре алмайсыз. Кеседе бал кілکیدі. Қасықтап алып, таңдайға тіреп тамсана татасыз. Жүмекен жыры да солай – әр жолына үніліп, әр шумағына кідіріп отырасыз.

Сөзді «Жүмекеннің бұл өлеңі» деп бастайтын себебіміз – сол кезде кітапқа назар аударған қаламгер тұстастарының дені жанағы бірді-екілі шумаққа кідіретін. Оны айтасыз, сол тұста Зайсанда – Сауыр-Сайқанда, мектеп оқып жүрген бала Ұлықбек Есдәулеттің «Күй кітабын» қалай қабылдағанын қараңыз:

«Сонау алпыс жетінші жылы, жоғары сыныпта оқитын Аманбек дейтін немерелес ағам: «Біз естіп жүрген әрбір күйдің текстері, өлең-сөздері болады екен. Сондай қызық кітап шығыпты. «Күй кітабы» деп аталады, – деген соң қоярда-қоймай қолқалап сұрап алдым. Сол кітаптағы:

**Келгені ғой шын уақыт тым кештетіп болса да,
кеуделіге бұл бақыт керек бопты-ау соншама,
бапты алмаса пернеңді – жаңылардай екен ғой –
ақтармаса шерді енді – жарылардай екен ғой –
деп келетін балаталаса бұзылмайтын ішкі-сыртқы ұйқасқа
толы жолдарды:**

**Үн төгілді түрленіп – көк гауһардан кетті аумай,
Жарқындығы – күлкідей, мұндылығы – жоқтаудай,**

ашылығы – шындықтай, тәттілігі – шабыттай,

Жеңілдігі – көбіктей, ауырлығы – табыттай.

деп келетін тосын теңеулерді расында да мен қазақ күйлерінің сөзі екен деп қабылдаған едім», – дейді.

Негізі бала Ұлықбек дұрыс ойлаған. «Күй кітабындағы» өлеңдердің көбі күй сөзі. Оны күйдің тілін білетін және тілмен күй шалқытатын кісі жазған мәтін.

Жетпіс екі жаста жаңа талап жастарға ұқсап, сахнаға алғаш шыққан ұлы күйші, қазақтың тұңғыш күйші қызы – Дина апаның жетпіс алты дәурен, жетпіс алты қасірет, жетпіс алты мұңнан өткендей... Бар дәурені кетіп еңкеюге, ғұмырдың ыдысын төңкеруге жақын сәтінде жұрт алдына шығуы, жұрттың Динаны – арғы ғасырдың өнерін көруі шыныменде ерекше құбылыс болатын.

«Келгені ғой шын уақыт тым кештетіп болса да,

кеуделіге бұл бақыт керек бопты-ау соншама», –

деген жолдар бас-аяғы түгел қиыса ұйқасқа түсіп, қоңыраула-тып тұр.

«Шымшып іліп сезімді, жүрегінді түртіп жеп,

әр саусақтың астынан үн оянды бүлкілдеп», –

дегенде күйші пернені емес білегіндегі тамырды басқан сияқты әсер етеді.

Күйшінің саусағы жұқа перденің сыртынан келіп, қан жүгірткен жүрек үнін аулайтын сияқты. Қос ішекті бойлай жүйткіген жаңағы саусақтар әр пернеден ілген үн үйлесімімен құдіреттің дауысын салып тұрған секілді.

«Бейлі толған өмірді бір түлетті-ау, жарықтық,

кей жұқарған көңілді жыртып өтті-ау, жарықтық!

**Түрленгені көп үннің – көк гауһардан кетті аумай,
төгілді-ау бір төгілді – беделдіні мақтаудай,
жарқындығы – күлкідей,
момындығы – тереңдей;
ауырлығы – жаладай,
сұлулығы – өлендей...»**

Жұмекеннің тағы бір қасиеті – осыншама көркем өнерді, суретті салып отырып, осыншама қимыл құбылысты өлеңге айналдырып отырып, соның бәрін сұлу сөзге қондыра отырып, заманына бір қайрылып, сөз жебесін тартып өтетіні. Бұл қасиеті барлық өлеңінен де байқалады, әсіресе қарсылықты ойлағанын осылай береді. Қазақта «Қарағайға қарсы біткен бұтақ» деген сөз бар. Сол қарсы біткен бұтақтай басқаша көрініс жасап, көз тартып тұрады. «Төгілді-ау бір төгілді – беделдіні мақтаудай». Беделдіні мақтау – сол заманның да, бүгіннің де балталаса кетпес кесірлі міні. Ал жала ше? Ұлттың жартысын жойған жала – бодандық шақта екпін алған батпан қасірет. Жыр соңын ақын өлеңді сұлулықтың шыңына шығарып тоқтайды. Тапқырлығына тәнті боласыз. Күйдің де, күйшінің де, бәрінің сұлулығын осы сұлу өлеңіне сыйғызғанына көңілі өскен сияқты.

Біз түйдек-түйдек болып түйіліп, төгіліп түсетін жұмекен жырды түсініп қана емес, түйсініп те оқуға, қаға беріс қалтарыстарын қалдырмай қадағалап, қадалып оқуға құлшынамыз. Бізге қосылып оқысаңыз сіз де сөйтесіз.

ЖАҢҒЫРЫҚТАН ӨЗГЕ ТҮК ЖОҚ, БОСҚА ТҮРҒАН ЖАНСЫҢДАР!

ҚҰРМАНҒАЗЫ «АЛАТАУ»

Алатау, деймін,

Алатау деймін...

Не түсіндің бұ дүниеде – ұлы болып, Алатау,

Не тындырдың мына әлемде – шыңы болып, Алатау.

Шыңы болсаң – жанды да ұқпай шығандаған
шығарсың.

ұлы болсаң – жаңғырықпай тұра алмаған шығарсың,

Мұнар басқан қар шындарың – тыйылғаның болды ма,

сол мұнардан аршылғаның – жымиғаның болды ма,

Тыйыла алсаң, неге адымдап жүре алмайсың, Алатау,

жымия алсаң, неге ағындап күле алмайсың, Алатау.

Аталы ер, сен! тұйық қарап сонша күні төменге,

Жата берсең ұйып қалар қаншама ұлы денең де.

Сүгіреттей сұлулықтың киіп алып атағын,

Қыбыр етпей қыңыр шындар әлі қанша жатады?!

Сені демеп «бата беріп» қанша түн мен күн кетті,

Неге керек жата беріп ұлылықты міндет қып!

Салып қалсаң – өз бетің жоқ – тасқа тидім

нән шындар,

Жаңғырықтан өзге түк жоқ, босқа тұрған жансындар.

**Тербетейік көгіс тасты –
Тартыс керек, жел керек,
кел, кетейік, қол ұстасып,
кетейікші кезбе боп!..**

**Алатау, деймін,
Алатау, деймін...**

* * *

Құрманғазының «Алатауы» басқа күйлерінен мүлде өзгеше сөйлейтін, өзгеше салмақ пен толғаныс тұнған күй. «Сарыарқа» немесе, «Адай» сияқты ат жалы – тізгін ұшында ширығып, кең даланы шаңға бөктірген айқас-тартыс емес. Соншама мұңлы, соншама сабырлы, бүкіл ғалам қасіретін өз үстіне төңкергендей толқынды күй. Бұл – оған зер салған тұста күй тындайтын дағдысы бар әр қазақтың көңіліне тұратын әсер әрі сол түйсіктің тілсіз түйіні. Ал мынау өлең сол түйсікті сөзге көшіріп, нақтылай түседі.

Жұмекен осы күйді өлеңмен ойлағанда – ондағы мұңды, қасіретті, үмітті, арманды, өкінішті, қайғыны күй тілінен сөз тіліне аударғанда өзі де күйшімен әлде, «Алатаумен» теңесіп отырады. Өзі деймін-ау, Құрманғазыны – күй тартқан кісіні Алатаумен тең биіктікте көреді.

**«Не түсіндің бұ дүниеде – ұлы болып, Алатау,
Не тындырдың мына әлемде – шыңы болып, Алатау.
Шыңы болсаң – жанды да ұқпай шығандаған
шығарсың.
ұлы болсаң – жаңғырықпай тұра алмаған шығарсың».**

Бұл – күйшінің Алатаумен диалогі. Алатаумен сырласу, сертесу сияқты сезім.

«Мұнар басқан қар шындарың – тыйылғаның болды ма, сол мұнардан аршылғаның – жымиғаның болды ма, Тыйыла алсаң, неге адымдап жүре алмайсың, Алатау, жымия алсаң, неге ағындап күле алмайсың, Алатау».

Осы жерде күйші таумен емес, тағдырмен, тау кейіпті құбылыспен сөйлеседі.

Енді сіз күй сөйлеткен өленді қоя тұрып, күй үніне қайтып бір құлақ салыңыз:

Алатауды орнынан тұрғызарға құлшынады. Шөгіп қалған абызын «адымдап жүрсе, арындап күлсе» екен деп, толқыта тартқылаған шарасыз кісі көзге елестейді. Тау орынында әлде тау кейіпті ұлы аңсары, әлде халық, ұлт, ел ұғымы ауысып тұрғандай.

«Аталы ер, сен! тұйық қарап сонша күні төменге, Жата берсең ұйып қалар қаншама ұлы денен де.

...

Сені демеп бата беріп, қанша күн мен түн өтті...».

Біз дұп-дұрыс түсініппіз. «Аталы ер сен, жата берсең» деп, басы ұйқаспен бастаған жолдарда «Қанша ұлы болсаң да, жата берсең ұйып қаласың, Аталы ер, сен! қанша күн мен түн өтті» деп, күй күніренеді. Күй мұраты тау көтермек – бір сиқыр рухпен Алатауды жетектеп кең далаға алып кететуге тапынады. Алатау оянатын секілді: «Алатау деймін, Алатау деймін!».

Жұмекеннің де ой-сана, ұлттық ұстаным жағынан кемеліне келген шағы осы жылдар. Біз осы жобаның ең бірінші мақаласында ақынның жас шағында жазған «Алматысында»:

«Айдалада ақбоз мінген Алатау бір ақ батыр,

Айналада тал-қайындар, тал қайындар сапта тұр», –

деп көркем, желпінген өлең жазатын көңілді ақынды көргенбіз. Ендігі бұл тұста тау мұнын, таудай ауыр мақсұтты өзінің көкейіне көшірген, өзі де, сөзі де теңдессіз салмақ алған кезі. Таудай мұң, таудай мұрат деген не? Ол – ұлт бодандығының мұны, бостандығының мұраты.

Жұмекен біршама өлеңінде Алатау аты аталады. Жастық шақта – тау көрініс, көркем биіктік әсері болса, «Алатау» күйіне арнаған өлеңнен бастап ол – ішкі дүниесіндегі мақсұт биігіне айналады. Алатау туралы «Тепе-тең» өлеңінде былай деп келеді:

**«Ей, Алатау, саған бұл
не болды жер бауырлап?
Бұлты қонып ғаламның
жатырмысың ауырлап?!
Сұрқың сынық бір түрлі,
күлдей сұрғылт қар түсі.
Ауырласаң, бұлтыңның
маған-ақ арт жартысын.
Көрмейінші мен сені
көңілсіз бұл кейіпте.
Не басса да еңсені –
бөліп көтерейік те».**

Бұл – Жұмекеннің соңғы өлеңдерінің бірі. Дәл осы өлеңінде Жұмекен Алатауды түсініп, оның мұнын бөлісе көтергісі келеді. Уақыттың бұлты басып, шөгіп бара жатқан Алатауға қатарласып, оған түскен салмаққа арқаны тосқан шағы. Жұмекеннің көңіліндегі біз аңғарған Алатау – оның халқы,

Отаны, оның арман-мұраты деп айтқанымыздай, бұл өлең – соның еңсесін көтеру үшін, оны орыныңнан тұрғызу, арындатып күлдіріп, адымдатып жүргізу үшін қолымнан не келеді деп жан ұшыра соққан жүрек соққысы. Айтпақшы, Жұмекеннің өз шығармашылығы мен өз өлеңдерінде рухқа, биік ой мен шек жоқ шеберлікке қанағат еткен кезі осы уақыт. Әйтпесе, өзін Алатаумен қоса суреттеген өлеңін «Тепе-тең» деп атамас еді.

Құрманғазы жасаған уақыт ол – қарсыласу заманы. «Алатауында» Құрманғазы күйі таумен сырласса, таудай халқымен мұңдасса, қозғалуға шақырса ол күйшінің жасаған дәуіріне жарасып тұр. Домбыра дауысында қалған сол сөзді жүз жылдан соң – ұлттың жаны жасып, шалғыны жапырылған уақытта тек Жұмекен ғана жалғады. «Алатау» да, «Тепе-тең» де дәл солай. Құрманғазы күйлерінің шабыты мен айтар ойын ақын өз жүрегінен іздейді:

**«Азулы үн андағанның қаусатты ішін,
шаншып кеп сезді жүрек саусақ күшін.
кірсе егер құлағыңа,
күй әлемін
не жек көр, не бір затты аңсап түсін».**

Ақын «Адай» күйіне арнаған сұрапыл өлеңін осылай аяқтайды. Ендеше, мынау тау толқытқан күй – мұңлық домбыра дауысы да жұмекен жүректің шерін шайқағаны анық.

Алатау деймін!

Алатау деймін!

**КІРПІКТІ ТӨМЕНДЕТ,
СӘЛ ҚЫЗАР ЖЕТЕДІ...**

ҚҰРМАНҒАЗЫ «БАЛҚАЙМАҚ»

Өкпеле, не тілде,
болады жан қилы.
Күрең шай бетінде
балқаймақ қалқиды.

Жас болса қонағың,
болса өзі өнерлі,
ұмытпа, қарағым,
қыз болу дегенді.

Әуелі шай ұсын,
құя алсаң – жетеді,
Сөз таппай майысып,
ұялсаң – жетеді.

Кірпікті төмендет,
Сәл қызар – жетеді;
дәл осың өлең боп
күйдіріп кетеді.

Сал шайды күп-күрең, –
Жантайса қонағың.

**Ал ондай «мықтымен»
Сағырақ бол әрі.**

**Қолың аз именіп,
күй әлгі...
кесені.**

**Бәрі де күй болып
туады деседі.**

**Ойдың да тосыны-ай,
содан соң... білсін кім.
Осылай, осылай
Өзін бір күрсіндір –**

**жаман ба, сыр бүгіп
кетсе ішке от жанар.
Тым құрса бір жігіт
мұнайып аттанар.**

**Өкпеле, не тілде,
бар дейді жан қилы.
Күрең шай бетінде
балқаймақ қалқиды.**

**Жас екен қонағың,
ал өзі өнерлі.
Ұмытпа, қарағым,
қыз болу дегенді...**

* * *

Бетінде қаймақ қалқыған күп-күрең шай исі кеңсірігіңді жарып, ып-ыстық кесе ерніңе тиеді. Ерніңе енді тимей тұрғаны жұқа жүзіне қан жүгіріп, сәл ұялып қымсынған қыздың беті. Оның ыстық лебі, жұқа-жұмсақ күй үніне жүктелген демі.

Сіздегі әсер әлде күй, әлде өлең... Құрманғазының «Балқаймақ» күйін тыңдап отырған ақын түйсігі осылай түйеді.

«Бүгін дүниежүзі әдебиетінде үлкен үрдіске, жастар арасында модалық ағымға айналған біздегі постмодернизмнің бір басы Жұмекенде.

Сөз бен музыка, нәзік лирика мен ашы ирония, сюрреализм мен философия, психологизм мен драматизм оның поэзиясын көп өрімді дырау қамшыдай синкретті өнер деңгейіне жеткізген.

Өнердегі синкретизмнің басты теоретиктері Спенсер, Шерер сияқты философтар, Веселовский, Марр сияқты академиктер Жұмекен өлеңдерін көрсе жерден жеті қоян тапқандай қуанары хақ».

Жұмекенді терең талдаған бір ауқымды мақала осы – Ұлықбек Есдәулетке тән. Біз бұл мақаладан сөзімізге дәйек үшін үзінді алдық.

Сөз – Жұмекен жырдағы постмодерн туралы ғой. Егер әдебиеттің, оның ішінде өлеңнің модерні – адамның ішкі сана ағынындағы болмысты жазу болса, онда Жұмекен санадан да арман түйсіну әлемінің түбінде – күй үнінде жатқан толқу жиіліктерін сезеді; соны сөзбен ұстайды және одан осыншама өлең шалқытады. Ендеше, «Күй кітабына» сипат бергенде посмодернизмнен гөрі бұлыңғыр, бұдан гөрі тереңірек әдеби ағым туралы

айту керек сияқты. Сіз осы кітаптағы «Қызылқайың» күйі туралы өлеңге қараңызшы,

**«Қимыл кірді бар алапқа,
Көз үйренді әрең бұған.
Көлеңкелер – қара қатпа
Жүгіреді қараң-құран.**

**Содан кейін... тынды тағы –
Көлеңкелер қалды қатып.
Қозғалды тек бір бұта, эне,
Жапырағын сылдыратып.**

**Тек сол қайың изеп басын,
Түсінгендей түн сырына –
Түрмелердің бір қақпасын
Ашып кетті күйші мына.**

**Тағы тыныш, тағы айнала
Үнсіз күйін тартады үдеп.
Шығыстағы арай ғана
Бір үмітке артады иек.**

**Дәл осы сәт жырланады,
Жырлаған жан ұтады да...
Қызылқайың бір қарады
Ауырлаған бұтағына...»**

Жұлдызды түн, қашқын, қараңдаған көлеңке, жапырақ сыбыдырымен жан дүниеде жаңа туып келе жатқан күй иірімдері, күй салмағымен майысқан бұтақ.

Оған қоса жүз жылға шегініп барып: «Дәл осы сәт жырланды, жырлаған жан ұтады да» деп, өз сұлбасын қоса қызықтап тұрған ақын. Бұл жаңағы постмодерннің төрт қат түбінен тартады – терең түкпірде үн, содан кейін сана, тағы бір қатпар түн, табиғат, ал біздің қолымыз қармайтын тұс ол – қаймақ қалқыған күрең шай сияқты өлең қабаты.

Айтпақшы біз «Балқаймақты» талдайық дегенбіз. Осы өлеңдегі ұлттық бояуға қараныз, оны оқып отырып қазақтың шай құю салтын, қазақ қызының сипатын, мінезін, бар болмысын тамашалап өтеміз – бірде күйдің көзімен, бірде өлеңнің сөзімен қараймыз.

Құрманғазы күйлерінен тек азап пен айқас қана емес, адамдық өмірдің биік сезімдері мен махаббатына құрылған тұстарын да жиі көресің. Біз «балқаймақ қатқан шәйға әлі қанған жоқпыз». Құрманғазыға – оның күйлеріне жүз жылдан соң өлең қосқан Жұмекен жаңағы «Балқаймақ» күй өлеңіне лирикалық әсердің әшекейін әдемі қадайды.

Өлең әдетте сирек кезігетін алты буынды жолдардан тұрады: шып-шымыр қисын, жұп-жұмыр ұйқас. Ұлт өмірінің бір үзігі: қазақ қызының қаймыққан, иілген, үлбіреген қимыл-құбылысы сиқыр күй мен сұлу өлең жарысының ортасында көзге ілігеді.

Жұмекеннің бір өлеңінде:

«Ей, күйші дос!

Сенің еркің – шертем десен өзің біл,

Менің еркім қалай ұғам: қайғырам, не серпілем...», – дейтіні бар.

Айтса да, Құрманғазы күйін тыңдаған Жұмекен күй түсінуді өзінің санасында жылт еткен сәулеге бағыттайды. Мұндай көркем лирикалық күйлер Құрманғазыда, Дәулеткерейде, Динада, кейінгі күйшілерде де жеткілікті.

Сондай көркем күйдің бірі – Дәулеткерейдің «Жеңгем сүйері».

**«Үлгі болса-ау өңге бір,
тағы мені жүр сынап:
жұрт көзінше жеңгені
ұялтпап ем шымшылап.**

**Тыңдамадым мен оны,
Сыйламадым сөзін шын.
Ұялғаны әдемі,
Ұялтпаймын сол үшін.**

**Жылылықтың адамға
Жарасарын ұққалы.
Әдемірек одан да
бие сауа шыққаны».**

Бұл – «Жеңгем сүйер» күйінің тілі. Жұмекен ақын ұққан тіл. Күйді тындап отырған ақынның сезімі, тебіренісі. Қазақ қызының «Балқаймақ» күйіндегі әдеп-ибасымен қоса бұл өлеңде қазақ әйелінің болмысын көрсетеді. Осы сияқты Динаның «Әсем қоңырында» да үлкен көңілмен, махаббатпен, сүйіспеншілікпен тебіреніп отыратын өлеңге тап боламыз.

Динаның «Бұлбұл» жайлы аңыз басқа да, Жұмекен өлеңіндегі сезіну мүлде басқа. Жұмекен ол аңызды білді-ау, бірақ келіспеді, «Бұлбұлды» өзінше тындап, өз түйсінуді көрсетті. «Бұлбұл» күйіндегі шырқап тұрған құйттай құс.

Дәл осы ақын тіркестерін кейінірек Иранғайып ақын Роза Рымбаеваға арнаған өлеңінде пайдаланғанын байқадық.

**Маған десең бір күнде – сан масайра, қайрат тап,
қалам десең бұлбұл боп – сайра, сайра, сайрап бак.
Ұғынбасаң, титтей құс,
бар бақытың – көмейде,
Тілімді алсаң сөйт, байғұс,
Көмей сені демейді.**

Кейде Жұмекен ақынның өлең бағынан әркім үзіп алып, бір-бір гүлден меншіктеніп әкетіп жатқан сияқты сезімдер де болады бізде.

Ал «Саржайлау» күйіндегі Жұмекен сезімдері тым әріге кетеді, сонау Тәттімбет заманындағы дала тұрмысының ең қарапайым, ең ежелгі этнографиялық бояу-үлгілерін қолдана отырып, сонша ескі картина салып өтеді.

ЖАЗҒЫ ЖАЙЛАУ

**Ағаштардың бойын жұлқып тебіскен,
Білеу-білеу тамырлармен қан тарап;
Жабайы өскен көкшілдеу бір жемістен,
Әже барып алып келді нән табак.**

**Бәрі де ұқсас «Сары жайлаудың» сазына,
Аппақ-аппақ гүлге толы түкпір-түп.
Қайыс белді жібісін деп азырақ
Шаруақор жоқ кеткендейін сүт бүркіп.**

**Қысырақтар сүйіседі шыңғырып,
Қазығынан айналады қай құлын.
Жігіт үшін – қыз жанары тұр күліп,
Кемпір үшін – құтылмайтын қайғы бұл.**

* * *

**Қышқыл жусан;
бауырсақтың дәмді исі –
балалардың жадыраған қабағы.
Жарлы байғұс,
Мұрыныңмен қаңғисың,
ауызыңа түсетіні – шамалы.**

**Кешір, достар!
Ескі сурет осылай,
(ал күй деген жаңарған да жоқ әлі).
Көркем десең көне орныңды шошымай
«Сары жайлауды» бір тындасаң болады.**

Жүмекеннің ойынша: күй туғанда осындай ескі сурет әсер еткен көрінеді. Күй ескі – өлендегі сурет те ескі. Күй жаңармаса, сурет те жаңармауы керек сияқты.

* * *

**Күзгі жайлау
Қайыңның шашы сиреп...
күз боп қапты,
тырна келіп аспанға тізбек тақты.
Жалғыз уыс көк шөпті кәрі саулық
қалың ағаш түбінен іздеп тапты.**

**Жүдеулікті уақыттың белгісі ғып
Жарлы бала суыққа тонды үсігіп.**

**Мұнаяды қайындар,
қайтеді енді
төбе-шашын берген соң желге ұшырып.**

* * *

**Көне сурет – күй сазы!
Таста!
Болар!
Жо-жок, бәрі бір кезгі бастамалар.
Сен де самай сиресе – өкпелеме,
әдеті ғой мезгілдің шаштан алар.**

Бұл күйлерден ақын шынымен де этно-архо, ескі жәдігерге тән сурет көреді және оны бояумен емес, сөзбен кескіндейді.

Жалпы «Күй кітабында» – Құрманғазыға арнаған біраз өлеңдер топтауынан лирикалық поэма түзіледі. Паганиниге де солай ол да лирикалы, желілі поэма. Соның бәрі осы кітаптағы жетпістен астам өлеңнен тұрады. Бұл шынымен де өлең әлемінде өзге ешкімде жоқ жалғыз кітап. Аналогы жоқ жәуһар.

Біз келесі кезекте керек кезде «әнұран» орнында тартылған – КҮЙ ҰРАН «САРЫАРҚАҒА» соғамыз.

«ДАУЫЛ, ДАУЫЛ... КҮРКІРЕТТІ»

Дауыл, дауыл! Күркіретті,
Ойдан қырға шаң шұбады.
Тозған бұлтты жыртып өтті
Найзағайдың қамшылары.

Атылады ақтандақ ат,
Ер адасса – қияда жол.
Жүрген жоқ ер мақтан қалап,
Мақтанбауға ұялады ол.
Мынау жалпақ Нарын құмы
Артты ақынға нардай арман.
Көп шақырды сағым мұны,
Жоқ қой бірақ алдай алған?!
Ер басына төнді бір бұлт,
Дауыл, ішін тартса да ұлып.
Жұтам дейді елді қылғып
«Екі басты қарт самұрық...»
Батыр өзін кінәлаған,
Сол кінәсін көтерді кек.
«Бұл табиғат мына маған
Берген екен бекер жүрек!
Қыран екем, қарға алдында
Жасыта алман жан қуатын.

**...Жәңгір сын-ды хандардың да
Келді-ау кезі қаңғыратын!»**

**Көтерілді қанды желік,
Биле, саусақ, бас пернені.
Дүбір-дүбір... қалды келіп
Қарауылдың әскерлері.
Оян, батыр, жаның қайда,
Жатыр жауың қырқа астында.
Ұсап кетті қалың найза
Көкбуырыл бір тасқынға.
Жұдырықтай түйілді ауыл,
Түйілді кек шемен болып.
Көтерілді құйын-дауыл,
Көтерілді ел өлең болып.
Аттанды өзі кек пен ыза,
Неге керек «аттандамақ»,
Шыға берді көптен ұзап
Манағы бір ақтаңдақ ат.
Жар мен ордан жасқанбады ол,
Әпере ме ерге кегін?
Жерді емес, басқандай ол
Домбыраның пернелерін...
Сарнады-ай кеп дала сонда,
Құм да оянып аунады ақыр,
Қызды найза алақанда.
Ер тіл қатты жауға батыл:
«Қайт, қайт, қайт, қайт!»**

**Дауыл, дауыл!... Ағала шаң...
Жалба-жұлба көрінді иық.
Қолдар жүрді жағада сан.
Ел тіл қатты кегін жиып:
«Қайт, қайт, қайт, қайт!».**

* * *

Біз күй тындап отырмыз. Санамызда – «Сарыарқа» сарыны. Мың аттылы жарысқан дүбір, көтерілген шаң, самсаған найза... «Көтерілген шаң, самсаған найза деймін-ау», осы көріністің бәрі де Жүмекен санасында құбылған қимыл – оқиға. Жүмекен күй тындап отыр, ал рухы әлде қайда дауылды, дүбірлі көтеріліске араласып кеткен сықылды.

**Мынау жалпақ Нарын құмы
Артты ақынға нардай арман.
Көп шақырды сағым мұны,
Жоқ қой бірақ алдай алған?!**

Осындағы «Ақын» күй тындап, сол күйдің дүбірімен, рухымен, сарынымен жүз жылға шегініс жасап кеткен Жүмекеннің өзі сияқты. Естеріңізде болса, «Сарыжайлау» күйін тындағанда ақын «Күй ескі, ендеше ондағы көрініс те ескі» деген идеяны ойға салатын. Ақынның «Сарыарқа» күйін тындап отырғандағы көрінісі де сол есте қалған ескі заман. Ақын отарлауға, жаулауға қарсылық заманының тәу басына дейін шегінеді. Сөйтіп, от оранған ойларын ашық айтады:

**Ер басына төнді бір бұлт,
Дауыл, ішін тартса да ұлып.
Жұтам дейді елді қылғып
«Екі басты қарт самұрық...»**

«Екі басты қарт самұрық» қай елдің таңбасы екенін жақсы білеміз. Бізге «жұтам деп» – қай кезде келгенін де. Сол заманнан-ақ халық қанын шашып қарсы тұрған. Құрманғазылар күймен, Махамбет сынды ақындар жырмен жұртын ерлікке – өрлікке шақырып, елінің есесін қорғап, еңсесін көтерген. Осынау күй өлеңдегі ақын шабытын бірде Құрманғазы күйінің, бірде Махамбет жырының жалыны шарпиды.

**Батыр өзін кінәлаған,
Сол кінәсін көтерді кек.
«Бұл табиғат мына маған
Берген екен бекер жүрек!
Қыран екем, қарға алдында
Жасыта алман жан қуатын.
...Жәңгір сын-ды хандардың да
Келді-ау кезі қаңғыратын!»**

Исатай – Махамбеттен басталатын көтерілістер қазақ даласының әр тұсынан шаң беріп тұрған кез. Ал осы тұста халықтың қабылдау мүмкіндігіне қарай жазба дүниелердің насихатынан гөрі күйдің таралуы кең еді. Оны жалғап, іліп әкетіп тартатын күйші де көп болатын.

Ал «Сарыарқа» – сол замандағы көтерілістердің, қарсылықтардың әнұраны сияқты. Күй екпіні қазір де қаныңды қыздырады ғой. Біз «Сарыарқа» күй өлеңіндегі мына жолдарға үнілдік:

**Жар мен ордан жасқанбады ол,
Әпере ме ерге кегін?
Жерді емес, басқандай ол
Домбыраның пернелерін...
Сарнады-ай кеп дала сонда,**

**Құм да оянып аунады ақыр,
Қызды найза алақанда.
Ер тіл қатты жауға батыл:
«Қайт, қайт, қайт, қайт!»**

Өлең сұлулығы – теңеулер, найза қыздырған алақан, аунап түскен Нарын құмы – осының бәрі күй үні мен өлең сөзіндей домбыраның екі ішегін бойлап жарысып барады. «Қайт, қайт, қайт, қайт» деген өктем үн өлеңнен гөрі күй дауысында жаңғырығып, жар салып тұр.

**Дауыл, дауыл!.. Ағала шаң...
Жалба-жұлба көрінді иық.
Қолдар жүрді жағада сан.
Ел тіл қатты кегін жиып:
«Қайт, қайт, қайт, қайт!»**

Біз мұның «Сарыарқа» сарынымен келіп тұрған рух екенін сезінеміз. Күйші бұл сарынмен Нарын құмының жұрты ғана емес, күллі қазақ рухын көтеретін күй ұран ғой бұл. Бұл – отаршыға есесі кеткен елдің еңсесін еңкейтпеске тіреу болған күй, сүйеу болған күйлер. Ақын соны қалтқысыз түйсінеді, қапысыз жазады.

**Тастар еді көгендеп
Құрекендей ерлерді.
Қор етпейін деген жоқ,
қорқыта алмай қор болды.
Белең-бидің,
бай таптың
иттері де «саңлақ» боп,
шапқанымен айтаққа,
батып тістей алмапты.**

**Қызарыпты қорлықтан,
елім, сенің кегіңнен;
от болыпты ол,
сондықтан
ұстапты тек темірмен.**

Осы кітапта күйдің – халықты күймен көтерген Құрманғазының отаршы үшін қандай қауіпті «жау» болғаны көрініп тұр. Оның құралы – домбыра, дауысы күй.

Жұмекен ойларына тән тағы бір ерекшелік – әлемдегі ұлттар арасындағы теңсіздікті өртеніп жырлауы. Сол арқылы өз заманының сипатын ойға түсіру, оны бейғам жұрттың есіне салу. Осы «Күй кітабындағы» «Салыстыру» деген жырында Паганиниге «мұң шаққан» өлеңді оқыңыз:

**Нені айта алсам – сенің кінәң емес қой,
нені айтпасам – менің кінәм емес қой –
сен түсіріп жатқан кезде скрипкаға күйді бір,
батыр Сейтек отыр еді қамауда.
Қонақ үйден орын тандап сен жүргенде,
үйді бұл
Жау түткілеп, – түсіп еді талауға,
Сенің жарың алтын алқа таққанынша күлдіріп,
Әуес-шешей тезек терді бір қауым.
Сен әлемді тандантқанда – Құрманғазы «бүлдіріп»,
киіп еді Спартактың бұғауын.
Сен тұрғанда кештіғұрым ақ балконға сүйеніп,
түсіне еніп сары бөз бен кенеп көп
бабам менің бүтін үйге кіре алмады,
түйе жүн
Шекпенінен ұялғаннан емес тек.**

**Сен отырдың Амадидың – 1 скрипкасын жаратпай,
Махамбет те тумайтұғын ер тіпті, –
домбыра жоқ – қой шетінде отырғанда таң атпай,
көршілердің көсеуін ап шертіпті.
Мұның бәрі сенің бағың емес қой?
Сонда осы... Менің сорым да еместей...**

Шынымен де бұл кімнің кінәсі?!

Шона Смаханұлы: **«Жүмекенді түсінбейтінімізге себеп – ол сияқты терең ойлай алмайтынымыз, жанды тігіп сөйлей алмайтынымыз»** деп айтыпты.

Міне, көрдіңіз бе?! Жүмекеннің оқылмауына, кезінде қабылданбауына не себеп болып тұрғанын. Азаттыққа ұмтылмаған, бостандыққа талпынбаған – отарлық бұғауын сезінбеген адамдар ақын жанын түсінбесі анық... Динаның «1916 жыл» күйіне арналған өлеңді оқыңыз. Осы ойлардың жетегінде кетесіз. Өлең атаулы онсыз да музыкалы құбылыс. Ол – әуелде әуенмен егіз болатын. Ал Жүмекенге келсек, ондағы өлең сөз сипатында жыр сұлулығы сол әуелдегі сыңарын – сыңғырын тапқан.

«Күйшінің кейбір сәттері» деген өлеңінде күй аңсаған көңіл үздігеді.

**«Ес, ес, самал тым құрса, жас бұталар, қақтығыс.
жерден қазсаң да, Алатау, селт еткізе тап дыбыс...**

Өлеңді толық оқыңыз. Тамаша сезіммен тамсанып отырасыз.

«Ақсақ құлан» өлеңін біз поэма деп қабылдаймыз. себебі: біз оған біраз жыл кейіндеп жазылған бір тарауын қосып оқып жүрміз.

Өлеңдегі аңыз – Жошыхан заманына тән. Ал ақын өз заманын жазады. Біз ше? біз бүгінгі уақытты көріп отырмыз:

«Күйшіні аяп көметіндер табылар

Халыққа не?

шаруасы бар, бағы бар.

Ауызы бар «мен емес» деп арылар.

Хан анық

Қуат сезді және бір

жатып қалған қамалып.

сол қуаттан қорықты ол

қорқу да

**билігі бар адам үшін даналық («Расында күй ме ханды
жібіткен»).**

Сөз сұлулығы онсыз да сыңғырап тұр. Оны айтып уақыт алмайық. Ал ондағы ойды дәл бүгінгі қоғаммен байланыстыра барлау сіздің еркіңізде. Бізден өтініш ұлтын – отанын жырлап мәңгілік өлең-сөз, ой-толғамдар қалдырған қайсар ақынды біліп, оның мұрат, мақсұттарын үйреніңіз. Баламасы жоқ бірегей гауһар – «Күй кітабі» туралы жазуымызды – осы бөлімді қазірше тәмамдаймыз. Ал сізге қарасөзбен Жұмекеннің өзі жазған «Абыл» күйіне арналған шығармасын оқуды ұсынамыз.

Қазірше Әбіш Кекілбайдың ақын туралы сөздерінен үзіндіні ұсындық.

**«Ақиқат орасан болса, оны әркім-ақ көрер еді. Жоқ, ол
тонналап табылатын қара көмір емес, граммдап сұрыпта-
лаған уран. Мысқалдап жиналатын асыл. Түйірлеп дәмін
тататын миуа. Жұмекен сол мысқалдап жиналатын ақиқат-
тан күллі адами тіршіліктің қыр-сырын түгел ашатын кең
қарымды панорама – өзінің «Адамзаттық панорамасын»,
дұрысы өзінің «Адамнамасын» сомдап үлгерген ақын. Ми-
ниатюралардан жымдастырған монумент сомдаған сирек**

мүсінші. Бәлкім, біздегі бар шығармасын біреуін алып тас-тасаң, бәрі ыдырап қалатындай, лиркалық інжулер тізбегін біртұтас шедеврге айналдырып кете алған бірден-бір суреткер. Қолына домбыра ұстаған Жүмекеннің поэзия мен музыканы шебер тоғыстыра алғанынан әркім-ақ хабардар. «Жүй кітабын» оқыған әр адам мұның шындық екеніне көз жеткізе алады. Бүкіл үш томдықты толық оқыған адам Жүмекен музыкализмінің ол жазған өлеңдердің тақырыптары мен әр шумағының эвфониялық байлығымен шектелмейтінін бірден таныр еді. Оның поэтикалық шығармашылық түрлері музыкалық шығармашылық түрлерімен әуендес. «Балаусадағы» Моцартқа тән рондолық, одан кейінгі біраз кітаптардағы Шопен мен Шубертке тән сонаталық, кейінгі кітаптардағы Бетховенге тән қаһармандық, драматизмге толы симфониялық, тіптен кейінгі кітаптарындағы Вагнерге тән сұрапыл дисгармониялық және диссонанстық рок-симфонияға лайық пішімдерге ұласады».

V БӨЛІМ

ТАЛАНТ ТУРАЛЫ

АБАЙ ЖЫРДЫ ҚҰРМЕТТЕП

Бір сенімі бар еді маған да елдің,
«Ұлғайды арман»,
мен-дағы алаң болдым.
Ымыртта ымырт құсап қоңырайып,
өзімді іздеп шығып ем – саған келдім.

Кетті дейді жыр оңбай... құрсын бәрі,
сыншылар жүр том жазып, ырсыл қағып...
Жүз мода өзгерді ғой, мың бір заман,
түйе жүн күпі киіп тұрсың ба әлі?!

Қара шал-ай, қарашы мойын бұрып:
жырды алдым шау тарттырып, қойылдырып.
Басқа барар жерім жоқ, саған келем
қалғанда сөзім жүдеп, ойым құрып.

**Таппаған соң өлеңмен жүрек емін,
бір-ақ сілтеп қолымды жүрер едім:
туатұғын сықылды бүгін-ертең
мраморға жазылар бір өлеңім.**

**Қажып келдім қасыңа қалғиыншы,
не қарғыс, не бата айтшы... ал құйылшы.
Сен маған туған жерім сияқтысың,
аңсағанда келетін шалдың иісін...**

* * *

Біз екі өзеннің қосылған жерінде – қос дарияның құйғанында тұрғандай әсердеміз. Оның бірі бастауын арғы жүз жылдан алатын абай арнасы болса, екіншісі жарты ғасыр бұрын жар соғып, жағасын шайған жұмекен дария. Мынау бес-ақ шумақ өлеңді – өн бойыңа тараған ақын көңілді қайталап оқиық. Кешқұрым өзін іздеп шыққан ақынның тылсым түйсігі оны Абай ескерткішіне – абайға – абай әлеміне бастап келеді. Сұйылып кеткен өлең дүниесін «тарттырып, қойылдырып» алған Жұмекен, жұрттың өзіне деген сеніміне аса биік борыштылықпен қарайтын Жұмекен, Абай құсап «қайғы ойлап арманы ұлғайған» Жұмекен Абаймен сырласады. Қазірде ымыртта өзін, әлде сөзін жоғалтып, қоңырайып соны іздеп шыққан беті болатын. Қым-қуыт қаланың ортасында ақын елесі кетіп бара жатқан сияқты. Өз көңілінің ізін шалған жол оны Абайға бастап келеді. Өз ізін, өз шабытының ізін, өзінің өлең түйсігінің сұлбасына ілесіп алға жүрген Жұмекен Абайдың алдыда тұр.

Жұмекен бір шама өлеңінде абай туралы сөз қозғайды. Өлең жазып отырып, шабыттанып отырып Абайға жиі жүгінеді. Бұл

өлеңде де бәріміз көргендей Алматының төрінде тұрған алып ескерткіш. Қарайған қола мүсіннің алдында қарғадай боп қалқып Жұмекен тұр.

Дүние мың құбылып, жүз өзгерсе де өзгермейтін, баяғы түйе жүн күпісімен тұрған Абай... Ал Жұмекен өзінің ең биік өлеңдерін әлі жаза қоймаған сияқты, оны бүгін-ертең жазатындай құлшынады. Мраморға жазатын өлеңдері қазір туып қалатындай. Бойында үлкен шабыт пен құлшыныс жүр. Расында, Жұмекен сол уақыттарда әрбірін мраморға жазуға тұратындай жүздеген өлең сілтеген кезі. Қазірде Жұмекеннің кез келген өлеңінен екі жолды, төрт жолды ойып алып мраморға қысылмай қашайсың.

«Абайдың ескерткіші туған жерім сияқты» дегенді кім айта алды? Осындай максималды сезіммен, таусыла тебіреніп, сарқыла сөйлей алған тағы кім бар? Таусыла айту, түбін түсіріп айту, сарқа сөйлеу ол – сонша тебірене ойлаудан туады. Бұл дегеніңіз – теңдесі жоқ сезім, тау құлатар шабыт.

Алматыдағы Абай ескерткішіне барып сәлем бермеген ақын жоқ шығар. Бәрі де бір-бір өлең арнаған шығар. Біздің санамызда Жұмекен арнаған өлең ғана жүр. «Сен маған туған жерім сияқтысың» дейтіні ғой... Туған жерден артық не болушы еді адам үшін? Туған жерге табаның тигенде оны жата қалып құшақтағың келетін кез болады. Жұмекен де Абай ескерткішіне барып шағынып, заманға, шабытқа, уақытқа кеткен есе есіне түсіп, таусылған сәті көрінеді. Ақын Абай ескерткішіне бұрынырақ арнаған өлеңінде:

**Қазналы жан алтынын төккен күлге,
күл боп жанып кетіпті көппен бірге.
Қараңғы елде жарқырап туған өлең,
қара түнде маздаған отпен бірдей.**

**Емен-дағы құласа – бетеге екен,
дара туған тұлғаң да өтеді екен.
Тек қана қараңғыда жанған оттың,
жарығы тым алысқа жетеді екен, –**

деп келеді.

Жүмекеннің Абайға жиі айналып соғатыны, Абайдың шығармашылығына деген көңіл-күйінің сонша тазалығы мен шабыттылығы оны Абай заманындағы оймен, мақсұтпен, арман-мұратпен, көркемдік деңгеймен байланыстырып отырады. Бір шумақтан тұратын мынадай өлеңі бар.

**Абайсыз кеткен талайды,
Талайсыз өткен сөзінді
Аяймын;
Заманға қарап – Абайды,
Абайға қарап – өзімді
Аяймын.
Жүмекенсіз жұртты біз де аядық.**

Жүмекен жас шағында-ақ, Абайды тым терең қабылдағаны байқалады:

**Алатауың – Абай жазған өлеңдей,
жаратылған мықты болып «өлердей».
Қатып қапты тағдырына мас болып,
«құдайына» не жалынбай, не көнбей.**

Жалпы бұл жерде алуан мінезді, сан тақырыпты толғап, қаншама көріністерге, түйсіктерге, сезімдерге ілігіп, соған қармағын қаптырып туатын өлеңдерінің арасында Жүмекен Абайға жиі қайырылып отырады дедік. «Поэзия» деген жеті шумақ өлеңінде поэзия бозінген секілді, әркім одан бір тамшы саумал

алып қалуға жүгіреді. Ақындықтан үміті бар әр пенде қауға алып қуады.

**Неше түрлі жалқау мен қырсау мінген,
Поэзия секілді бір саулы інген.
Ботасы өлген секілді ертеде оның,
Абай жатқан баурында кер төбенің.**

**Қасым жатқан шет жағын боз даланың,
Саулы інген-жыр кезеді боздап әлі.
Ботасы өлген батады Ана мұңға,
Илиястың Құлагер заманында.**

Егер поэзия сұлу болса, мұнлық болса, қолға тоқтай қоймайтын үркек, секемшіл болса ақын теңеген аруанадай-ақ болар. Жырдың көркі теңеу. ақын тебіренісін шегіне жеткізетін де теңеп ойлау.

Жұмекен сонау жас шағының өзінде жалындатып шыққанын айттық. Ол сол уақыттан бастап абай өлеңін өз сырласы көрген. «Өлең түтіп, сөз есіп» деген өлеңін қараңыз;

«...
**Абай-ай,
әй, тіпті
берген-ау берерін.
айтарын айтыпты.
алыпты керегін
...»**

Абайға алғашқы өлеңін 1960 жылы арнаған ақын 1980 жылы да сол сезімнен жаңылмайды. «Бүгін» атты өлеңін былай аяқтайды:

**«Бізде де осы аяқ – жолды анықтар
сіріңкенің жарығындай жарық бар.
сондықтан да көтереді қос қолдап,
ал біреуді жұлдыз дейді сасқанда.
жылт еткеннің бәрі жұлдыз амал не,
Абайы жоқ аспанға»**

«Қара өлеңді» – поэзия туралы өлеңді тағы да Абайдан бастағанына қарап, сіз енді осы өлең жетегімен Абайға тың көзбен таңдана қарайсыз.

**Өлеңіне қазақтың күпі кигізер едім,
күпісі бар өзінің – керегі не, керегі.
Өлеңіне қазақтың шекпен кигізер едім,
Шекпені де бар оның – керегі не, керегі.**

**Абай – жырды құрметтеп, ырза етейін дегенде
жаңа киім іздеген күллі әлемдік көлемде.
Фрак жапқан жырға асыл –
Жырласа сол жырласын:
Өзі киген күпіні – кигізген жоқ өлеңге.**

**Ойлар ашты басқа өңін,
Жырлар туды жас көңіл –
демек, кигізді өлеңге ол Европаның костюмін:
Пушкин, Байрон, Гетенің өлеңінің өтін ап
құйған сын-ды ол:
Бір ерек құнар тапты топырақ.**

**Сондықтан да жырда Абай шындық ашты бір ұлы:
Қаламдардың сырылы,**

қанжарлардың шыңылы
араласты тасқын боп азап табы, мұң үні –
Уақыт туды осылай өлеңдерді ұлы-ұлы.

Ақын қаққан күпінің шаңы жатыр құзда әлі,
Әйтеуір, сол күпіден «шыққан жұртпыз» біз дағы.
Жаңалықтан жалтақтап,
Суық сезсе шекеміз,
Күпісіне Абайдың әлі сүңгіп, кетеміз.

Қара өлеңдер жасасын! –
салмақты, еркін, терең де өр,
Костюм киген ақындар,
күпі киген өлеңдер!
О, сыпайы жаңашыл!
Жел өтінде дірілде –
Шекпен түгіл макентож ескіріп жүр бүгінде.

Киім – мода,
өлең-жыр мода емес қой,
дегенмен
киімнің де сән-көркі көрінген жөн өлеңнен.
Саптама етік кимейді қазір қазақ өлеңі,
Содан шығар, көп жыршы – жалаң аяқ келеді.

Менсінбей жұрт ескіні,
Жаңасына жете алмай,
Аралықта алпыс жыл өтті бақандай.

**Күпі киген ақынның
Костюмді ойы – тамаша,
Киіндірген Абай тек қара өлеңді жаңаша.**

**Қағып-сілкіп күпіні – шекпен алған сол ақын –
Шекпен киген кешегі Мұқағали болатын.
Тапқаны ғой әркімнің,
Соған ұқсас сый біздің:
өлеңіме өз басым өкшелі етік кигіздім.**

«Қара өлең» деген тақырыппен жазған осынау жырда өзі жасаған замандағы өлең өнері, оның салмағы, көркемдігі, ойы, мақсат-мұраттары туралы аз сөзбен аса ауқымды ой толғаған. Ол – Абай өлең әлеміне берілген аса биік баға. «Абай ескерткішіне» деген өлеңінде Абайдың болмыс-бітіміне, рухына өз жүрегінен сипат беріп, ескерткішке жан салды десек; ал мына өлеңде оның – абай жырының әлемдік деңгейдегі көркемдік құбылысын айқындап тұр.

**«Пушкин, Байрон, Гетенің өлеңінің өтін ап
күйған сын-ды ол:**

Бір ерек құнар тапты топырақ», –

дегенін қараңыз. Сөзден қалып, тамсанып отырған жағдай.

**«Абай – жырды құрметтеп, ырза етейін дегенде,
жаңа киім іздеген күллі әлемдік көлемде.**

Фрак жапқан жырға асыл –

Жырласа сол жырласын:

Өзі киген күпіні – кигізген жоқ өлеңге».

Абай шығармашылығы жайлы жаңаша сипаттау деңіз.

Ойлар ашты басқа өңін,

Жырлар туды жас көңіл –

демек, кигізді өлеңге ол Европаның костюмін.

Бұл өлең Мұқағалидың «Күпі киген қазақтың қара өлеңін, шекпен жауып өзіне қайтарамын» деген жолдарынан ұшқындап, отқа – осынау отты, ойлы аса көркем жырға айналып Абайға арналғанын білеміз. **«Өлеңіме өз басым өкшелі етік кигіздім»** дей ме?

Біз екі дарияның құйғанында оның иірімдеріне қарап, тамашалап тұрмыз. Олар бұл жылы 175 жылдығы өтіп жатқан ұлы Абай мен 85 жылдығы тойланып жатқан өз уақытында қазақ жырын жаңаша жаңғыртқан Жұмекен ақын.

Жұмекен қазақ ақындарына санаулы өлеңдер арнады. Әрине, басын Махамбеттен бастайды, Абайға жалғасып келіп Қасымға құяды. Біз бүгін Абайға арнаған өлеңдерін қарастырып отырмыз. Ал оның Абайға арнаған өлеңдері шын поэзия мен көркемдікке арнаған өлеңдері жаңаша қадамдар болып саналады. Махамбет жырауға, батырға арнаған өлеңдері заманға, уақытқа, күреске, жыршының биік өр рухына бағышталады. Біз ол туралы «Жаңғырық» поэмасына кейінірек тоқталамыз.

Абайдан соңғы Жұмекеннің жыр арнаған кісісі – Қасым Аманжолов. Біз ақынның оған арнаған өлеңіне бөлек мақала арнадық.

«АШЫҚ БОЯУ ӨРТЕНГЕН...»

Тұтап шығып сөзі ойдан, аһ дегенде пеш демі,
Жалын айдап шығатын Уа, ақ жалын, кеш мені,
Үшқын ұшса жалыннан ойып түсіп бір түрлі,
бетіне леп ұратын қағаз күйген сықылды.
Әр жолының астына Қалың мағына қапты ұйып,
теңеулері сондықтан көрінеді баттиып.
Үтірлері тұлпардың ізі сын ды бір ұлы,
нүктелерінің өзі жұдырықтай жұмулы.
Тентек телі сөздерді айдап келіп қамарда,
жақшалары ұқсайды Тәңір соққан қамалға.
Сәл шытынса қабағын Шындарына қар түсіп,
Сәл жымиса Африка, Антарктида шарпысып
сықырлайды мұз болып, Әлемнің бір жартысы,
Мұзға қарсы жалын боп шарпысады жартысы...
О, космос ақыны! Ашық бояу өртенген,
бір жалт етіп құйрықты жұлдыз сынды ерте өлген,
Жоқ, өлген жоқ, ізі, әне Жосып жатыр саспаңдар,
Құдай тартқан секілді бір сызықты ақ бормен
Қара тақта аспанға.

Өлеңді оқып отырып, Қасымның өзі жазған ба деп қаласың.
Өлең өртке тиген дауыл сынды өршітіп келіп соғады... Осы
өлеңнің өзінен Антарктида мен Африка, мұз бен от шарпысады.

Осы өлеңнің өзінде Қасымды ойлап отырған Жұмекен ақынның жүрегінде ашық бояу өртенеді. «Ашық бояу» қайталанбас теңеу. Жұмекен талғамына тән тың тіркес. өзі айтқандай «баттиып» түскен теңеу. Осы өлеңді оқып отырған кісінің бетіне «қағаз күйгендей» леп шалқиды, от қой бәрі шіркін!

Тентек, телі сөздер, Қасымның тентек, телі сөздері Жұмекеннің жүрегіне, көкірегінің үлкен аңғарына келіп қамалғанын байқайсың. Ақын кеудесінде тұлпар шауып бара жатады. Өлеңнің «үтірлері тұлпар ізі секілді». Ал шын мәнінде бұл – Жұмекеннің жүрегін көктей шауып өткен Қасым рухы.

Қасым жаңағы құйрықты жұлдыз сияқты ерте кетті, ерте кеткендіктен Жұмекен оған жолығып үлгермеді. Қасымның кара томдарын Қошалақтың дуал мектебінде оқып, өлеңде – соққан дауылға, өлең өзегінде жанған оттай жүрекке, рухқа ғашық болып, жас Жұмекен Алматыға келген. Алматыға «Біздің міне Алматы осы, алма төсі бұлтиып, алма төске жас бұтақтың саусақтары тұр тиіп» деп, «жер сарайын жаңғыртып» Жұмекен келгенде Алматыда Қасым жоқ – ол өзі жазғандай «көрпесін қырда қымтап» жатқан еді. Жұмекеннің еншісінде қырдағы Қасым топырағының қасына барып, оның рухымен сөйлесу ғана қалды.

«Жау жолына атам сені,

Бомба бол да, жарыл, жүрек!» –

деп жырлайтын, көкірегінде бомба жаратын жүрек шынымен де мезгілсіз жарылған.

Жұмекен «Киім ілгішінде» Қасымның шинелін суреттейді.

Бекер, бекер атталды ма табалдырық бір елі, –

босағада киім ілгіш түр еді:

бір қонақтың сұп-сұр болды реңі.

**Сокпай қала жаздады
біреуінің жүрегі.
Үй иесі қарсылаған қалбандап,
бір әйелдің жүзіндегі күлкіні
тек сол ғана қалды андап.**

Жүмекеннің өз тәсілі – өлең жолдары ақын көңіліндегі шабыт пен ұйқас ырғағына бағынып, әр келкі қайырылады. Жұрт Қасымның өзі тұрмақ шинелінен де үркетін, киімінен де ығатын. Бұл өзі желілі, құрлымы қызық, шағын баллада пошымды өзгеше өлең. Өзіңіз оқыңыз.

Жүмекеннің өлең жазып отырып, «тәсіл таппай тығырыққа тірелгенде» Қасымнан жол сұрайтыны бар.

**Менде де бар бір дақпырт,
обалы не, обалы:
будақ-будақ-будақ бұлт
Ой-шыңыма қонады –
Қабағым құр түйілген,
Нөсер қайда – жыр қайда:
сөз пышырап,
ұйқас та
көнбей отыр ыңғайға.
Келмеген іс ыңғайға
батады екен шымбайға.
Қасым аға, сен осы
Қайтушы едің мұндайда? –**

дейді («Будақ бұлт» деген өлеңінде). Бұл дегеніңіз әр дәуірде жасаса да ақындық рухтың жақындығы; шабыттың туыстығы.

**Сөз еттің-ау Пушкинді тағы маған,
өзге жұрттың дейсің ғой бәрі надан.
Талант күші – табыну болса шын-ақ,
бір кісідей мен де осы табына алам.
Күлегешке ұнаймын зар илесем,
қайғылының жанына және үйлесем.
Бірақ Пушкин емеспім бәріңе аян,
Белинский емессің, әрине, сен.
Мезгілім аз қайтпаған, жасымаған,
ал түңілген кездерім басым одан.
Мазалама Пушкинді, менің үшін
жетіп жатыр өзімнің Қасым ағам.**

«Пушкинді қайтемін, маған Қасым ағам жетеді» деген тәмсілді де Жұмекен ақын айтқан. Бұл сөзді КСРО заманында айтқанын ескеріңіз. Көз алдындағы отаршыл, о жар, көлгір заманға деген ішкі қарсылық Жұмекенді осылай ширықтырады.

Қасымға деген құрметпен демалыс сайын оның басына – зиратына барып ішкі рухымен сырласып, топырағымен тілдесіп тұратынын Жұмекеннің жары Несіп Нәжімеденова еске алады.

«...Сол Ташкент көшексінде тұрғанымызда үйге жақын жерде қорым бар. Қорымға кірген кезде есікке жақын жерде оң жақта қара сырмен сырланған темір шарбақпен қоршалған Қасым Аманжоловтың зираты жатыр. Құран оқуды білмейміз ол кезде, заман басқа, талап басқа болатын. Әр демалыс күні барып, ақын зиратына топырақ салғаннан кейін әруағына бас иіп біраз тұратынбыз. Қала тұрғындары бес күн жұмыстан шаршап, бала-шағасымен орталық саябаққа

барып демалса, біз Қасым ағаның басына бір барып қайтқананымызға риза болатынбыз. Өйткені, Жүмекенді дауылды өлең-жырдың пірі болған Қасым ағаның әруағы қолдайтын болуы керек. Сол ескі зираттағы Қасым қабірінің басына жиі барып, өлең шумақтарын күбірлей, ой құшағында томсарып біраз тұратыны есімде. «Пушкинді де қайтейін-ау, маған өзімнің Қасым ағам жетіп жатыр» дегенді де Жүмекен айтпап па еді.

«Дариға-ай, қайда кетті Қасым ағам?

«Дүние қасіретіне жасымаған».

Жоқ енді,

Амал қанша?!

От еді ол.

Мен ұшқын сол бір оттан шашыраған», –

деген жыр жолдарын жазған жаны жырға ғашық Жүмекеннің жүрегі нені қаласа, менің де қалауым сол еді. Бала кезімде, өзім оқуға түсе алмаған екі жыл ауылда болған кезімде кітапхана меңгерушісі болып жұмыс істедім. Әсіресе, сол жылдары Қасым Аманжоловтың қара түсті үш томдығын қолымнан тастамай оқитынмын. Қасым жырларын біздің тұтастарымыз қолдан қолға тигізбей оқитын едік-ау.

Қасым Аманжоловтың жары Сәпен апамызды алғашқыда Әбу Сәрсенбаев ағамыздың үйінен көрдім, ерекше жаратылған жан еді. Көрген жерде қарап отырып қалушы едім. Басына байлаған орамалының өзі елдікіндей емес, маңдайын ашып, өзіне ғана жарасатын үлгімен тағатын. Аққұба жүзі мен қап-қара көздері кісіні өзіне байлап тұратын. Ішкі сұлулығы тіпті бөлек болатын. Қазақтың келіні деген атқалайық жан еді».

Жұмекен өлең әлеміне келгенде Қасымға таңқалыспен келген. Өлгінде Несіп жеңгеміздің естелігінде айтылғандай, Қасымның отынан ұшқын болып лаулаған. Дүниеден өтер шағында да Қасым туралы ойын өзгертпейді, қайта оның тұңғыығына одан әрі үніліп, одан әрі тереңдей түседі. Осыдан бұрын біз Жұмекеннің Абай туралы өлеңдеріне қысқаша талдау жасағанбыз. Осы жолғы Қасым туралы өлеңдеріне талқымызды да Жұмекеннің орысша-қазақша аралас өз сөзімен аяқтағанды жөн санап отырмыз.

«Шығып тұр ғой бүгінде

Қасым деген бір ақын.

Осы болар түбінде

Енелерінді ұратын.

Қасым аға өтірік айта алмаған ғой. Бір кезде осы жолдар маған мақтаныш сықылды көрінетін! Ақымақтық қой. «Байқал», «Ақын өлімі туралы аңыз» т.б. шығармаларды Қасымның замандастарынан, әрине ешкім жаза алған жоқ, бізде жаза алмадық. Бізден кейінгілер де жаза алмайды. Жо-оқ, жақсы дүниелер болған, бар, болады. Бірақ бәрі басқаша. Там вкус поэтов Того времени, и еще уникальность аманжоловского стиля – все это раскрывается, особенно, в названных произведениях. Он встал в этих произведениях во весь рост. Вот, почему я считаю его самым крупным поэтом послеабаевкого периода. И, к нашему сожалению, эта оценка по сей день остается справедливой, единственной».

Құрметті жыр сүйер қауым, бірер мақаладан соң, одан ары таңдап алынған отыз шақты өлеңді төрт бағытты ой ағынына топтап, сіздермен бірге оқимыз.

**«ПУЛЬТТЕ ТҰР, ОЙЫ ЖАЛҚЫН,
ДАҢҚЫ ЛАУЛАП»**

АХМЕТ ЖҰБАНОВ

«ДИРИЖЕР»

Пультте тұр, ойы жалқын, даңқы лаулап
Жайы жоқ күйдің кәзір аңқымауға.
Шаш жатыр шалқасынан,
батып-шығып
Басына кеткен білем толқын аунап.

Саусағы шыққан кезде биік қалқып,
Кей үнді бір пернеге түйіп, сарқып.
Дүниенің тарқатылған барлық жібін,
Тұрғандай екі қолға жиып тартып.

Жөнелер әдемі үндер күліп тұрып,
Таяқша жібергенде тіліп-тіліп,
Дирижер үбектейді пәре-пәре
Әлденені тігердей біріктіріп,
Әлденені түтердей түбіт қылып.

Сотқар күй кеткен кезде шекені ұрып,
Жатқан шаш бірте-бірте көтеріліп:

**Пульте тұрады Ахан дәл осылай
барлығын құдай құсап жеке біліп.**

Бар-жоғы төрт-ақ шумақ. Өлең жодары тұтастай кейіптеу мен теңеу. Төрт шумақта дирижердің барлық болмысы – қимыл-әрекеті, шалқыған дауыс, құйын соқтыра құбылған қозғалыс сананда сызылады. Бір сәтте ауаға үркіп шыққан үйірлі үнді жасқап қайырған дирижер таяғы, дауыстан жел аңқытқан саз шоғыры көз алдына келеді.

**«Дирижер үбектейді пәре-пәре
Әлденені тігердей біріктіріп,
Әлденені түгердей түбіт қылып», –**

бұл дегеніңіз сөзбен бейне жасау. Онда да қанық түсті қазақы бояумен сызылған текеметке басқандай, кілем түріндей қимыл қозғалыс – ұлттық өнер.

**Жөнелер әдемі үндер күліп тұрып,
Таяқша жібергенде тіліп-тіліп,
Саусағы шыққан кезде биік қалқып,
Кей үнді бір пернеге түйіп, сарқып.**

– Өлең жолдарын бойлай үн тарайды. «әдемі үндер күліп тұрып» тарайды. Дирижердің «саусағына» ілесе, іліне қалықтаған үн елесі көзіңе шалынғандай. Ол ашқан әрбір құшақтың, ол сермеген әрбір құлаштың дауыс қармағанын, ауадан әуен аулағанын аңғарасың. Егер күй дауысы да теңіз сияқты толқыса, жел сияқты шалқыса, өзен сияқты сарқыраса соның бәрі адам санасында – ақын шабытында болған жарылыс екеніне үңілген оң. Шынында да сонша дыбыс дирижер Ахмет Жұбановтың үстінен аунап өткендей, асау толқындардың ізі қалғандай «батып – шығып» тұрған шашын қараңыз.

Әрбір орындаушының білезігінен немесе, перне басқан саусақ ұшынан дирижердің таяғына дейінгі кеңістікте өрмекші жіп тартқандай көмескі бір байланыс барын аңдайсың. Әр саусақпен әр білезікті, әрбір музыканттың – домбыраның немесе қобызшының саусақ көбесін пернеге дирижер қадап тұрғандай көресің.

Егер өнер залында отырып, дирижер қимылын сыртынан бағып көрген кісі болсаңыз, оның қайталанбас, біртұтас картиналар тізбегін Жүмекен өлеңінен – сөз суретінен қайталап оймен көресіз. Әуен үйлесімін әрлейтін адам қимылын осынша суреттеу дегеніңіз оны тым тылсым сезіну таланты және сөз баяындағы шегі жоқ шеберлік.

Жүмекеннің «Кішкентай» деген поэмаға бергісіз өлеңі бар. Сол өлеңінде өзін «Күйшімін, баға амдалмаған» дейді. Егер ақын Жүмекен консерваторияда төрт жыл оқып, Жұбановтардан сабақ алмаса, оның тумысында бекзат домбырашылық, күйшілік болмаса дрежер мен оркестрдің болмысын өлең сөзде бұлай аша алар ма еді?! Бұл – өз заманындағы, өз қатарындағы ақын кісілердің ішінде тек Жүмекенге ғана тән құбылыс. Өз заманындағы деймін-ау, бүкіл қазақ ақындарының тарихында әуенді – домбыра дауысын, дирижер қимылын сөзге әкеліп бұлайша көгендеген Жүмекен ғана.

Жалпы поэзияда, оның ішінде бідің әдебиетте бір тақырыпқа мыңдаған өлең жазылады. Мәселен: Алматы туралы, ана туралы тағы сондай тақырыптарды айтам. Ал «дирижер» деген өлең бұл тақырыптағы жалғыз туынды, баламасы жоқ. Оны жазған автор да баламасы жоқ ақын, ол – Жүмекен Нәжмеден.

Біз бұл өлеңді әдейі, дара талдап өткенді жөн көрдік. Себебі: әлгінде айтқанымыздай бұл туынды бүкіл қазақ поэзиясында осы тақырыпқа жазылған бір-ақ өлең дерлік. «Дирижер» өлеңі туралы жалғыз ғана оның ұстазы – Құбыш Мұхитов разылықпен еске алыпты.

«Жүмекеннің музыка саласында да ой-өрісінің жоғарылығын, күй өнерін бес саусақтай сезінетінін, білетінін көрсетеді. Жүмекеннің бұл еңбегін домбыра мамандарының, музыка зерттеушілерінің қолынан түспейтін оқу құралы деп есептеймін. Бұл еңбектің тағы бір құндылығы – академик Ахмет Жұбановтың дирижерлік өнерін, дирижерлік сезімін, оркестрді басқарып тұрған бейнесін көз алдымызға елестетеді, өте сезімталдықпен алдымызға жайып тастайды».

ТАЛАНТ

Зергерлері көне Грецияның
дірілі жоқ қолдарымен салқын қан,
ақшаларды құйып-жасап алтыннан
талант деген ат беріпті;
сол алтын
артық баға-лан-ған сын-ды маған тым.
Талант, менше, алтыннан
болу керек сирегірек,
құндырақ,
әттең, кейде алтын да емес бұл бірақ:
алтын құны ауық-ауық өседі,
талант құны ауық-ауық құлдырап.
Алтын – алтын,
саспа, аға,
балама боп жарытпайды басқаға.
Алтын жүзі –
айнымалы мінезі бар екі жүз:
көрген жерде бетіне
бір түкіріп кетіңіз!
Алтынға емес,
кеше сағат екіде
бір халтурщик түкірді
бір таланттың бетіне.
Бар салмағын Уақытқа жүктеген,
Олжас жазды мынадай бір мықты өлең.

**Мықтылығы – шыншылырақ,
мұндырақ,
мұннан гөрі биігірек бұл бірақ:
ақын жайған кепкіге
ілтифат қып әлдекім –
бірер талант алтын түскен сыңғырап.
Алтын емес,
кеткен сын-ды су құлап
жыр көктеді жапырағы судырап.
Ақын шықты осылайша,
әр сөзі
алтыннан да булырақ!
Мен де жайғам қазақтың
ескі, баулы тұмағын,
бір сыңғырды менің де
шалып еді құлағым...**

1983 ж.

Өлең жеңіл оқылады. Көз қиығыңмен екі-ақ минутта шалып өтесің. Аздан соң сәл ойланып, санаң салмақ түсіп тұрғанын сезесің. Өлеңге қайта үңіліп, қай тұсынан тіксінгеніңді, қай сөзінен тітіркенгеніңді тани бастайсың. Бұл дегіңіз өлең оқудың әдемі дағдысы. Сонымен жүрегімізге мына өлеңнің қай сөзі қалды, қай жерінде не түйсіндік?

**«...сол алтын
артық баға-лан-ған сын-ды маған тым.
Талант, менше, алтыннан
болу керек сирегірек,
құндырақ,**

**әттең, кейде алтын да емес бұл бірақ:
алтын құны ауық-ауық өседі,
талант құны ауық-ауық құлдырап».**

Кәнігі түсінікте алтын ол – қымбат, құнды ұғым. Ал өлең мәнінде алтыннан да булы, алтыннан да сирек құбылыс ол – талант. Ақынның жанын күйдіретіні де сол таланттың бағаланбауы. Жалпыға ортақ жылтырақ түсінік – жылтырақ өмір, жылтырақ тірлік, жылтырақ өнер, жылтырақ өлең жасағандар шын таланттың орнын басқан. Тіпті, бүгін де біз сол – бергі жағы беті жылтыраған тірлікке үйірміз. «Талант» деген сөзді ұмыттық – қолданыстан шығардық. Қазір де қай халтуршиктің қай талантқа түкіргенін көре тұра үнсіз қалатын тіпті, елемейтін, көрсек те көңіл бөлмейтін марғау күйдеміз. Талантты керек етпейтін қоғам құрып жатқандаймыз. Талантсыз ұлт болудың – талантсыздар мемлекеті болудың табалдрығындамыз. «Бір халтурщик түкірді, бір таланттың бетіне». Қазірде үлкен марапаттаулалдан теледидардан көретін біздің көзалдымызда болып жатқан үйреншікті көрініс. Өлең оқып болғанда кеудемізде түйілген түйіншек сол.

Жұмекен ақынның биік, көркем және шыншыл өлеңдері осылай. Ол – жазылған дәуірімен шектелмейтін, бүгінгі біздің де санамызға салмағын сездіретін ой мен көркем сөз үйлесімі.

Біз осы сөздерді «Талант» тақырыбындағы отыз жолдық өлеңнің бастапқы шумақтарының әсерімен айттық. Өлеңді толық оқысақ онда ақын ескі Грециядан бастап ескен сөз бұйдасын өзімен тете құрдас – Олжасқа, одан өзіне дейін тартады.

**Бар салмағын Уақытқа жүктеген,
Олжас жазды мынадай бір мықты өлең.**

**Мықтылығы – шыншылырақ,
мұндырақ,
мұннан гөрі биігірек бұл бірақ:
ақын жайған кепкіге
ілтифат қып әлдекім –
бірер талант алтын түскен сыңғырап.
Ақын шықты осылайша,
әр алтыннан да булырақ!**

Жұмекен ақынның өзімен тете әріптесіне, оның поэзиясына берген биік бағасы. Кепкіге түскен «талант» – ол таудан құйған өзен сияқты. «Бар бақытын уақытқа жүктеген, Олжас жазды...» дей ме? Егер, «Бар бақытын уақытқа жүктеген» екі ақын болса соның бірі Жұмекеннің өзі. Ол – анық.

Осыдан соң «Жұмекен жайлы Олжас не айтты екен?» деген ой келеді санаға. Әй, Олжекең жұмған ауызын ашпаған-ау. Бізді таң қалдыратыны – замандастарының Жұмекенге келгенде жұмған ауызын ашпайтыны. Қарап тұрсаң екі таланттың бөгенайы бөлек – Олжас талантты кепкімен алған. Ал Жұмекен «қазақтың ескі баулы тұмағын» тосқан.

**«Мен де жайғам қазақтың
ескі, баулы тұмағын,
бір сыңғырды менің де
шалып еді құлағым...»**

Таза ұлттық бөгенай, қазақы түр-түс. Бұл – Жұмекенге тән таланттың, жұмекендік жырдың ашық бояулы түр-түсі.

**«Алтын емес,
кеткен сын-ды су құлап
жыр көктеді жапырағы судырап».**

Жұмбақ сөз емес, жып-жылы ашық сөз. Бұлақтың сыңғырына жапырақтың сыбдырын қосып сызған сурет. Айтпақшы құтыдағы бояумен емес, санадағы сөз бояуымен сызған суреттің бір артық жері дыбысты да сыза алатынында. Біз олжас жырды сипаттаған бұл шумақты әдейі алдық. Себебі: автордың осыған ұқсас жыр жолдарын Қадір Мырза-Әліге арнаған өлеңінде де басқаша сипатпен көреміз.

Өлең тақырыбы айшықтап айтқандай талантты жырлайды. Кейіпкері екі адам. Екі ақын. Қайталап айтсақ «Бар бақытын уақытқа жүктеген», «кепкілі» Олжас және «Қаақтың ескі баулы тұмағымен» талант аулаған Жұмекеннің өзі. Біз де Жұмекеннен 100 өлең талдасақ ақынның өзіне деген, өлеңіне деген секемсіз сенімімен шынайы келіскеннен, «Уақытқа жүктеген бақытының» жүзін шырамытқаннан деп біліңіз.

АЛАТАУ

Алатауды, шіркін-ай, маған берсе деп ақын
Мұқағали бір күні арман айтқан болатын.
– Қайтер едің? – деп бір жас күліп еді таңдана,
– Екіншілей мұндайды сұрамайтын бол, бала! –
ақын әлгі жігітке жалт қарады долдана.
Шағын басқа шықшыты шыққандай ед бір тұмақ,
сол шықшыты қызарды;
желке шашы бұрқырап:
– Осыларды, Құдай-ау, біздің сорлы өлеңге –
не айтарға білмедік, – кім әкелген дегенде.
Әлгі жігіт әркімге жалтаң қақты жасып кұр,
басын изеп тезірек қоштасуға асықты.
Қаңқ етіп бір күлді ақын қайтқан қаздай көліне,
кеткеніне әлгінің көңілденді ол іле.
Сонда екінші бір жігіт жасқаншақтау тіл қатты:
– Мұқа, – деді, –
жас жанға айттыңыз-ау тым қатты,
өзіміз де жаспыз ғой – жарастықтар қанша алда,
жарайтын ед жасытпай жауап айта салсаң да,
түбі ұғар ед өзі де, болса ойында сәуле егер...
– Жо-жоқ, ақын емес ол,
пайда қуған саудагер,
саудагердің ақынмен арақ ішу қай теңі?
сұлулықты сүйгендер, өзін айтшы, қайтеді?!

– Ал Алатау – сенікі,
осы сәттен бастап ал
маған қалсын асхана,
аспаным мен астанам.

– Әй, қусындар, қусындар, жершілдік жоқ пейлімде,
жартысындай жалғанның жарықтықты жайып сап,
жуып-жуып түнімен таңға жуық айықсақ –
алған затым осы деп мақтанайын деймін де.

Азаматтың пиғылы айқын еді әу баста-ақ,
қолтығына көтеріп қойып сөйлер тауды асқақ.

Таулар үшін де емес, жұрт сөздер үшін дауласпақ:

«болды, толды» деп атап, белдескендей «бәлемен»

«мен», «менікі» дегеннің өзін қимай әлек ел.

Мақатаевтың сол күні шабыт қуған беті еді,

Әйтпесе ақын қарт тауды – қайнына алып кете ме!

Жай сауалдың жанына жанып тиген себебі:

оянып ед ойында көптен күткен өлеңі –

соны бөгеді әлгі сөз – қастас қалам секілді,

доңғалақтың жолына тас тастаған секілді,

айдыны мен аспаны астаспаған секілді,

Пәс боп қалған көлкіген көңіл шіркін сәтте әлгі,

жыр шойрылып белінен қираландап боп қалды.

«Қайтер едің?»

О, сауал сауалдардың қырсығы,

Сауалдардың қырсығы – қырсықтырған жыршыны.

Егер сауал өнерді жеңіп жүрген шаршатып –

арыстаны әлемнің, сауалдарға қарсы атыл!

Қарсы атылған жыршылар арыстан боп Айға нақ,

құласа да құлаған жұлдыз болып тайғанап.

**«Қайтер едің?» дегенді ұмыттырдық зорға әлгі,
ақын мықтап ширықты,
одан гөрі қорланды.
Төбелермен тұмсықсыз тірескісі келгенде,
көңіл шіркін лепіріп бір ескісі келгенде
Алатауға қарады ол.
Уа, түсінер, түсінер
арқа тұтып асқағын мақтана алар кісілер!
Биігімен таулардың,
Кендігімен даланың
Мақтанатын жігітке арналады бар әнім.
Алыс кетер – Алатау – жаңғырығы кешкі үннің,
ақырып кеп атылған арыстандай кескін бір...
«Қайтер едің?»
Сен, сауал ескірдің-ау, ескірдің –
ақындікі Алатау,
ортағы жоқ ешкімнің**

1983

Өлеңнің үш тағаны сияқты үш сөз – Алатау, Мұқағали және өлеңді отқа орап жіберген «Қайтер едің?» деген қастас сұрау.

**Алатауды, шіркін-ай, маған берсе деп ақын
Мұқағали бір күні арман айтқан болатын.
– Қайтер едің? – деп бір жас күліп еді таңдана,
– Екіншілей мұндайды сұрамайтын бол, бала! –**

Бұл үш сөз осы өлеңнің ең басқы үш жолында тұрса да, Оған мән бере қоймай, көркем сипатталған Мұқағали бейнесін қызықтап оқи бастаймыз.

**Қаң етіп бір күлді ақын қайтқан қаздай көліне,
кеткеніне әлгінің көңілденді ол іле...**

**Азаматтың пиғылы айқын еді әу баста-ақ,
колтығына көтеріп қойып сөйлер тауды асқак.**

Аңызға айналған Мұқағали келбетінің керемет көрінісі. Өлеңнен оның саңқ еткен үні естіледі; Алатауға шынтақғын сүйенген таудан биік алып тұлғасы көз алдына келеді. Өлеңнің және ақындық ұстанымның тазалығы жөнінен аса қрпияз, ымырасыз Жүмекеннің Мұқағалиға арналған бірнеше өлеңі бар оның кейбірін кімге арнағанын бөгенайынан тұспалдап біліп отырамыз. Бұл жырлар кейінде Мұқағалиға арналған көп өлеңдердің ақалғашқысы-ақ шығар.

**Таулар үшін де емес, жұрт сөздер үшін дауласпақ:
«болды, толды» деп атап, белдескендей «бәлемен»
«мен», «менікі» дегеннің өзін қимай әлек ел.**

Осы жолдардан соң өлеңнің өңменіне үнілесің. Бұлыңғыр бұрылыстарына қарайсың. Сөз салмағы ауырлай түседі. Талас-тартыс таулар үшін емес, таудан гөрі салмақты сөздер үшін дейді ақын:

«мен», «менікі» дегеннің өзін қимай әлек ел.

Жер «менікі», Ел «менікі», осы жерді жанын беріп, қанын шашып қорғаған ата-баба «менікі», солардың ұрпағы «мен», бұл жердің иесі «мен»деп айтар едің. Ол – шындық еді. Айтқызбайды. Жүмекеннің қалам ұстаған қаршадай кезінен-ақ кек көтергендей: «Менің елім, менің жерім – менің Қазақстаным» деп іштей қасарысатыны содан. Осыдан соң біз өлеңге өзек болған «Қайтер едің?» деген сұраққа қайтып ораламыз.

Жай сауалдың жанына жанып тиген себебі:

оянып ед ойында көптен күткен өлеңі –

соны бөгеді әлгі сөз – қастас қалам секілді,

доңғалақтың жолына тас тастаған секілді,

айдыны мен аспаны астаспаған секілді,

Пәс боп қалған көлкіген көңіл шіркін сәтте әлгі,

жыр шойрылып белінен қиралаңдап боп қалды.

«Қайтер едің?»

О, сауал сауалдардың қырсығы,

Сауалдардың қырсығы – қырсықтырған жыршыны.

«Қайтер едің?» – Не істей аласың? Бұл сол уақыттағы кез келген қарапайым қазақтың алдынан шығатын «сауалдардың қырсығы» болатын. Бұл өзі бүгінде «Қазақ жаны, қазақ тілі, титұлды ұлт мүддесі, ұлттық идея, ұлт құндылығы» деп басталатын сөздердің алдынан «слова богу...» деп көлденең шыға келетін «қаскүнем сұрақ»

соны бөгеді әлгі сөз – қастас қалам секілді,

доңғалақтың жолына тас тастаған секілді,

айдыны мен аспаны астаспаған секілді,

Ақын жанынының да айдынын аспанынан айырған осы «Доңғалаққа тас тастаған секілді» «Қайте қояр едің?» деген түбі қастас сұрау. Айтпақшы, осындағы теңеуді қарашы. «Доңғалаққа тас тастаған секілді» оқыс теңеу, жаңа теңеу, жаңаша теңеу, тосын теңеу.

«Қайтер едің?» дегенді ұмыттырдық зорға әлгі,

ақын мықтап ширықты,

одан гөрі қорланды.

Қанша мықты болсаң да қолыңнан түк келмей тұрса қорланбағанда қайтесің. Ақын қорланды оның кейіпкері (Мұқағали) қорланды. Бұл ой жұмекен жырдың өзекіне құйған у секілді қайқашанда тасып шығып тұратын қыжыл. Ол басқа бір өлеңінде былайша күйінеді:

**Тарлық етсе лашын-тырнағының белгісі;
жарлық етсе жаман хан – ондалмайды енді ісі:
хан қараға жауығар келген шақта өлгісі.
Хандар – күшті,
дала үлкен,
халық қара,
мен кіші,
кішімін деп халқымды жауға берсем – нем кісі!
Мені қорлаған жалғыз-ақ әлсіздіктің белгісі.**

Бұл Қырық жыл бұрын айтылған сөз. Оны бүгін айтса, – бұндай жырды бүгінгі ақын жазса еркіндіктің әсерінен ешкім таңданбас еді. Солайда, ашынған алаң көңіл ақын бүгін үшін де актуалді тіпті, саяси салмағы зіл батпан өлең қалдырған.

Негізінде Жұмекен өз тұстастарының шығармашылығына, ондағы ұстанымына ымырасыз сын көзбен қараған.

ТЕРЕЗЕ

Алтауға қарайды бір терезем.

Қ. Мырзалиев

Жалын шайнап жатыр, эне, әр өзен.
«Есік көлге қараған бір терезем» –
кім екені есімде жоқ,
бір ақын
осындай жыр жазып еді,
сұрапыл
қуатты сөз күтіп едім мен одан,
ашылады-ау деп ем бір көз жаңадан,
Есік көлден бастау алса дана адам
басталады-ау деп ем бір сөз жаңадан:
ештеңе де басталмады,
болмады,
жылға құған жасық судай ол-дағы
тұнығы да толқыны жоқ боп алды,
ақырында құмға сіңіп жоғалды.
Көк өзен жоқ,
арықтың да суы ылай,
ылай судың, уай, қуын-ай, қуын-ай:
жан қинамай жай ағады –
күн ысты,
қауіпті ғой тым жиі алу тынысты.

**Ақын бірақ бітірді үлкен бір істі –
атақ алды.
Енді алуға кірісті
тұрмыстың тек қулықтарын жымысқы.
Кейде осылай:
тасымайды өр өзен,
«Есік көлге» қараса да терезең!**

Бір реті келгенде Несіп ападан осы өлең туралы білгіміз келген. Апайдың айтуынша «Қадір ақынның сол тұстағы басшы Қонаевқа, оның әйеліне сахнада тұрып комплимент өлең арнағаны» Жұмекен ақынға жақпай қалған сәтте жазылған жыр сияқты.

Жұмекеннің күйттегені де өлең тазалығы. Бегзат поэзияның бет-беделі екені даусыз.

ТАҒЫ БІРЕУ ОҚЫДЫ

**Мен сендерге көрсетермін, тұра тұр –
деп бастады жырын тағы бір ақын.
Шын дарыған жанмын деді ол арқалы
Жазғанда тек бостау екен арқауы.
Ширатылып оқығанда – сұрапыл:
Самарқау ел – қазақ елі деген ел:
түссе-дағы осы қазір төбеден
Хақтың өзі екі аяғы салбырап –
танымайды, танданбайды,
ал бірақ
ақын болды Айбергенов Төлеген**

кетті айтылмай сол жыршының ішінде ой,
айтылғанын қор еттіңдер түсінбей.
Бағаламай қорладың көп асылды,
тани алмай өлтірдіңдер Қасымды.
Сондықтан да қол соғындар, қане, ұлдар,
сендердің де, қыздар, ала-қаның, бар –
тарихтың доңғалағы, дөңгелен,
Мақатаев құсап ертең мен де өлем,
өлмей тұрып, дереу, дереу танындар!
Әлдене бір тың ой айтса – бір сәрі,
жер тепкілеп ақын жұртқа ұрсады.
Сынбасын деп өнер сағы, жыр сағы
Халық бәрін түсінуге тырысады.
Расында Аманжолов неге өлді,
қой, қой, ойбай, бағалайық өленді.
Жасы жетіп өлгендері жоқ,
демек,
өлді-ау ақын қол-шапалаққа өкпелеп, –
қол соғу – аз, тепкілейік еденді!
Әлгі залды шаң көтерді, шу қаптап,
жаман жырды лақтырды ақын шумақтап.
Сөйтіп ақынды анық танып еді елі,
Көр аузынан алып қалып еді елі.
Медаль тақты ол, өсті біраз беделі,
артистіктен жан салмады алдына,
сол арқылы өзі тірі қалды да,
әлдеқашан өліп кетті өлеңі.

Біз бұл өлеңнің кейіпкерін тек тұспалдаймыз. Жұмекен жазған бір мақалада ол: «Өлеңде де құлақпен тыңдауға арналған

эстрада жанры» барын айтады. Біз бұл жерде Жұмекен жазбаларының үзінділерін қаз-қалпында ұсынғанды жөн санадық.

«Жалпы Мұхтар Шаханов жырлары, біздің ойымызша, эстрадан, сахнадан айтуға ылайық, оқудан гөрі тыңдауға жақсы, үнді, екпінді келеді. Әсіресе, ақын өз шығармаларын өзі орындағанда өте күшті әсер етеді. Бірде бір қазақ ақыны, қарапайым жұртқа Мұхтарша әсер еткенін көрген де, естіген де емеспіз. Бірақ, жазба әдебиетте құлақ – бір басқа, көз – бір басқа. Ескі ақындар сықылды суырып салып айттылмағаннан кейін, Мұхтар жырларына да сөз жоқ, жазба әдебиеттің талабы қойылады, басқаша айтқанда, мұның да көркемдігін көз бағалайды. Тыңдаушыға жақсы әсер қалдырған жырлар оқушыға кейде ондай әсер бере алмай жатады. Мұның мәнісі, ақынның бір қатар өлеңдерінде қара дүрсіндік, сөзге, ұйқасқа салақ қараушылық, сөз саралаудың көп тұста жетіспей жататынынан. Автор сюжет, идея қуып кетіп, кейде өлеңнің басқа қасиеттеріне көңіл бөлмей қояды. Мұндай жерлер құлақтан құтылғанмен, көзден қашып құтыла алмайды. Мәселен:

*Алыс кетсе несі өкініш көңіл көгі аршылар,
Көңіл көгі аршылар да намыс отын қамшылар
Немесе, мына жолдар:*

*Күннен күнге дарынның ашылғандай бұлағы,
Өлеңдері газеттерден күле қарап тұрады (2-бет).*

Сахнадан оқылса бұл тіркестердегі кемшіліктер білінбей кетер. Ал көзге бір түрлі көрінері хақ: Намыс отын «қамшылағанды» қалай түсінуге болады.

*«Өлеңдері газеттерден күле қарап тұратыны» қалай?
«Тағдырымның жанарынан жеңіс көрген күндерім» дегені де*

дәл ұғым бермейді. Бұ сын-ды түсініксіз жолдар ұсақ-түйек көрінгенімен, қазіргі заманның сауатты ақыны үшін әжептәуір мін. Мұндайлар жоғарыда келтірілген бірер бетте болса, елемей-ақ қояр ек, өкінішке орай, талай парақтардан аңғаруға болады. Ондайларды редактор да көрер, көрсетер деп ойлаймыз.

Тағы бір мәселе. Жұртқа жақсылықты көп жасап едім, соным алдымнан шықпады, немесе, мен достыққа адал болдым, өзгелер олай болмады, мен жанып тұрмын, жұрт сөніп жүр деген секілді ойлар көп қайталанады. Бұ жағын да ескерген жөн.

«Сейхундария», «Махаббатты қорғау», «Күре тамырды іздеу», «Сенім патшалығы», т.б. поэма, балладалары 1977 жылы жарық көрген «Сенім патшалығы» атты кітапта бар секілді еді. Одан кейін жарық көрген кітаптарында да осы шығармалар ылғи қайталанумен келеді. Бұ кітап не кітап? Тағы да таңдамалы ма, әлде, тағы да қайта басылу ма? Әйтеуір жаңа жинақ емес тәрізді. Әлдеқашан жазылған, әлдеқашан жұртқа мағлұм болған дүниелерді қайта-қайта баса беру – кімнің мұқтаждығы? Автордың ба, баспаның ба? Баспаны – білмеймін, ал автор қырыққа жаңа келіп, қылшылдап тұрған ақын, қайта басылуларды бұл сықылды жиілететін мұқтаждық жағдайға (қартаю, не тоқырау) жетпеген адам. Ақтарып, төңкеріп-ақ жазатын жаста ғой (Ж.Нәжімеденов, Толық шығармалар жинағы, Жетінші том, «Қазығұрт» баспасы).

«Қазір жұрт мен туралы: «бұ қайдан шықты» деген сауалдан, соған жауап іздеуден ауыса алмай жүр. Вознесенскийді

аударды – содан шықты ма, Евтушенконы көп оқушы еді – содан шықты ма? Әлде Мұқтар мен Қадірдің бірінен шықты ма? Нәжімеденов қалай өзінен өзі шыға қалады? Әйтеуір «шығуы» керек еді ғой? Неткен сауатсыз жұрт! Мен осы топырақта өлең жазған қай замандасымнан болса да бұрын шықтым ғой? Мен шыққанда («Балауса», 1961) әдебиетте Төлеген, Мұқтар түгілі Мұқағали, Қадыр да жоқ еді ғой? Бұл – бір. Екіншіден, менің сорым (бәлкім, бағым да шығар) қанша ұқсайын, еліктейін, алайын, үйренейін десем де – қолымнан түк келмейді. Тіпті, аударманың өзі, рухын, ырғағын, ой-бояуын қаншама сақтайын десем де – бәрібір өз өлеңім болып кетеді» (*Ж.Нәжімеденов, Толық шығармалар жинағы, Жетінші том, «Қазығұрт» баспасы*).

Жұмекен жазып қалдырған кез келген мұра бізді оған жақындата түсетін сүрлеу соқпақтар. Соның ішінде замандастары жайлы жазғаны да бар. Әсіресе соңғы естеліктегі **«Мен шыққанда Төлеген мен Мұқтар түгілі, Мұқағали мен Қадір де жоқ еді»** деген сөйлемнен 60 жылдарда тобымен шығып, қазақ сөзіне жан бітіріп, жалын шалқытқан, жыр рухын түлетіп, өлеңді биік деңгейге көтерген ақындардың ең қысқа тізімдігін көресің. Қалам алып сүйкей салғанда есінде тұрғаны Өзіне қоса Мұқағали, Қадір және Төлеген мен Мұқтар бесеуі. Бұл естелік ақын ғұмырының санаулы күндері қалғанда жазылған. Бес кісілік тізімдік Жұмекендікі. Егер біз дізімдік жасасақ «Алпысыншы жылдардың 60 ақыны» деп тақырып алып таратар ма едік дейміз. Себебі: Өтежан бастаған өлеңі өткір сол кездің бес ақынын Ақтөбеден-ақ атап шығар едік.

«Жұмекеннен 100 өлең» жобамызда талданатын тағы біраз өлең бар. Бұдан ары оқуға жеңіл болса да ойы ауыр өлеңдерге араласамыз. Жұмекен жырларын бірге оқиық.

VI БӨЛІМ

БОДАНДЫҚ ПАРАЛЕЛІ ЖӘНЕ ҚАРСЫЛЫҚ

Бұл – біз осы кітапты «Алғашқы ыза» деп атаған екінші бөлімнің жалғасы. Ол деген сөз: Жұмекендік ой-санадағы отаршыға қарсы мәңгі бітіспес күрестің өлеңде көрінуі. Цензураның қылышынан қан тамған замандағы паралелді астарлы сөйлеу тәсілі.

«ӨЛІМ ЖАЙЛЫ ТІРІ ӨЛЕҢ»

ЛУМУМБАНЫҢ ӨЛІМІ

Кеудемді кек болып тіреген
Сол өлім жәйлі бұл тірі өлең.
Сен-дағы бір үлкен жүрек ен,
Африка, түрегел!

Құлама, туған жер емені,
Жылама батырдың, ер елі.
Дүние бәрін де береді
Тек оған қайсарлық – керегі!..

**Дүрсілін тоқтатқан жүректің
Сен бе едің, қара түн, түнек түн.
Алыпты атқанда бір ептің
Сен нағып шошыдың, дір еттің?!**

**Әр үміт ұмтылды, талпынды,
Қорғауға батырды, даңқынды.
Дірілде, топырақ толқынды,
Кеудене дірілдеп қан тұнды.**

**Қан тұнды баланы жетім ғып,
Ананы жесір ғып.
Адамға қылды адам кесірлік –
Не сұмдық!
Әр тамыр сықылды, әр адам
Тірліктің бойына тараған,
Ақ адам атуға жараған,
Ақ ниет ойлапты қара адам.**

**Сол үшін... сол үшін атты оны
Әлдекім «әттеңі».
Жаңқалап шапты оны – қатты еді!
Осылай Лумумба жатты өлі...**

Кек кернеген өлең, өлім жайлы тірі өлең. Әр сөйлемі, әр жолы сұрапыл соққыға – кек соққысына толы. Өртке тиген дауылдай үйіріп соққан шумақтар. Үйіріп соққан демекші: Осыншама шемен болып кеудеге қатқан кек туралы сол жылдары жас Жүмекен жазған тағы бір өлең ойымыздың өзегіне келді:

**Ел басына төнді бір бұлт
Дауыл, ішін тартса да ұлып.**

**Жұтам дейді елді қылғып
«Екі басты қарт самұрық...»
Батыр өзін кінәлаған,
Сол кінәсін көтерді кек.
«Бұл табиғат мына маған
Берген екен бекер жүрек!**

**Жұдырықтай түйілді ауыл,
Түйілді кек шема болып.
Көтерілді құйын-дауыл,
Көтерілді ел өлең болып.
Аттанды өзі кек пен ыза,
Неге керек «аттандамақ»,
Шыға берді көптен ұзап
Манағы бір ақтаңдақ ат.**

Құрманғазының «Сарыарқа» күйіне арнаған Жұмекен өлеңі ғой. Ақынның «Күй кітабы» туралы мақаламызда бұл өлеңді сөз еткенбіз. Соншама «шемен болып қатқан, ашу кернеген қандай кек?» дегенге дәйек сөз үшін алдық. «Екі басты самұрық елінді жұтам» деп баса көктеп, жеріңе келсе «кек пен ыза қысып» қарсы атылмақ парыз. Жарыла жаздап, жалын бүрккен бір кеудеден «кек тіреген» өлең бірінен соң бірі бұрқырап атылады. Біз «кеудені кек болып тіреген» – «Лумумбаның өлеңіне» қайта оралайық.

**Сен-дағы бір үлкен жүрек ең,
Африка, түрегел!**

**Алыпты атқанда бір ептің
Сен нағып шошыдың, дір еттің?!**

**Дірілде, топырақ толқынды,
Кеудене дірілдеп қан тұнды.**

**Қан тұнды баланы жетім ғып,
Ананы жесір ғып.**

**Адамға қылды адам кесірлік –
Не сұмдық!**

Байқасаңыз өлеңде ақын алып құрлықпен – «Үлкен жүрек» пішінді Африкамен бетпе-бет келіп, оның иығынан жұлқып тұрып сөйлейді. Өлең жолдарының 9 буынды болғаны да өлеңнің ішкі ырғағына ерекше екпін береді. Сөйте тұра өлеңнің кей жолын 6 буын, 3 буыннан да қайырғанын көріп отырсыз, Тоғыз буынға толтырам деп, кезекші – артық сөз қоспайды. Бұл – ақын шабытының ішкі екпіні. Бұндай қысқа жолдарды шауып бара жатқан аттың ордан орғыған тұсын оның дүбірінен құлағыңмен аңдағандай сезіп түйсінесің.

**Сол үшін... сол үшін атты оны
Әлдекім «әттені».**

Жаңқалап шапты оны – қатты еді!

Осылай Лумумба жатты өлі...

Тұлабойыңды тітіркенте түскен жолдар. Нені «шапты», Балта жүзін ұшырғандай не «қатты еді»? Қатты еді деп қайсарлықты, еркіндікке шөлдеген сынбас рухты меңзеген сияқты. Елінің еркіндігі үшін күрескен ерік-жігер ғой ол, балталаса да, жаңқаласа да үзілмей жатқан. Біз де сөйттік – біздің халық та миллиондап қырғанда, жүз мыңдап атқанда, ұлт ретінде ату жазасына кескенде жаңқалаған емендей жіңішкерді-ау, үзілер болды-ау, бірақ үзіліп кеткен жоқ.

**Ақ, шел жапқан жанардай түк көрмейді ақ аспан,
Түк көрмейді ақ аспан – тағдыр да сол о бастан...**

**Жаңқа құсап жонғанда борап ұшар ағаштан
қиыршық қар борайды;
ақ толқынды ат, ұлып,
Ақжайық пен ақ аспан, бір-бірінді сапырып –
Ақ-боз мініп шықты, эне, жалғыз батыр ақырып:
ақыртып бір жырласаң, міне, саған тақырып!**

...

**қасіреттің қасқыры әлдеқайда жатты ұлып.
Ақ текемет бетіне қызыл қаннан қақ тұрып,
дір-дір етіп ұйыды;
эй, дәурен-ай, өтпелі
ең болмаса бір баста тұра тұрсаң көп пе еді –**

Бұл өлеңде де «Балталап жаңқалап шауып, дірілдетіп қан ұйытып» төпелей түскен теңеу, кейіптеулер бұнда да жаңағы Лумумбаға арнаған өлеңдегі сияқты екі өлеңнің екпіні параллель. Негізі бұл – ақынның одан ширек ғасыр кейін жазылған мың жолдық – «Жаңғырық» дастанында болатын. Дастанды оқысаң мына өлеңдегі кектің мың еселенгенін көресің. Біз ол «Жаңғырық» дастаны туралы кесек мақаламызды 100 өлеңнің соңына тиянақ сияқты қоямыз. Лумумбаға келейік:

**Әр тамыр сықылды, әр адам
Тірліктің бойына тараған,
Ақ адам атуға жараған,
Ақ ниет ойлапты қара адам.**

Біздің байқауымызша осы өлеңде Жұмекен алғаш рет жұқа астармен сөйлейді. «Ақ адам атуға жараған, Ақ ниет ойлапты қара адам».

Ақ пен қараның айқасы. Әлде, ақ бояулы қара ниет пен қара түсті ақ ниеттің айқасы. Тіпті одан да ашық кетіп тұр: Ақ адам жөндет, ал қара адам адал. Жұмекеннің жеріне зұлмат әкелген қандай адамдар? Ол жасаған ортада «ақ адам» кім, «қара адам»

кім? Өлеңдегі осы шумақта ақын қандай батыл қадамға барғанын қараңыз. Жүмекен ақынның сонау 1961 жылы жазған алғашқы жинағы «Балаусадағы» өлеңі екенін ойлаңыз. Ақ адамды мұнша ашық айыптайтын өлеңін жазғанда ақын жиырма бесте ғана еді. Бірақ байқаған жұрт бұл өлеңді түсіне қоймады. Шона Смахан ғана түсінді, сонан да ол – «Жүмекенше сөйлемей, Жүмекенше ойламай, оны қалай ұғасын» дегенге сай сөз қалдырды.

Сырттай сипаттағанда бұл – өлім жайлы тірі өлең: өлім мен ерліктің, өлім мен өлеңнің қарама-қарсы шапқан – адалдық пен арамдықтың шарпысқан бейнесі. Сол замандағы цезураның көз алдына солай беткі қабатымен ғана елестеді. Әрі қарай бүкіл Африка жүрек секілді дірілдеп, жүрек сынды сескенгенін, тітіркенгені ғана көрінді.

Өлеңнің беткі бұл ақынның сөз бояуымен салған көркем суретіне бір қарағанда көргеніңіз. Картина алдында сәл кідіріңіз. Үңіліңіз, ол тереңіне тартады. Ол ойдың астарына апарады.

Құлама, туған жер емені,

Жылама батырдың, ер елі.

Дүние бәрін де береді

Тек оған қайсарлық – керегі!..

Кімге айтып тұр деп ойлайсыз?! Бұл сөзді ақын өз туған жеріне, қазақ еліне арнап айтса ше? Біз айдалада – Африкада аттан құлаған сол елдің ұлт батырын ашына айта отырып, дәл сондай тағдыр кешкен өз көсемдерімізді – мыңдап атылып-шабылған арыстарымызды еске алып, өлеңді қайтадан оқысақ ше. Ақын сөйтеді.

Жүмекен «Тор», «Жаңғырық» сияқты ірі поэмаларына келер жолда өзі көрген теңсіздік пен отарлауға қарсы өлеңдерін осындай тәсілмен жазды. Жазған сайын ішкі қарсылығы өрши түсті, жұрт аңғарған сайын ашына түсті, ашыла түсті.

«Еске алу»

**«Сталинград деп күнде
Жырлап еді-ау Неруда.
Сонда желдің өтінде
тұрған еді-ау Неруда.**

**Көкірек қой бұл ғасыр,
көкірегін көр міне:
ұлы ақынның тұлғасын
кіші санап кергіді.
Чили деп жыр арнадық,
жыр парағы жатыр мың.
Ара түсе алмадық
ажалына ақынның.**

**Жанарыма жас тайып,
жүрегім құр сыздады...
Тұрмыз бірақ қасқайып
жел өтінде біз-дағы», –**

Бұл «Сталинградты жырлаған ақынның қайғылы тағдыры». Ол – ақын жүрегінен өтіп, оның өлеңінен өтіп, оқырман көңіліне күдік келтіруі керек еді. Ол – жел өтінде тұрған Нерудаға тірлік – опасыз тірлік. Біздің ақын да Сталинградты жырлап, жел өтінде шаһарды қорғап тұр. «Тұрмыз бірақ қасқайып, жел өтінде біз дағы». Бар салмақ осы сөзде, бірақ біз де жел өтінде тұрмыз, бізге де сол тағдыр. Өлең солай аяқтайды. Жүрегі сыздаған ақынның «бірақ біз дағы» дегені (осындағы «біз» ұғымы) оның елі, ұлты екені түп-түсінікті емес пе, солай ғой?

«Чили деп жыр арнадық, жыр парағы жатыр мың». Жалпы «Чили» тақырыбы ақынның тұспалдап тартуға, ауыр ойларын артуға оны алып, цензураны айналып өтуіне мүмкіндік бер-

ген тақырып. 60-жылдардағы «Лумумбаның өлімінен» тартып, 70-жылдардың соңындағы «Чили» тақырыбына дейінгі аралықта ақын ондаған өлеңінде астарлап, тұспалдап, алысқа сөйлеп отырып, Өз топырағында, өз басында, өзі жасаған уақытта болып жатқан отарлауды – оның қанқұйлы екі жүзді кеспірін әшкерелеп, жұрт көңілінде кеуіп қалған ұлттық арман-мұраттың тамырына су тамызып көктетуге, көмескі кектің өзегіне у тамызып көтеруге құлшынған.

**Жер бетіне бүкіл адам еккенін
«Егін!» дейді – бұл ғажайып неткен үн!
Сары бауырдай топырағына өлкемнің
Батырыпты әр заман өз кетпенін.**

**Кетпен, Кетпен, тозды маркаң, тай алыс,
Кетпен ісі өнімсіз іс – баяғы іс.
Трактордың табанына тапталды
Кетпен, Кетпен, саған деген аяныш!..**

**Ей көк аспан, жердің данқын паналат!
Сөйлемейді жүрек жаңсақ, жан ағат:
Тойымсыздық жасап жатса бақытты,
Неге керек, неге керек қанағат!**

Бұл да ақынның жас шағында-ақ жазған «Егін» деген өлеңі. Біз бұл өлеңді бастапқыда талдадық, қайталап отырмыз. Науқандатып тұтас Кеңестік отан туралы сөйлеп, тың игеріп жатқанда «Жүрек жаңсақ жан ағат сөйлемейді», «жерге шөккен кеудемді, үмітіммен бірге өшкен тіршілігімді» «тойымсыз, қанағатсыз жалған бақыт саудалаушылар» – отаршылдар «трактордың табанымен таптады» деп Жүмекеннен басқа айта алған ақын болған жоқ. Жоқ, ешкім айта алған жоқ. Айтқанды қойып

сезген де жоқ, ойлай да алған жоқ. Сол тұстағы Жұмекенге аға буын болып жүргендердің өзі **«Комунис проспекті менің көшем, қол бұлғап тұр төрінде Ленин көсем»** деп өлең жазып, кеудесін соққылап жүрген болатын.

ХУНТА

**«Елім-ай деп есуас та айтады,
халқым-ай деп қарақшы да айтады.
Тыныш жатқан тау мен дала байтағы –
Чили жері, кегің қашан қайтады?»**

**Әрбір баста – басқа қайғы, басқа мұң –
ұмтылып қал ойлайтындар бас қамын.
Баспалдақтар бір көтеріп тастады
тағы да бір, тағы да бір қасқаны...**

**Зұлым айтса ар деген сөз өтірік!
Өтірікпен бірікпе, өлең, кет іріп.
Халық атынан ту көтерген – не тірлік,
сол халыққа қиянат қып отырып?!»**

Бұндай өлеңді түйсіну үшін жеңіл жамылғысын алып таста-саңыз ғана болғаны. Оп-онай ұғасыз. Дәл осы өлеңде бір сөзін ғана өзгертіңізші – Чили дегенді. Сол сөзді «қазақ» деп оқыңыз. Қане өлеңге қайта қараңыз. «Қазақ жері, кегің қашан қайтады», ары қарай...

Астарлау – Жұмекен жырының негізгі ерекшеліктерінің бірі. Әсіресе, еркіндік үшін күрескен ұлттар туралы айтқанда сөзіне жан кіріп, желпіне түсіп, жеріне жеткізе, жүрегінді толқыта тартады. Астардың көкесі «Тор» өлеңінде. Ал «Жаңғырық» дастанында астарсыз ашық кетеді, ашылып, ақырып айтады.

VII БӨЛІМ

ТҮНЕКТЕН ЖЕТКЕН ТҮНГІ ДАУЫС

ЖҰМЕКЕН «ЖАҢҒЫРЫҒЫ»

Бүгін – Жұмекен туған күн. Біздің «Baïraq.kz» тәуекел еткен «Жұмекеннен 100 өлең» жобамыз да мәреге межелі мерзіміде сәтті жетпек. Жұмекен жыр кітаптәрінің біріне «Жеті бояу» деп ат қойып еді. «Жеті бояу, он саусақты өлең қып, соның бәрі мен боламын дегендік». Бұл оның өз сөзі және өзі туралы сөзі. Жұмекендік әр өлеңнен күн сәулесінің сол жеті түсін, көз баураған жеті бояуды біз де байқадық. Ол – тәтті шабыт-сұлу тіл, ұшқыр қиял-мінсіз қисын, кірсіз көңіл-ымырасыз мінез, қазақы түр – ою-зер, қан шапшыған күй екпіні, тапқыр тұспал – ащы астар және бодан ұлттың бостандық мақсұты.

«қараңғы түн қап-қара.

қаралығы түннің де жұғатындай мақтаға»,

**«айсыз қара түндерге ат құлағын қақтырып,
тәуекелдің қолына тағдырымды лақтырып»,**

«Түнгі дауыс кетеді екен тым алыс,

Сенсің маған түнгі дауыс, қуаныш»

осынау сұрапыл жыр жолдарында айтқандай Жұмекен поэзиясы түнектен жеткен түнгі дауыс. Біз оның осы қасиеттеріне ой тербеп, отыз мақала арнадық. Бастапқыда бұны біраз кісі кіріскен талдау болар деп топшылағанбыз. Өйткені жоқ. Қайнар Олжайдан басқа қатысқан қаламгер болмады. Жобаның салмағын идея авторы ретінде жеке-жалғыз көтерді.

Атырауға үш күндік сапармен барып, әр тарапты кездесулер ұйымдастырып, Халел Досмұхамметов атындағы Атырау Университетінде дәріс оқуы да жоба аясындағы сәтті атқарылған жұмыс.

Ұлттың бостандық арманын ағыл-тегіл айтатын, таусыла толғайтын «Жаңғырық» – жұмекен жырдың биігін белгілейтін бір егей дастан. Ол туралы кесек мақаланы жобаның соңына қарай әдейі ұсындық. Ауқымды талдауды ақырына дейін асықпай оқысаңыз екен.

ЖҰМЕКЕН ЖАҢҒЫРЫҒЫ

**Түйдек-түйдек сөздердің
Түйген жерде мәні бар.
Түйсікті ерлер жолықса,
Бір жалт етіп танылар.**

I. ТҮЙСІКТІ ЕРЛЕР ЖОЛЫҚСА

Бұл – біз білетін акынның соңғы дастанына жүктеген үміті – соңғы сөзі. Ақын «шабыттан сөзді шайқап алып», «бұрқырап» бір төгілетін ауқымды жыр-дастанда бас кейіпкерінің атын атамайды. Сөйтсе де, біз оның бітімі Махамбет Өтемісұлының

сұлбасымен сомдағанын көреміз. Дастандағы ой мен қимыл ағып келе жатқан сел сияқты – жөңкіп келе жатқан сең сияқты. Ақынның өзі айтқандай «ТҮЙДЕК-ТҮЙДЕК» болып, түйіліп-шүйіліп келеді.

«Революцияның шабуылы жоқ біткен,

Қарын тоқтық бір басқа тоғышарлық тоқтықпен», –

деп Жүмекен сол заманда айтқан.

Дастанға ықылас қойғанда: «қайқы қылыш қолға алған» қарларлы, батыр кейіпкерін қалың жаудан қаймыққан, қапы кеткен тұстан кездестіреміз. Кейіпкердің тағы бір қыры төгілген ақын. Дастан басталғанда оның да «елін ойлап» еніреген тұсын тебіреніп отырып, толқып отырып оқимыз. Бәрінен де ашшысы автордың толғаныстары; түйе жыққандай екпінді шабыты; «улы сыя, долы қолы». Түйсінген шақта санына бұрау салғандай санды шыңғыртатын шумақтарының «түйдек-түйдек» болып түйіліп келетіні; «Ел қорғауға татитын туып алып ер ұлды, ез ел болып жүрмендер қорғалуға татымай « деп күйінген ақынмен бетпе-бет тұрып, оның көзінен от жалын көретінің. Ендеше, «бір жарқ етіп танылар» сәтін – ол сәтті ұзақ күткен жыр-дастан мен соны жазған Алатау ақынды түйсініп, екеулеп оқып көрейік («Алатау» ақын деп ақынның өзін Алатауға теңестірген «Тепендік» атты өлеңін меңзедік).

Ауқымды жыр-дастанда аты аталмайтын өзі батыр, өзі ақын кейіпкерді «бұл кім?» демейтінімізді айттық. Дастандағы сипатталатын дәуір мен ортаға қарап отырып, монологтың екпініне, мәтініне қарап отырып, сіз де білесіз. Сөйтіп, ондағы прототипті – өзі батыр, өзі ақын Махамбетті, әлгінде айтқанымыздай, айнытпай тандық. Ал кейіпкерге ат қоймауға шығармадағы мүлде тосын көркемдік тәсілдер және шеберлік биіктіктің толайым талабы да әсер еткен болар. Сонымен бірге. Жүмекеннің өзіне тән жарылыс сияқты жан тебіренер «мені», ақынның

көркем ойынан қосылатын тартысты уақиғалар жиынтығы (мәселен: дастанның алтыншы бөлімі – Хан Сұлтанның монологы және өлім құшуы) да бас кейіпкерге ат қоюға мүрсат бермегенге ұқсайды.

Дастанда «Ақбоз мініп ақырған батыр» – ат үстінде толғанған акын екі мінез қосақталған бір тұлға. Оған қоса «буырыл жалын жайып, буырқанған Жайық», «Адыра қалған Нарындағы» тағдыр, «майда құмдағы» майда тірлік – марғау өмір шығарманың бөгенайы бөлек көркем суреттерін құрайды.

«Хан Сұлтанның» қастастығы, сыртқы отарлаушы жаудың аярлығы, олармен астасқан «ішкі жау» – сатқындық-опсыздықтың бәрі де дастанда заман райымен қосарланып, тың тіркестермен өріледі.

Шығармада тосын суреттеулер мен шағын уақиғалар үйлесімі және төбенді шымырлатар шымыр тіркестер үйіріліп соғады. Дастанындағы додаға ақынның өзі де көлденең шауып, кірісе кетіп, Еліміз отар болған – бодан заманның басы мен соңын бір-бірімен сабақтастырып жібереді. Сөйтіп, біржарым ғасырлық ауқымдағы уақыт кеңістігін сарсаң кешуді санаңа жнктейді.

II. АШЫҚ ОЙЛЫ АҚЫННЫҢ «АҚЫРТЫП ЖЫРЛАУЫ»

Жүмекеннің «Жаңғырығы» – жеті бөлімнен (790 жол) құралатын Ашық ойға құрылған тумысы бөлек жыр-дастан. «АШЫҚ ОЙЛЫ» дегенді біз әдейі айттық. Себебі: «Жүмекен жұмбақ акын» емес. Ондай сөзге аты-затымызбен қарсымыз! Осы жерде Тәкен Әлімқұлдың «Хұмбақ жаны» еске түседі. Ол жерде кітәптің атын Абайдың өз сөзінен алғанын білеміз. Онда да Абай: «мен бір жұмбақ адаммын» деді. «Жұмбақ өлең жазамын» деген жоқ.

Жүмекен ойын ашық айтқан ақын. «Жүмекен жұмбақ ақын, оны оқу қиын» деп, замандас-бақталастары әдейі сөз таратқан болар деп те ойлаймыз. Ендеше, Ашық ойлы ақынның «Ақыртып» жазған дастанын бірге отырып оқиық.

**Ақ шел жапқан жанардай түк көрмейді ақ аспан,
түк көрмейді ақ аспан – тағдыр да сол о бастан...
Жанқа құсап жонғанда борап ұшар ағаштан
қиыршық қар борайды;
ақ толқынды ат ұлып,
Ақ Жайық пен ақ аспан,
бір-біріңді сапырып –
Ақбоз мініп шықты, әне жалғыз батыр ақырып:
Ақыртып бір жырласаң, міне, саған тақырып!**

Бұндағы басқы екі жол көп нүктемен бөлектенеді. Қазақтың, қазақ даласының, аспанын ақ шел жапқан кіріптар – отар заманда Бостандық аңсаған азат ойлы ақындар көп болған жоқ. Оның ішінде алапат екпінді шабыты да, шабысы да бөлек ақындарды саусақтарыңды санап отырып қана атайсың. Егер сол отар замандағы ойы өзгеше әйдік ақындарды жасаған дәуірі боынша тізсек, Махамбетпен бастап, Жүмекенмен тоқтар едік.

«Ақ Жайық пен ақ аспанды бір-біріне сапырған» шабыт, бостандықтың арпалысына жанын қайрап, Ақбозын мініп арқаланған шабыт – дастанның соңына дейін аттан түспей айқасып, ойқастап өтеді. Ақыртып жырлаған батырының басы кетіп, халқының жаны жасығанша кідірмейді. Одан соң да Жүмекеннің жүрегімен астасып, монолоктарымен молығып, заманның запырынын қайнатады. Ең кереметі, АҚЫРТЫП жырлауға ашынған ақынның дәті де, қуаты да қаптал жеткенінде. Өлең жанырын ақынның өзі «дастан» дейді. Біз оны «жыр-дастан» деп атадық. Себебі: ақырып, ағылып келген ой, үйірілген ұйқастардың екпінімен шалқып, өлеңдік үлгі шектеулерін бұзып өтіп, көмкеріліп түседі. Ақынның қолында қалам, көкейінде домбыра –

күй шалқып тұрғаны сезіледі. Кейде жеті буынмен, кейде екі жеті (он төрт) буынмен төгіліп, ой мен ұйқастың қайырылған тұсынан қайтқанда ар жағынан жыр мақамы аңдалып тұрады. Бұл үлгіні ақын осыдан екі жыл бұрын жазған «Қыран қияда» қолданып еді.

ІІІ. «ЖАЛҒЫЗДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫН ЖАЛҒЫЗДАРҒА ЖАЛҒАЙЫҚ» НЕМЕСЕ ТӨРТ ЖАЛҒЫЗ

**Дауыл үдеп ақ түтек,
шаңқылдайды жағада
ақ түтекпен алысып жалғыз ұшқан шағала –
жалғыз еді шағала;
ақ найзасы тақымда,
ақ қылышы қынапта: жалғыз еді ақын да.
Жалын жайып жартасқа
жалғыз ақты Ақ Жайық,
жалғыздардың тағдырын жалғыздарға жалғайық.**

Бұл жерде– кіріспе бөлігінде «жалғыз қалу» ұғымы кейіпкерлердің сипаты – батыр жалғыз, Ақжайық жалғыз, шағала жалғыз, ары қарай төртінші жалғыз қосылады. Ол жалғыз – Жұмекен.

**Ақын жалғыз бола ма –
батыр түстен жол жалғыз,
Ер үстінде – ер,
Ел, маған ерлер жайлы толғанғыз!
Біреуге өзің ере алмай,
өзің ертпей біреуді,
Батыр болып тумай-ақ,
біз де жалғыз болғанбыз.**

Кейіпкерінің жалғыз қалған, онда да мойын ұсынбаудың жалғыз жолында қалған, опынған сәтінен басталатын дастан, оның екпіні Жұмекеннің де жыр жолындағы, жалғыз соқпағы мен жанының – мақсұтының майданындағы жалғыздығымен жанасады.

Екі ғасырдай бұрын елін жаулап, жерін отарлай бастаған жау аяр, әккі еді. Ондай заманда отарлаушыға есігін ашып, елпілдеген билеушілерден де екі жүзді сатқын көп шығатын. Ал олармен қару ұстап, жағаласқан батыр дастанда жалғыз болса, сол отаршылардың кешегі мұрагері қызыл билікке қалам ұстап қарсы тұрған Жұмекен де бұл майданда жалғыз болған. Сөйтіп, ол «БІЗ ДЕ ЖАЛҒЫЗ БОЛҒАНБЫЗ!» деп, өзін «жалғыздар» санатына сенімді қосқан.

Шынында да, арысы Махамбет те, берісі Жұмекен де өз заманының жалғыз даралары еді. Осынау екі есім де уақыттың Жайыққа берген жалғыз-жалғыз тұлғалары екені анық болатын. Салмақты ойға құрылған дастанда «өнерге» сай өрім мен өлеңге тән сұлулыққа көзіңіз қарығады. Жаңағы «Біз де жалғыз болғанбыздан» соң:

**Сен де жалғыз болғансың, ұя-жалғыз, үй-жалғыз,
жалғыз-жалғыз үйлердің шай-кесесін құйған қыз,
атын ұстап ақынның,**

Тонын қағып толған қыз.

Семсер емес, серіктің септігіне иланғыз

Сертке туған ерді – елдің көптігіне иланғыз.

Кісі ерт десе – кіді жан санап қалып мұны да ар.

Қыз айтпаса ақынның тыңдамайтын жыны бар.-деп шымыршымыр ұйқастармен екпіндете, көсілте, төгілте жөнеледі, шалқыта жөнеледі.

**Тәуекелге бас, батыр,
Ақын басы, бат ойға –
Тағдыр қатал онсыз да,
Қатайма, жел, қатайма!**

Біздің бүгінгі кейіпкеріміз әрі тәуекелдің батыры, әрі әйдік ойдың ақыны әйгілі Махамбеттің көркем, жұмекенше бейнесі екенін айттық, одан жаңылмаңыз. Дастанның өн бойында ақын ойланады, батыр тәуекел етеді. Басында КІСІ ЕРТПЕЙ жапанда жалғыз жортып келе жатқан ақынның шылбырына жармасар азаматтар да жолығып еді:

**Ақ қылау ед баста қар –
ақ боранға жалғасты, ал
салып жатқан секілді әлдеқайда албасты ән,
ұлып кетті бұталар албасты-әнмен арбасқан.
Атып шығып бір жігіт жер кепеден қар басқан
жалғыз жібермеймін деп шылбырына жармасқан:**

Осы жолдардағы ақын тілі мен өлеңдік сұлулыққа «өнерге таласы бар кісі» қатарындағы біз тамсанамыз. Себеб: суреттелген табиғаттың сүреңіне қарамастан бұл жерде бес жол бес ұйқаспен бірдей түсіп, буып ұстаған бес тал гүл сияқты көкем десте жасап тұр.

**– Бір тілегін бере көр,
әрі шәкірт, әрі інің
аяғыңа жығылды;
жаман ырым – жаңа ырым.
талайымыз бір, аға,
сен таппасаң бақ-бағым,
мен елімнен пана етер бұйра –
бұта таппадым.**

**Жел жағымыз жалаңаш –
орман қайда қап-қалың
Халық қайда кешегі –
білмеймін кім атқанын! –**

«Баста!» деп батырды атқа мінгізген халық «кім атқанын білмейсің» қазір қасында жоқ. «халықты да біреу ата ма!» дейсің. Ия, атады. Атты ғой талай. Тура мағнасында құдайдан соң отаршының атқанын білеміз.

Қазақ – отаршылыр жағынан «өлім жазасына – ату жазасына» кесілкені бір ғасыр бұрын ғана болған шындық.

Жалбарына жабысып, «жалғыз жібермеймін» деп, шылбырына оралған жас жігіт те жалғыз. Оның мынау күйі батырдың жанына емес, ақынның жанына батыңқырап кетеді.

**Тебіренді жыршысы, ал
Жылай жаздап тұрды сәл,
Кеудесіне жігіттің құлай жаздап тұрды сәл.
Іште – дұшпан,
Сыртта – жау, тарқамады-ау бір құсаң,
Қадаласың қай жауға ақ жебе боп ырғасаң?! –**

Көркем өлең. Әлгі жігіттің сөзін селге кетіріп, серік болайын деген тілегін жолаушы қабылдамады; себебін де айтты. Сондағы пенденің дәрменсіз күйін қалай жазатынын қараңыз:

**Бәрі жалғыз жігіттің – мақсұт алыс болса егер,
Алыстарға адам тек жалғыз ғана жол шегер.**

.....

**Бұлттар қамап жан-жақтан,
батып-шығып сасқанда
ай да жүзін жаниды қара қайрақ-аспанға
қайралып ал әуелі, ит қапты деп қашпа алға
тауық болар қыран да жұмыртқасын басқанда:**

Осы жолдарды оқыған соң терең тыныс алып, қайратсыздың күйін кешіп, қаймығып, тауық тірлігіңе мойып, жасып қаласың.

**Балқитұғын бал құсап,
Бастап кетсе дана ақын;
Батырлығы бастаса
Тас боп қатып қалатын.**

.....

**ақындығы – жылытып,
батырлығы – қатырып.**

**Тұңғыш мәрте қарады ол әлденеден қауіп қып,
түбін шапқан ағаштай қалды бір сәт ауытқып:**

**– Ағаштың да күз ұрса, –
жапырағы өлер, басы өлер**

Алла разы, жігітім, жылы ұянды баса бер...

Сурет те, пәлсәпә да, өлеңге талға құстар қонғандай – осылай қонады. Келесіде батырға серік, ақынға атшы бола алмаған жігіттің ашынған көңілі:

**– Майда құм да қатал ұл туады екен, апырай,
қырсығынды, тым құрса, қимадың-ау,
батыр-ай.**

**– Ел қорғауға татитын туып алып ер ұлды,
Ез ел болып жүрмендер қорғалауға татымай!**

«Қорғауға татымайтын қор халық» жайлы айтты. Жаны күйген ақындар бұндай сөзді бүгін де – тәуелсіз заманда да айтады. Солай ғой! Зайыры «қорғалуға татымайтын» «ит халық» болмайды. Туған халқын еш кім де таңдай алмайды. Ол ез болса да, тобыр болса да сенің халқың. Сен сонан тудың, сен оның ұлысың; адал болсаң мәңгілік құлысың. Ақын әлгіндей шумақтарды халқы үшін күйгеннен жазады. Оны шексіз жанымен сүйгеннен айтады. Себебі: нағыз ақын өз халқын тек сүю үшін ғана жаралады ғой.

Әйтседе, азаматтарын арызданып жүріп аттырған, батырларын алдап, байлап берген, таңдаулы тұлғаларымыздың, көреген көсемдеріміздің көзін жоюға себеп болған кезіміз, қаскөйге септескен жігіттеріміз (өкілдеріміз) болды ғой талай.

Жүмекен басқа бір өлеңінде «Махамбетке өз басым жүз жылдан соң ас бергем» деп, замандастарына тоқмейіл қанағатты қабакпен қарап тұратыны бар.

Өзінен жүз жыл бұрын жасаған жерлесі Махамбеттің бейнесіне бейімдеп сомдаған әрі ақын, әрі батыр кейіпкеріне – оған арнаған жыр-дастанына ақын қанағат еткен сияқты, Оның ойы мен рухы өзінің жанына жалғасып, жүз жылдардың ауқымындағы мұраттар көкірегін кернеген Жүмекеннің бұл дастанда айтары – айтқан ойы шынымен де толайым. Біз бірге отырып, жырды ары қарай оқиық:

Ақыры ақын жалғыз кетті. Төрт-ақ жолда тұрған қимыл мен суретке – суреткерлікке, ақындық шеберлікке қарап сүйінесіз.

Ақбозатқа тақымын ақын қағып үлгерді,

Тақымымен ат баурын қара дойыр бірге ұрды.

Жігіт – қазық басында қатынша еңіреп «бүлдірді»

уысына... қалды ұстап қылыш қиған шылбырды.

Ат үстіндегі ақын мен шылбырға оралған жігіті – қасқағым сәттегі қимылды төрт-ақ жолмен түгендеп, көз алдына қояды. Өттең, бұндай суретті сезіну үшін атқа мінген қазақ болу тағы міндет.

Үзік-үзік жайларды

Жалғай алмай бір адам,

Жамау-жасқау ой кешті

Одан-бұдан құраған.

.....

Хан салғанда тепкіні,

Би бастады түрткіні,

**Жұртым деді жұлынып –
түсінді ме
жұрт мұны!**

**Халқым деді қақырап
қайқы қылыш қолға алып –
қайда бірақ сол халық?!
Қыздырғанда сары қымыз,
қақсатқанда қайғы шын –
біреуі ерсе дақпыртқа
көбі еріпті пайда үшін!**

«Пайдада басы қалған пенделік-ай!» десеңші. Халқымыздың басынан бақ таяр шақта әр батырдың – Махамбеттің де, Кенесарының да, Мұстафаның да, Әлиханнның да, Ахметтің де, Тынышбаевтың да, Халелдің де, Міржақыптың да басынан өткен бұл да бір жан түршіктірер шындық – батыр біткеннің өкініші, көсемдеріміздің қасіреті бұл! Олар кез келген қазақты өзіндей ойлайды, оған бауырындай еміренеді. Содан да халқының арманына алданады, мұрат-мақсұтына алданады, халқына деген өз сүйіспеншілігі өзін алдайды.

Ендігі жерде жалғыз атты батыр – жапанда жортқан ақын елді есіне алады:

**Елді ойлап ед осы сәт – елестеді құм үсті,
Сирек түтін, сұр сағым, қыз құшағы бір ыссы.
Аңқау азаматтары әзіл айтып, тамсанып,
қонақ етер жауын да, құдасындай қарсы алып.**

Осы күйіміз – аңқау, аңғал сенгіштігіміз күні бүгін де басымызда:

**Тарлық етсе лашын-тырнағының белгісі;
жарлық етсе жаман хан – оңдалмайды енді ісі:
хан қараға жауығар келген шақта өлгісі.**

**Хандар – күшті,
дала үлкен,
халық қара,
мен кіші,
кішімін деп халқымды жауға берсем – нем кісі!
Мені қорлаған жалғыз-ақ әлсіздіктің белгісі.**

Өткен екі ғасырдағы ұлт тұлғаларының ең өзекжарды мұратын да, өкінішін де, осы өлең жолдарымен ойға алыңыз да бүгінге жалғаңыз.

**Берем десен, күдірет, жақсыларға сыйды егер,
ерліктерін – түзге бер, берекесін – үйге бер,
жеңділерге – білек бер, жағалыға түйме бер,
жеңіс берме жаманға, жеңсе – жаман үйренер:
жаман үйренгені сол – жия алмай жүр хан есін,
әділеттің жоқтығы – күшейткен ғой дәмесін!**

Қазақта «Қашан айттың деме?!» деп, қабаттап ұстаған қайшыны бетіңе білеп сөйлейтін мінез болған. Мына сөз бүгінгі бізге жасаған ескерту сияқты. Жүмекен рух та, ат үстінен шіреніп, бізге қамшы білейді. Себебі: «жеңісті бере-бере жаман үйреттік». Әсірісе, «жамандарды» жаман үйреттік. Жеңіліске етіміз өліп, бойымыз үйренді... «Қайран, Жүмекен-ай, қай заманды жазғансың, қандай өлең қалдырғансың?» дейсің. Сайысқа түскен тұлғаға жетпіс емес, сексен емес, тоқсан тоғыз пайыз «жеңіс беретін» жұрт болғанымыз шын ғой.

**Хан, төре бар алаяқ – ел ертеңін болжамақ,
Суық қымыз жұтатын,
сұлуларын олжалап.
Елім дейді олар да,
Халқым дейді қақырап,
Тоңқан қағып тон киген тоңмойын мен ақымақ.**

«Жүмекен – жұмбақ» деп көйтіп жүрген кім өзі!» демейсің бе!? Бұдан артық қандай ашшылық, қандай ашықтық болмақ. «Тоңқаң қағып, тон киген тоңмойын мен ақымық» «халқым!» деп, жағы талмай қаңқылдап, төрімізде толып отырған жоқ па!

Пәни дүниенің рахаты, оның суық қымызы мен сұлулары алаяқтар мен алдамкөестердің қолында кететіні бұрын да, бүгін де ет үйренген – қоғамның сипаты болған жәй. Бұдан былай да солай бола берер.

Тек қана ой мен ішкі ышқынған жан құбылысының тебіреністерінен өрілілген көркем дастан. Оның қай тұсынан үзіп алсаң да, сөзіннің өн бойына, мақаланның әр тұсына гауһар таққандай жарқырап тұрар еді.

Дастанның – жеті бөлімнен құралған саф алтын, шымыр шығарманың әзірге екінші бөлімін аяқтап келеміз. Онда да тек таудан ойып алғандай ойларымен ғана әлек болып отырмыз. Дастанның қайталанбас көркемдігіне; тосын теңеулерге – метафораға мойын бұруға мұрша жоқ, сөзді ұзатпайық деген түріміз.

**«адыра қалған Нарында» не жоқ дейсің, бәрі бар:
айдын көл бар қопасыз,
жайдақ қыр бар жотасыз,
азамат бар батасыз, аруана бар ботасыз,
қу құлқын бар баяғы, баяғы өмір – опасыз.
Ойраны бар ошақтың, шаңырақ бар тұл қалған,
ақ жаулықты ана бар – бірде дана, бірде аңғал.
Жалбарынсаң жаумайтын
бұлттары бар бұлданға
енді қашан бұлданып болар екен бұл жалған!**

«Енді қашан құбылып болар екен бұл жалған!» деп соңғы жолын қайталап, кідіріп қаласың. Осы жолдарды жазғанда ақынның санасында күй ойнап тұрғаны анық. Ал өзім бұл жолдарды

оқығанда батыстың жыр мақамына салып, іштей әндетіп өтем. Өлең сөздің, өрттей ойдың осыншама құбылып, құйылып түсуіне қарап, шабыт, екпін, ұйқас, қисын дегенді, талант дегенді тани түсем.

Балаға сабақ сөйлеген мұғалімдерше түсіндіре бергіміз келмеп еді. Зайыры, тамаша өлеңді талдаудың өзі бұлдіру. Ол тұтас, бүтін сұлу дүниенің жігін ашып, бөлшектеу сияқты жұмыс. Десе де, Жұмекенді-ол қалдырған ойлы өлеңдерді оқудың мектебі қалыптаспай жатқанын ескере отырып, сом алтыннан құйған кесек дүниесін былайғы жұртпен бөліскіміз келді.

Шығарманың өн бойын тәуелсіздік аңсау мен «қары ұйып» қақсаған күресті сағыну кернеп тұр.

**Бараң – сәлем сол елге,
байғұс құсым – қызғышым,
қайғынды ермек етерсің, қанатың бар, түзде ұшып.
Заман – арыстан екен,
күшік болсам – нем бар ед, арыстанмен ызғышып!**

**Қош, қош, қызғыш, мен кеттім, енді есен бол,
енді есен,
жиі қанат қағарсың қауқарыңа сенбесең.
Кіділігім – күшім бе, кісімін бір мен кесел:
Жем бойынан жем ілмен жеті мәрте жеңбесем!**

**Сағынғанда сол айдын ораларсың көлге сен,
айдын бетін аймалап жылағалы мөлдіреп,
Оралармын мен де елге ата-жауым жеңді деп,
қас жауымнан бір мәулет сұрағалы мөлдіреп.**

Батырды өкініш өртеп, ерегесіп құса қысқанымен, ақын жасып, жеңіліп бара жатыр. Туған даласын – Ақжайық пен құм

Нарынды қимай боздап бара жатқан ақын «Қас жауынан мәулет сұрап, мөлдіреп оралар ма еді» қайтер еді, егер алдында тор жайылып, өлім күтіп тұрмағанда,

IV. БАС ШАБЫЛДЫ ЕНДІ ЕЛДІ БАСЫНАТЫН КІСІ КӨП

БАСЫНУҒА БАТЫРДЫ АСЫҒАТЫН КІСІ КӨП

Жыр-дастанның әлгінде біз талдап өткен батыр да ақын кейіпкеріміздің шырағын өшірерге таядық. Жыр-дастанның үшінші бөлімінде батырдың мерт болған тұсын ақ киізге қызыл канды ұйытып отырып, жазады.

**Жалғыздарды жалмауға
жатты тағдыр тор жайып
жалғыз еді Ер сол күні,
жалғыз еді Ақ Жайық.**

**Ақын жалғыз келеді – көкірегі жатты ұлып...
көлгірсіді дүние – қар астына қақ тұнып –**

....

**көлгірсіді әлдекім,
шылауынан алды аттың:
– Хош келдің, – деп, – батырым, –
қатты біреу салмақты үн.**

....

**секемсіздік – ерлердің сол баяғы соры да,
түсті қыран топастың торғай аулар торына.**

....

ертегінің еріндей еңсесі бар кісі еді,
найза түсті қолынан,
батыр аттан түседі –
үй иесі емпілдеп есігінен ендірді,
сыртта қалды қол-қару,
бел-қаруын төрге ілді –
тағдыр, өстіп, ерді де емеурінмен көндірді.

Міне алмайды-ау дегенде Ақ боз атқа енді ырғып,
әлгі есіктен алақтап ауру жандай есалаң
қанжарлары қақаған кіріп келді бес адам,
үйдің түкпір-түбінен көлеңкеге ұсаған
қылыштары қылқиып түрегелді үш адам.
Тұлғасы бар жирафтай одан-бұдан құраған
көтеріліп келеді пеш түбінен бір адам.

....

Үйде – ақ қылыш шабылды –
үріп кетті ит-пиғыл,
қасіреттің қасқыры әлдеқайда жатты ұлып.

Ақ текемет бетіне қызыл қаннан қақ тұрып,
дір-дір етіп ұйыды;
эй, дәурен-ай, өтпелі
ең болмаса бір баста тұра тұрсаң көп пе еді –
қаруына ұмтылды ер – әттен, қолы жетпеді:

.....

**Бас шабылды енді-енді – басынатын кісі көп,
басынуға батырды асығатын кісі көп:
бес қаруы көкжалдың кетті әркімнің белінде,
тақымында біреудің боз ат кетті кісінеп.**

....

**Алданды ақын соңғы рет – алдаған өз атағы,
саудагер ғой қашан да сыртқы жаудың қатары,
сатылады ішкі жау, сондықтан да – сатады.
Даналар да сондықтан қапы кетіп жатады,
әр тақымда кісінеп аты кетіп жатады.**

.....

**Айла өседі, деседі, ұяты жоқ базарда,
сауда өседі, деседі, ел пиғылы азарда.**

Бұл жолдарды сауаты бар кісінің бәрі де оқиды, түсінеді, бір сәттік қимылды қалай шебер суреттегенін түйсінеді. Талдап-тармақтап уақыт кетірмейік. Дастанның үшінші бөлімі осылайша, ақынның қанын шашып, батырдың басын кесіп, өкінітіп, өзекті өртеп өтеді.

V. ЕЛ ДЕ АЙДЫНКӨЛ СЕКІЛДІ ТОЛҚЫМАСА ӨЛІ СУ

Келесі бөлімде батырынан айрылып бассыз қалған халқына қарайды:

**Кенет ақ мұрт бұталар тұнжырап бір қайғы алды,
кенет Жайық-су жылап иірімге айналды.**

**Ақ жел тынып – самал боп жылға кезді қаңғырып,
шар болаттан ұшқан үн
жаңғырық боп қалды ұлып,
төбелердің арасы – таба алмаған жарасым,**

**жемірілген жел мүжіп құлап түсті қара шың –
қақтығатын түк таппай қаңғып кетті жаңғырық;
Дала кенет өкінді шілігімен санды ұрып,
қанталады ақ аспан – қабағында қанды бұлт.**

Бұл тұстағы қисын мен ұйқас, өкініш пен өлі дүние табиғат суреті ғана емес, сол суретпен бейне беретін басы кеткен елдің, батырын мерт еткен елдің ауыр халі – бассыз, батырсыз халі. Оны сіз де біліп отырсыз.

**Бәрі тынды: жыршы өлді,
қапы кетті – бар ма амал
ақ қылыш қып өленді ақын өтті – бар ма амал
көк тиыннан өзгені көзі көрмес көр-надан
өзін-өзі қорлаған, жұрт, сен үшін арланам!**

«Өзін өзі қорлаған, жұрт сен үшін арланам» бұл – автордың сөзі. Қарорман халқын таңдайына ұйытатын ақыны жоқ, қайысқан қолдың маңдайына шығып семсер суыратын батыры жоқ үнсіз қалған өлі ел – Бодандықтың-бықсық тірліктің алғашқы кезеңі. Ендігі кезекте «ақырып сөйлейтін» мінез Жүмекеннің өзіне – жырына жүктелген.

**Сонда ақынның қолынан құлап түскен қаламын –
жарты ғасыр өткен соң Маяковский алады,
хан әлсіреп, туғанда ой да тағы қатайып,
ақ семсерін батырдың ойнатады Чапаев.**

Ақынның бағана айтқан иесіз қалған бес қаруы ғой бұл. Қаламыңды да, қаруыңды да – екеуін де отарлаушыға солай да-солай тапсырдың. Енді ары қарай халықты көтеретін, толқытатын кісі жоқ.

**Бас қырқылды, ал сол жолы,
кеуде тынды бір түрлі,
басы кеткен кеудедей ел де тын-ды, бір түрлі,
шөпті сылдыр еткізіп, жел де тынды бір түрлі,
кірпігіне бұтаның мөлдір шық іркілді,
кірпік қақпай қайың тұр,
самал леп жоқ үп еткен –
әйтеуір бір ел болды түтіндерін түтеткен.
Ел де айдын көл секілді,
толқымаса – өлі су,
ондай көлді шалшық қып бөлісу жөн, бөлісу.
Бөліседі кім мен кім?
Бөліс деген – далбаса
неғылады бөлісіп,
егер түгел алмаса?!**

Ия, түгел алды, түбімізге жетті. Мал-мүлікті тартып алып, миллиондап қырып салды, Толқыны жоқ көл сияты мінезсіз жұртты кім басынбайды. Әбден басынды – әлі басынады.

**жанды жерден жабыла ұр – бәтшағардың жұмысы;
«халық қамын ойлаған» патшалардың жұмысы
кылт еткенді қырку ед:
біреу өссе маңайдан
ақ патшаның қылышы сілтенеді қалай дәл,
ұзын еді не деген Еуропаның қылышы!**

Отаршының қылышы ұзын болғанын-кейін қалай созылғанын біз де көдік. Мәскеуден сілтенген қылыш арамыздан шыққан арыстарымыздың маңдайын тескенін, жұлынын кескенін көзі көрген Жүмекен сол бодан заманда-ақ осылай жырлады.

**Азияда қырқылған шын батырдың басы әлгі
Еуропаға жол шекті салтанатпен жасанды.
Басы кетсе дененің – бітіруші ед кеуде не,
бітірері: «байғұс-ай, обал болды-ау» деуде ме?!
Олай болса бұл тірлік оңай екен пендеге,
оңай жолмен, ақыным, жүре алмайсың сен неге?
Жұрт осылай ойлайды, өтейді өстіп парызын,
түсінбеген құлаққа күй де, жыр да – бәрі ызың.**

«Оңай жолмен, ақыным, жүре алмайсың сен неге?» деп, бұл жерде Жүмекен ақын өзін айтты. Ол қиын жолды таңдады. Ол өлең мұратына – өлеңнің биік көркемдік мұратына адал болды. Семсер сөздің сертіне берік болды. Аянған жоқ: Ұлтының бостандық мұратын – еркін жазды, заманының ауыр дертін жазды. Айтпақшы, осы жержегі «ызың ды» жыр-дастанның соңында – қызыл қанды жазатын бөлімінде «қызыл ызың жел есті» деп қайталайды.

VI. ЕРЛІК ЕТСЕ ӨЛЕРІН БІЛГЕНДІКТЕН ДЕР ЕДІМ

Үшінші бөлімде жазылған оқиға мен ой төртінші бөлімдегі толғаныспен соңына жетіп, осы бесінші бөлімдегі ақындық меннің толғанысымен мәреге жетуі керек еді – шығарма аяқтауы керек еді.

Осы бөлімде ақындық «меннің» толғанысы Жүмекенге тән тосын ойларға, тың тіркестерге, өзгеше көркемдікке құрылады. Бұл бөлімде санасын сұрапыл шабыт пен таудан ойып алғандай кесек ойлар булықтырған ақын-рух Алатауға жанасады; шыңдармен астасады. Биікте қалқыған сананың қара бұлттай түнерген бейнеге келуінен «Меннің» өзін көреміз.

**Білгендіктен өлерін көрсетеді ел өнерін,
ерлік етсе – өлерін білгендіктен дер едім.
Жалынды ақын жасамау үшін түбі жасық іс,
ажалға өзі соқтыққан іздеп барып асығыс.**

**Жел, сен де асық, тарт алға,
ұмтылғанға бер медет, –
бұлт та асығыс келеді Алатауға өрмелеп.
Найза-шыңға соқты кеп қап-қара бұлт түнере,
ол да өзінің бір жауса – «өлетінін» біле ме?**

Көркем сурет, сұлу параллель. Ғұмырлық ішкі қысым – ақындық мінсіз болмыс – құбылыс қара бұлттай ауқым алып, аспандап кеткен. Ол – Жүмекен рух.

Асығыс тауға өрлеп, шыңға соғылып, соңғы рет төгіп өткен ақын көңілі – ақын өмірі. Бір кезде Жүмекен өзі «Өлең деген кәсіп емес, өнер» деп жас ақындар туралы мақаласында айтып еді. Сол жылы – осы сұрапыл дастанды жазған 1983 жылы өзі де дүниеден қайтыпты. Өлерін біліп, өнерін – соңғы рет көрсеткені ме деп те ойлайсың. «Жаңғырығы» үнсіз жоғалмай, бір күндері қайта жаңғыратынына; бір жарқ етіп танылатынына сеніп жарылғанға ұқсайды. Дастандағы төгілуден, осы бөлімдегі «меннің» өлім жайлы толғанысынан, ақындық биік

деңгейіне деген сенімі, найза шыңға соқтығысып, соңғы жарылуы, соңғы нәсерлетуі екені анық. Ол – жырды құнттап оқыған жанға аңғарылады. Ақынның осы бөлімдегі өзі туралы толғаныстарын танып отырып, ақындық парызының алдындағы шабытына – арғымақ аттай шабысына сенгенін адами мақтанышын – қабағат қанағатын көреміз.

Атырауға құйып қал

Еділ мен Жайық таласа ақ.

Біз де ерміз-ау, уақытты асықтыруға жарасақ.

Ақын уақытты асықтырады. Мынадай өлі суға айналған ұлтын болашағы бұлыңғыр шақтан күні бұрын өткізуге сеп болғысы келеді.

Уақытша болса қорғауға

Еділ мен Жайық арасын

Арғымақ мінген арлы ақын

Асығып қайда барасың.

Зайыры Жұмекеннің арлы ақын екеніне, өлең сөзде арғымақ мінген ақын екеніне, оның жыр жазудағы мақсұты елін-жерін қорғау екеніне оның өлендерімен таныс кісі шек келтірмейді.

Шалымың барда әу деп қал

шайқап ал сөзді шабыттан,

өңменіңе өлшеп сөз сөйле,

арыңмен ақтал – анықтал;

Өшесің сен де түбінде –

шамшырақтарым, жанып қал

жылуың болса жылт етер –

жанып қал деуден жалықпан...

**Пәлсафа, тоқта, мұң құйма
бұрқырап ағар ойға есіл,
дананың ойы, қоя тұр,
ақынның тілі сөйлесін!**

Жүмекен ақынның сөзді шабыттан алтын шайқағандай «екшеп-шайқап» алып отырғанына, өлеңі есіл ойға құрылып, бұрқырап ағып тұрғанына сөз жоқ. Сөйтіп, «пәлсафа мен даналық ойдан» бұрын ақындық көркем тіл мен шабытқа дес бергеніне әзірше осы шумақтарды куә етейік.

**Шамаң барда шалқып қал
шағала құстар шарқ ұр да,
арғымақ мінген, алға түс,
жабылар жүрсін артыңда –**

Жүмекен өз заманында қатарының алдына түскенін, өзі бейнелеп айтқандай «арғымақ мінген ақын» екенін анық білді дедік қой. Жүмекен дәл осы дастанды жазғанда оның жүздеген замандастары Ресейге отар болудың – «Өз еркімен қосылудың 250 жылдығына» жарыса жыр арнап, романдар жазып, бодандыққа борбайын төсеп, «заманға күйлеп» жүрген кез; Орысқа, отарлыққа адалдығын жырлаудан жарысқа түсіп жатқан кез болатын. Сондай жабы мінген жарамсақтар – қарайып қасында жүрген қаны бір жаны бөлек жақындары еді ғой солар. Ондай жабыларды – қызыл жалау ұстап, қызыл шеке болған көршілерін Жүмекен ақын өзіне қайдан теңесін. Жүмекен жөн айтады: «жабылар артыңда жүрсін». Сол кезде алға озғанның көбін уақыт көміп те кетті.

**Ел қорыған ер де сол таба алмапты
бір тұрақ.**

**Ебі келсе ердің де ерке басын қырқып ап,
Ал көлгірлер жүр әлі
көзі күліп
жылтырап.**

**Ал жарынан аса алмай
Жайық жатыр баяғы;
Толқындары көк тасқа тайып
жатыр баяғы;
Тасасында тастардың,
Қабатында құмдардың
ақынды алдап өлтірген
айып жатыр баяғы.**

«Ақынды алдап өлтірген айып жатыр баяғы». 2017 жылдың тамыз айы еді. Алматыдан Өскеменге ұшқанбыз. Өлең жайлы, Жұмекен жайлы сөз болғанда қатар отырған Қайнар Олжай осы шумақтарды жатқа оқыды. Дауысында жыр тағдырының дірілі мен тамсанудың бояуы бар еді. Төменде Тарбағатай талары жатыр. Оған өлендегідей ойлы жүзбен көз кідіреді. Бір оқығаннан жатталатын нағыз жыр ғой. Байтақ даламыздың кез келген түкпірін – Алматының алаңынан тартып, Арқаны айналып, Жайықтың арғы жағасына дейін ерінбей ақтар. Аударылған әр тастың астынан айыптың таңбасын – ащы тағдырдың ізін табасың.

Біз мынадай шумақтардан соң дастан бітті деп ойлаймыз. Бірақ Жұмекен оны бітірмейді. Ауыздық басып, ақ сабыны

шыққан тұлпар шабыт тағы да екі айналым жасайды. Сөйтіп, төтінші бөлімге қиысатын алтыншы бөлім және қанға боялған қызыл заман сипаты суреттелген жетінші бөлім туады.

VII. ҚҰДАЙДЫҢ ДА АУЗЫН АЛ, ҚҰРБАНДЫҚ ШАЛ ПАРАЛАП

**Басын алып батырдың хан мен бектер андыған,
жиырма аттылы саусылдап атқан шақта таң қылаң, –
сырты «жуан» сұлтанның өтті дейді алдынан.**

**Сұлтан сонда мырс етті, мұрты астынан сөйледі:
– Мынау ердің еріне лайық іс қой! – деді.**

**Бөрімісің, Бекетай,
барыспысың жас арлан,
қайсың, деді,
батыл ғып хас батырдан бас алған?!
.....**

**Сол-ақ екен, шолақ топ қаруларын серместі,
қамшылары шошандап:
«Мен, мен» десті, «мен» десті.**

**Біреулері даурығып дауға басты енді ескі,
бұралқы иттей бірі ұлып аңсап тұрды келместі.
Бапты сұлтан балғын жүз жігіт еді бір сұңғақ,
сұңғақ бойға ылайық біткен еді түр-сымбат,
жауа алмаған бұлт сын-ды қабынады ырсылдап,
бешпетінің тігісі жарылады тырсылдап.**

Жендеттерін жіберіп, батырдың басын алдырған Хан Сұлтанның бейнесі сөз бастағанда бәрімізге тосын мүлде басқа бағыттан шығады. Басқаша сайрайды. Шексіз шешен-көсем кісіні көресің.

**Қабанындай қамыстың шабынады сол шақта:
– Уә, тексіздер, бәріміз түгел хайуан болсақ та,
еркіміз жоқ дегенмен, есек емес едік қой,
айтағына уақыттың осыншама желікпей
қоя тұрсаң нең кетті, өңкей есер құл неме,
кеңкілдесіп күлгенге кеңкелесер құл неме:
қаран болсын мына күн,
беті күйсін мына Айдың, –**

**Бекетайдың құмына бетім басып жылаймын!
Бір батыры жоқ елге сөз не керек, үндеме,
қазан қайнатқан жұрт ең бір еркектің атымен;
көсеу ұстап қайыр, ал қозы ғылып көгенге –
қару ұстап не керек қасиеті жоқ елге.**

**Басын ұстап батырдың басынғалы кеп тұрсың,
қанды ізінді, қарақшы, жасырғалы кеп тұрсың –
дұшпан күліп, дуасыз дос табалап бетке ұрсын,
жылдар сенің жылаңқы бет терінді сыпырып,
терісіндей қоянның керіп қойып кептірсін!**

Бұл жерде Махамбет жырының екпіні танылады. Бірақ, Махамбет бейнесіндегі батыр өлген. Қызыл сөздің адырнасын тартып тұрған – қастық жасаушы Хан Сұлтанның өзі.

**Мәрт еді ғой о жігіт,
Күркелі еді-ау, күркелі
мұндай ері өлген ел – өшкеніңмен бір тегі,
өзінді-өзің өңештеп кескеніңмен бір тегі.**

**Тым болмаса біздің жұрт – жұтағанға жұрт еді,
енді біздің мінген ат бұтадан да үркеді:
енді бізде айбар жоқ,
қалың елдің беті ықты –
бетке ұстайтын беделің – сол адамда кетіпті.
Жетім лақша бауыздап топырағыңның бір төлін,
сыйлық алам деп келген неткен сорлы жұрт едің!**

– Апырай, ә! – деп ойланып, отырып қаласын. Ығып, жасып қаласың. Кім айтса да айтылар сөз, дөп сөз. Бірақ бұл таныс бейне – көрген кісің сияқты.

**Он тоғыз құл бақытсыз бағып келген бір есек,
біреуің жоқ татитын найза ұшына тіресек,
екі мың сом алмақ па ең?
Қайдасындар, төлеңгіт,
әр қайсына мынаның екі мыңнан дүре соқ!!?**

**Жүрген екем жұрт бар деп өзімді-өзім кірлеп мен,
кірлі көңіл іс етсем қолым жетпей жүр деп пе ең;
бетпақтанған кездерде – беттесуші ем құрметпен,
кетіскен бір кездерде – кектесуші ем құрметпен.
Қылыш суыра алатын «қырсығы» бар жоқ бірің,
арыстан – жоқ,
кіл мысық, сүйенгенің көптігің!**

**Бүтіндікке келгенде бірігетін бірің жоқ,
күншілдіктен күніреніп босып кеткен біртіндеп;
ойсыз ауызға біткен ақ сақалың, ақ мұртың,
қаһарың жоқ, қамың жоқ,
халық деген – дақпыртың!**

Халқына зікінеп тұрған Хан Сұлтан ғой бұл. Дәл бұл жерде оның сөзі сөз сияқты. Жан түршіктіреді. Шынымен күйініп тұрғандай. Қалың жұртты қаңылтыр майыстырғандай қақыратып бүктеп барады. Табалап, бар жігерінді үптеп барады.

**Неменене жылайсың жаулықты ана, көзі аққан,
құтылмайсың бәрібір қорлау, күлу, мазақтан.**

Ақша алмақ па ең?

**Шын алсаң – қайғы, бейнет азапты ал
азап белінді үзгенше бір-біріңді қажап қал!
Көзіңе жас құйылар – түбінде ағып қайғы-сел,
күндеуге – бар, тандауға, тануға жоқ байғұс ел!**

**Тақ бітетін әдет қой талайы аздау сорлы ұлға –
отырса ғой сол жайсаң мына менің орнымда,
жаға-жеңің желініп,
желге айналып бар ебің,
етегіндей жолшының қалай жалбақтар едің!**

Хан Сұлтанның мына сөздерін мақаламызға толығымен алдық. Себебі: өткен ғасырда өмір сүрген Жұмекен Алдыңғы ғасыр туралы емес, келесі біздің ғасыр туралы айтып жатқан сияқты сезімде болдық. Жұмекен жырдың қасиеті де сонда: өткен ғасырды тақырып еткен өлең келесі ғасырда да құнын бір мысқал кемітпейді; қайта жаңғырып, жаңалана түседі; «түйсікті

ерлер жолыққан» сайын түйіншегі тарқап, тамырларыңды қуалап, жүрегіңе жетеді – қаныңды тасытады.

**Ал енді ақтал алдында алғы күннің, жамағат,
есек тапсаң ноқталы – көзін шұқып аралат.**

Құдайдың да аузын ал құрбандық шал паралап.

Жауыздықты – заманға арт,

одан қалса – маған арт!

.....

Енді менде не қалды?

Айла-әрекет, іс-ебім

күлдей ұшып жоғалды – күйік уын ішемін.

Кеше аспанда ем, ал бүгін

жерге құлап түсемін,

жерден, сірә, жай таппай көрге құлап түсемін.

Аркасында ақынның абырой алған кісі едім,

«Өзектіге – бір өлім» деуші ед.

маған – үш өлім:

ұры өлімі – бір өлім – кешірімес ел ертені,

ұят-өлім біреуі, тағы бірі дерт-өлім,

осы үшеудің атымен енді өзімді өртедім –

ақ баталар күшімен, аппақ ана сүтімен

атақ емес, ат емес, ақ өлімді күтіп ем.

Болмайды екен ақ өлім алмағанға адал дем,

хас батырмен кетісіп – дос санап ем заманды ең –

Мына бетте Хан Сұлтан бәрін жапырмай тоқтамас па еді,
қайтер еді, егер семсерлі ана көлденең шығып қанжар суырмаса.

Ақын адал «жазалаушы» ретіндехалық орнына ана бейнесін алғаны анық.

– Қой, өй, жауыз... мынаның сайрауына қарашы,
бұ да жұртқа жанашыр азамат-ау, шамасы? –
Осыны айтып бір кемпір оқыс түрегеледі, –
естідің бе, халайық, мына зәлім не деді?!

Қорқау қасқыр, көрдің бе,
бастағанын қайда ұлып,
өзі өлтіріп батырды отырғанын қайғырып?
Не сезеді бұлар деп басынғаны о да елді,
кісі танып кісі боп тағы да алмақ беделді –
сездіргені өзінше майталман-ай дегенді,
ішінен ғой, қанішер, қуанышқа кенелді,

Хан Сұлтан шынымен де ешбір «Имиджмейкер» ойлап таппайтын платформада тұрды. Өзі ұйымдастырған қылмысты да бет-беделіне қызмет еткізіп, қалың жұртты мойытып, мойында-тып бара жатыр еді.

Қане, найсап, сайрап көр,
Нарын ұлы неге өлді?
Айт, айт деймін мен саған,
ер неге өлді – не болды?!
Қайқы қанжар жарқ етті туған айдай жаңадан –
оқыс қимыл етті ана,
мән берген жоқ және оған,
жүре берді бұрылып, болмады ешкім тосқауыл,
шөгіп қалған сұлтанды сүйеген жоқ жан-адам.

Автор қызыл сөзді қыздырып тұрған Хан Сұлтанدى тоқтатуға солайша қарт ананы таңдайды және жан тапсыр сәтінде хан сұлтанға жан жақындатпай бітіреді. Сүйеусіз қалдырады.

VIII. ТҰЛПАР ТУАР БИЕЛЕР СИЫР БОЛДЫ БҰЗАУЛАП

Жуасыды Ақ Жайық:

күн ашылды, жел тымық,

ел де тынды – желікті жігіттерін өлтіріп.

Бәрі тынды, бітті-өтті, бір күнгідей болмады,

бұталарды айналып өтетіндей жел-дағы

жапырақтар сыбдырсыз;

жолда шаң жоқ жым-жылас,

толқындар бар жалы жоқ,

жартас бар тек жылжымас.

Теңізге өткен шағала,

қарғалар бар, жоқ басқа,

қызғыш қана шырылдап көл қориды оқтаста.

Асау аулақ біздерден,

асаулардан біз аулақ –

тұлпар туар биелер сиыр болды бұзаулап.

Соңғы үш жолды оқыған соң шамалы тыныстап, ойлану ләзім. Ақын мұраты заманын, халқының шынайы өмірін жырлау және оны көркем жырлау болса Жұмекен ол мұратқа жеткен кісі.

IX. РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ ШАБУЫЛЫ ЖОҚ БІТКЕН

Біз жыр-дастанның соңғы бөлімінде «түйдек-түйдек» сөздерді шумақтарға бөліп, толық күйінде жібердік. Жұмекенді түйсінуге әріптесіміз де әдеттеніп, сізді де дағдыланып қалды деген ойдамыз.

**Кенет... Жаңа жел тұрды,
жел оятты толқынды,
қосылғанда жел мен жел – Дауыл тұрды:
жыртып ап
қара бұлттан қарт шынға тікті уақыт бір тұмақ.
Теңіздерді оятты, көлді оятты жылтырақ,
тауды оятты уақыт иығынан жұлқылап.**

**Күнбатыста лапылдап қызыл күрең жанды бұлт,
Атыраудың бетімен өтті қызыл жал жүріп,
Паровоздар ышқынып, завод біткен қалды ұлып –
кетті оянып тау-тасқа сіңіп қалған жаңғырық.**

**Жаңғырық боп оянды шаттық тулап, мұң ұлып –
ал қызыл шам жанғандай дүние тұрды құбылып.
Мың шам бірден жанғандай жарқ етті өшкен
мың үміт,
батыр қайта оралды өткен күннен бұрылып,
ақ қылышы қолында, ақ боз аты астында –
қойып кетті Жайыққа – қызыл бурыл тасқынға.**

**Боран тұрды ақ түтек, жоқ ақ емес, қып-қызыл,
шағалаға ақ емес, қызыл қанат бітті ұзын.
Қызыл бұлтқа айналды бұрқыраған ақ бұлттар,**

**Бұлттар жаумай қайтеді – дауыл да бар,
дақпырт бар.**

**Жарға шапшып ақ толқын,
ақ жалдары майда әлгі,
қайта құлап түскенде – қызыл жалға айналды.**

**Жапалақтап жауған қар –
қалқып ұшқан ақ қанат
қызыл қанатқа айналды – жел қақпалап, қақпалап.**

**Қызыл-ызың-жел есті,
қылыш, қанжар тіпті ұзын,
суық күні түтігіп туған Айдай қып-қызыл.**

**Қызыл нардың байланған ботасындай ақ тамақ,
қызыл бұлтты қызыл шың еміп тұрды қақтап-ақ.
Қызыл ердің қызулы толғауларын жаттап ап,
қызыл тарих сөйлейді – қызыл парак, ақ парак.**

**Біздің қызыл құрлыққа мұхит жалын жаяды,
өзгерді Жер бояуы, ал баяғы, баяғы
өз түсінде қалды тек қайғы, Шаттық, Бақ, Талап.**

Өлеңнің әр шумағындағы көркемсуреттер мен қимыл туралы айтар едік. Шынында сөзден қалдық. Жырдың сонша сұрапыл екпініне сөзбен ілесу қиынға түсуде. Оны сіз де сезесіз. Біз бұл жыр жолдарындағы саяси суретке үңілейік.

Жер бояуы өзгерді. Қызыл ызың жел есіп, аққудың қанатынан қардың қылығуына дейін қызыл қанға боялды. «өз түсінде қалды тек қайғы, шаттық, бақ, талап». Тек қана халықтың арман

аңсары өз бояуын – қазақтығын – ақ жанын, арман – талабын сақтап қалды.

**Бірін-бірі халықтар оятқанда ыза ғып,
қан төгілді қып-қызыл,
карта туды қызарып.
Жауға шаптық Еуропа семсерлерін біз алып,
Азияның найзасы кетті сол сәт ұзарып.**

**Құпия емес: жүз жылдар бірікпесе ел іші іріп,
іріткен сол баяғы қиқым-ұғым, түсінік.**

**Дала қате жіберді: қан төгілді босқа, әлгі
түсінбедік қызыл ер құйып берген дастанды –
бізде Октябрь, расы, сол дастаннан басталды.**

**Қала қате жіберді: патша, ханнан ең ірі
қате кетті – шықты алғаш соны айыптан Ер үні.
Хан ту етті халқынан сыпырылған теріні,
қорғасыны – қысым да,
семсер болды темірі.**

**Қой, қой, бәрі – баяндау,
баяндауда көп мақсат:
сонда тиген денеме келеді әлі оқ қақсап –**

Ақынның өзі де оқырманына «түсінбей қалма, баяндауда көп мақсат» дейді. Дүние мың құбылса да арғы ғасырда арына тиген оқ ақынның жанын қақсатып тұрады. Бодандық кезде жүз жылдар бойы ел іші іріп, бірікпей жатса, соның бәріне себеп – «қиқым ұғым түсінік» – түкке тұрғысыз мүдде себеп.

**Революцияның шабуылы жоқ біткен:
қарын тоқтық – бір басқа,**

**тоғышарлық-тоқтықпен
айқасқалы жаңадан келеді, эне, топ адам,
әлдекімді «қасқырша қарпығалы» жаңадан!
Карьеристер, орныннан домалап, түс, домалан,
саудагерлер, саған да туады-ау бір зобалан!**

Жүмекен дастан жазып отырған сол тоғышар тоқ заманның өзінде революцияның шабуылы қарқынды жалғасып жатқаны ғой. Сол заманда бұлай сөйлеуі емес, ойлауы мүмкін жан жоққа тән еді. Жырдың әр тарауында көктен құйылып келген сөз нұры жүмекен жүректен өтіп, жалпақ далаға жайылып жатады. Ақынымыз табиғат пен заманмен, қара нөпір халықпен қарама-қарсы тепе-тең келіп сөйлейді. Дастанды оқып отырып сен де сөйтесің – заманмен, хан-сұлтанмен көз тіктесіп, ой шарпысып отырасың. Дастан оп-оңай жазылған сияқты. Ойға ауыр болса да оқуға жеңіл

**– Құм Нарынның бір қиырында құйғытып,
шаң боратып келе жатады,
қорамсақта – күрең сөз күллі Одақтық маркалы,
ақын, эне, шіреніп жыр-садағын тартады...**

1983

Жеті бөлімге созылған жыр дастан түйдек-түйдек болып, түйіліп келеді де, осылай сабырлы аяқтайды. Революцияның шабуылы күні бүгінге дейін жалғасып, күш алып тұрған заманда мұндай көркем де терең, ойлы шығарманы жырлау, насихаттау ұлттың жан дүниесін отарсыздандыру үшін қажет. Жүмекеннің ешбір жыры, ешбір жолы заманына тәуелді болмаған. Қайсар ақынның «Жаңғырығы» бірде-бір кейіпкерінің атын атамай-ақ, Махамбет рухының арқауына өріліп, осылайша тағы да, уақытына тәуелсіз аяқтайды.

«Қыран қия» поэмасында:

**Сәл түсінбей жүрген шағы мені елдің –
Бағы шығар жабы менен көбеңнің, –**

дегені бар.

Ия, Жүмекен заманына емес, өз мақсұты мен жыр мақсұтының сертіне аса берік болғандықтан да халқының, ұлтының ұлы мұраттарының, шексіз өкініштерінің өнменіне дөп келер дүниелер Жтуғызған. Тәуелсіздігі сол, отар ғасырдың өзінде отарсыздануды ұрат еткен жырлар жазып, оны бізге аманат еткенінде. «ЖАҢҒЫРЫҚ» та оның басқа жырларымен бірге бірегей көркем жыр-дастан ретінде қазақтың рухын жаңғыртуға, тілін түлетуге, жігерін жануға, еңсесін тіктеуге мәңгі қызмет ететін еңбек.

Х. ТҮСІНІК ОРНЫНА

«1993-ші жылы ақпанда елге келдік» – деп айтып жүрміз ғой. Алматының бағытсыз жолаушыдай басы айланып тұрған, әңкі-тәңкі шағы. Біз де жеттік бір қиырдан. Жүмекеннің «Жеті бояу», «Темір қазық», «Менің топырағым», «Ұлым саған айтам» деген кітаптары және Вознесенскийден таңдап жасаған аудармасымен қоса содан он жыл бұрын қолымызға тиген.

Бала күнімізде Абайды, Шәкәрімді, Ілияс Жансүгірді, Қасымды, Міржақыпты әкелеріміз жаттатқан. Ес біліп, әдебиет оқып, «жас ақын» болған кезімізде Жүмекеннің кітаптарымен қатар Мұқағалидің, Қадірдің, Тұманбайдың, Шахановтың да жыр кітаптары Шәуешекке барған болатын. Біз Жүмекеннің «Темірқазығынан», «Торын», «Менің топырағымынан», «Жаңғырығын» оқыған соң, өлең мұратына, сөз көркемдігіне – ақындық мақсұтқа деген түсінігіміз басқа арнаға түскен болатын.

Кейін Жұмекеннің замандастарын меңзеген: «Терезесін», «Тағы біреу өлең оқыды»-сын көріп, Мырза-Әлі мен Шахановты оқығанда – езу тарқан кезіміз де болды.

Ол тұста «Тарбағатай» аталатын әдеби журналдың жауапты редакторы болғанбыз. Төте жазуымен шығатын. Журналымызда Жұмекеннің өлеңдерін жариялайтынбыз. Кездесулерде Жұмекенді жатқа оқып, тосын теңеулері мен көркем суреткерлігі жайлы көсіле сөйлейтінбіз.

Щинжяндағы 28 аудан қазақтың арасында Жұмекенді білетін, оның өлеңдерін жаттайтын жастар көбейген.

«Талай жұмбақ күй шерттім,

Шашу ғана қалып тұр.

Ақылсыз көп құлақты

Кесу ғана қалып тұр» –

деп Үрімші №2 емханасының дәрәгері Ақылбек сөйлегенде айрықша толқығанбыз; Жұмекеннің жыр үшін әрине.

1993-ші жылдың ақпанында, тәуелсіздіктің 14-ші айында Алматыға – Азат Отанның астанасына жеттік қой. Сөйткен Алматымыз: «Қашқын қазақ қайдан келдің?!» – деп қарап тұр бізге. Боспыз.

Құжат жинаумен қажыңқырып жүген бір күндері Жұмекеннің үйіне, одан шығып, Мұхтар Әуезовтың үйіне (мұражайына) бардым. Мұражайда шағын банкет өтіп жатыр екен. Еркін кірдім (іште құса бар). Төрде отырған Тұрсын мен Зейноллаға (Серікқалиев). Өзімді таныстырып, сөз алып: «Ет-жүрексіз, ерніңнің айта сөзін», – деп Абай айтып еді, ернімнің емес, жүрегімнің сөзін айтайын, – деп сөз бастағанмын. Есе тимей, дес тимей жүрген кез ғой. Жуық жерден қайырылмайтынбыз.

– Алматы – қазақтың меккесі; ал Алматы мекке болса, қағбасы – Мұхтардың үйі шығар?, – деп, бір кетіп, ары қарай мұражайға арнайы жазып келген өлеңді оқимын:

**Жатсынба қабылдау бөлмесін,
Жасыма ақын, алға атта!
Қалмайды сенде сәлден соң
Шынашаққа ілер салмақ та...**

**Аққұба жүзім сұрланып,
Алмадың дерттен айыға.
жаңарып қайтшы бір барып,
ағарып қайтшы бір барып,
Мұхтардың мұражайына, –**

деп келетін өлең болатын. Тұрсын Жұртбай – тебіренгіш адам ғой, қатты толқыды. Мен сол бетте Жұмекеннің үйінен шыққанымыды айтып, тағы біраз екпіндеп барып, «Жұмекенге» деген өлеңіммен сөзімді аяқтадым.

**Жұмекеннің үйіне көрсем деп ем бір барып,
Ақын жөін сұрап ем айта алмады бұл халық.
Бұрма-бұрма көшенің қабат-қабат үйлердің
Қай қуысында отырды қайсар ақын жыр жазып.**

Енді Зейнолла Серікқалиев сөзге араласты. Ту Тарбағатайдың арғы бетінен келіп, Жұмекенді жатқа соғып тұрғаныма таң қалғанын жасырған жоқ. «Жұмекенді жатырқамай жылдам қабылдайды екенсіңдер. Зайыра алыстағы жұртқа – Отанды аңсаған жұртқа, Жұмекеннің жан тебіренісі жақын екен-ау», – деп толғанды.

Дәл айтады: Жұмекен жырының биік тосын көркемдігі өз алдына бір құбылыс болса, өлең мақсұтындағы азаттық аңсауы мен жанының бостандығы өз замандастарында жоқ, дара қасиет. **Жұмекен жырлары оқушысынан, оның ішкі түйсігінен азаттықтың, бостандықтың саңлауын іздейді. Ұлттық**

еркіндіктің сәулесін, тамыздығын іздейді. Ал оны тапқан, таныған тұста, сен жұмекен жырының мәңгі тұтқынында қаласың. Жаңағы «Жаңғырық» дастанында да:

**«Түйдек-түйдек сөздерді
Түйген жерде мәні бар.
Түйсікті ерлер жолықса
Бір жарқ етіп танылар!» –**

демей ме!

«Ұлттың Махамбет заманынан басталатын трагедиясын, ондағы ойы азат ақынның аласұрған күйін, елі бодан батырдың жанталасын, арпалысын, бүкіл халықтың жүз жылдықтарда кешкен халін Жұмекен ақын «Жаңғырық» дастанында жазды. Ол трагедияны дәл осы дастандағыдай жалындатып, лапылда-тып, жанын түршіктіріп, өкініп, ат бауырына құлата өкіртіп жеткізген шығарма жоқ шығар».

Біз бұдан 16 жыл бұрын Жұмекеннің «Жаңғырығы» жайлы шағын жазбамызды солай бастаппыз. Бұл дастанға он айналып соқсақ та сол сөзіміздеміз.

Жұмекен аңсаған, жан-тәнімен жырлаған азаттық...

Отыз жылға таяды. Оның жырындағы түйдек-түйдек сөздердің мәнін халық болып түйсінер кез келмеді ме?

Жиырмасыншы ғасырдың соңғы жартысында өлең сөзге шеберлікте, шабыт пен тереңдікте; Рухани кемелдікте, өлең қисынындағы ғайыптық ғажаптықта, әсіресе, Ұлт азаттық мұратын жырлауда Жұмекенге теңесер ақын болған жоқ! Оның көркем тілі, оның әсем жыры, оның азат ойы ұлтымен, ұлтының биік рухымен мәңгі бірге жасай береді!

Алматы, 2019 жыл

ЖҮМЕКЕН ЖЫРДЫҢ ЖЕТІ БОЯУЫ (Түйін сөз орнына)

**Бір күрсінген шағымды көтерер ең ой етіп,
бір жымиған шағымды өткізер ең той етіп,
Қияр едің бәр-бәрін жалғыз сөзім үшін сен –
О, дариға-ай, мен жазған бір өлеңге түсінсең!**

Жүмекеннің өлеңі, өзі туралы, өлеңіндегі сөзі туралы өлеңі! Біз Жүмекенді оқыдық па, үнілдік пе? Біз ақынның бір жымиған сәтін, әлде күрсінген шағын оның өлеңінен көрдік пе? Біз Жүмекеннің сол «жымиған сәтін» той етіп, «күрсінген сәтін» ой етіп көтере алдық па? Егер оны жасай алмасақ, ондай тірлікке бармасақ, онда сол ақынның бәрін-бәрін беретіндей, біз, тіпті, жанымызды қиятындай ой мен сөзін түсінген жоқпыз!..

«Уа, дариға-ай», – дейміз ақынның өзіне ұқсап.

Осыдан соң Жүмекеннің шығармаларын тұу басынан түсіп, сонау «Балауса» жинағынан бастап қайта оқуға тура келеді. Поэзияға қашан, қалай, қайдан, қандай ой-мақсатпен, қандай шабытпен, қандай көркемдік эстетикамен, қандай мінезбен, қандай дайындықпен келді?! Міне, соның бәріне үніліп қарауға, назар аударуға міндетті сыяқтымыз.

Егер Жүмекеннің поэзиясындай поэзия ескерілмесе, Жүмекендей ақын оқылмаса, **бүгінгі ақын-жазушылар, бүгінгі өлеңсүйер қауым Жүмекенді білмесе, онда бүгінгі ақындарды кім оқымақ?** Жалпы қазаққа поэзия керек пе, керек болып па еді?! қазақ ұлтының тарихында, қазақ мемлекеттілігінің

калыптасуында поэзия қандай рөл атқарды. 60, 70, 80-жылдардағы поэзия өз міндетін атқарды ма? Қандай өлеңдер, ойлар туды? Жұмекен қай жағында жүрді.

Бұл – бізді өлең әлеміне, оның ұлттың өміріндегі рөлі мен мемлекеттік мақсұтты әр қазақтың санасына қондырудағы рөлін түсінуге талпындырады.

**Төбемде бұлттар жарысты,
Төменде оттар жанады.
Онан ұшқан әр ұшқын
Көкірегіме қонады.**

**Бұлақ-мезгіл сырғыса,
Мен тамырға тараймын.
Сынып түссе бір бұта,
Қабырғама қараймын.**

**Уа, туған жер шүкірсің!
Топырағыңа киелі
Бір есуас түкірсе,
Ол – бетіме тиеді.**

Бұл – Жұмекеннің сонау алпысыншы жылдары жазған алғашқы өлеңдерінің бірі. Төбесінде бұлттар жарысып, төменде оттар жанып, Жұмекен өзі туған жердің кеңістігінде қалықтап тұрған сияқты. Аққан судай заман сырғып өтсе, бұлақ сезім – рух уақытпен бірге әр қазақтың тамырына құйылады, бойына тарайды. Әр гүлдің, әр аршаның, әр шыршаның өзегіне жетіп, топыраққа сіңіп жатқан өмір тамшысы сияқты жұмекендік рух сана алқабын көктетіп, әр азаматтың, әр қазақтың тамырына тарап, жүрегіне рухына сіңеді. Туған жердің бір бұтасы сынса,

ақынның бір қабырғасы сынғандай. Бүкіл туған жер киесі жұмекен жанмен, рухпенен астасып кетеді.

Уа, туған жер шүкірсін!

Топырағыңа киелі

Бір есуас түкірсе,

Ол – бетіме тиеді.

Туған жердің бар екеніне, аман-сау, тұтас екеніне шүкірлік еткен өлең соңғы жолда сөздің түбін түсіріп, жеріне жеткізіп тоқтайды! Қандай өткірлік, туған жердің бетін өз бетім деуін. Ол – туған жердің, халықтың, қазақтың, Жұмекен поэзияның беті. Егер оған бір есуас түкірсе, оны бір есуас қорласа, ақынның бетіне тиеді, әрбіріміздің бетімізге тиеді. Қазаққа айтылған ағат сөз, қазақтың тілін, салтын, рухын мемлекетін менсінбейтін әрбір қылық төзбейтін, қабылданбайтын әрекет. Ол – әрқайсысымыздың бетімізге түкіргенмен тең. Жұмекен өз заманында солай сезінді, солай жазды. Міне бұл Жұмекен өлеңіне тән мінез!

Ол өлеңді барынша қысқа жазады. Оқып отырғанымыз үш-ақ шумақтан тұратын өлең. Бірақ сұрапыл рухтың ауқымын қамтып тұр. Үш шумақ, үш мың шумаққа айналып, үш кітаптың салмағын тартып тұр. Біз Жұмекеннің «Жеті бояу» деп атаған кітәбін білеміз. Бұл – Жұмекеннің өз өлеңіне, өз поэзиясына қойған атау.

МІНСІЗ СҰЛУЛЫҚ

Жұмекен жырды тану үшін ақынның өз сөзіне, өз өлеңін қалай бағалағанына назар аудару керек.

Ендеше «Жеті бояу»: күннің түсі, кемпірқосақта немесе, қырлы хрустальда көрінетін жеті түс, бояу атаулыдағы ең реңді жеті сиқыр. Біз Жұмекен поэзиясын да қыялымыздың қырларына салып, түр-түсін бөліп, осылай жеті бояумен көргіміз келді. Қасым Аманжолға арнаған өлеңінде «О космос ақыны, ашық бояу өртенген» дегені бар. Біз ақынның өзінен ашық бояу көреміз. Қарап отырсақ, Жұмекен поэзиясының ең басты қасиеті, күллі поэзияға тән қасиет – көркемдік. Көркемдік деген шеберлік, шендестіріп, салыстырып ойлаудың шебер үйлесімі. «Қандай теңеу тапсам екен» деген ой ақын шабытының кілті. Ал Жұмекеннің көкірегінен тенеулер, жарыстырулар, салыстырулар таудан өзен құлағандай төгіліп, күркіреп келеді. Жұмекен поэзиясының ең ерек қасиеті де – мінсіз көркемдік.

...

**тас балқытқан талма түсте – балқимыз біз күнге ұқсап,
қызуынан алма пісті айқасқанда мың құшак
Жүз толқындар бірін-бірі тұншықтырып ағады,
Қыз толқындар бірін-бірі шымшып күліп барады.
Міне, біздің Алматы осы,
Алма төсі бұлтиып,
Алма-төске жас бұтаның саусақтары түр тиіп.
Жүрші, жаным, қыдырайық, неғыласың жалғыз қап,
Алатаудың ақ қарынан әперейін балмұздақ!**

...

Студент жүректің – жас жүректің Алатау төсіндегі ару Алматыға деген махаббаты. Сонша суреткер түйсік, тұнық тенеу, тасып аққан сөз өзен! Көркемдігі жағынан жұмекен өлеңдері ол – шын мәніндегі мінсіз поэзия.

СӨЗ СУРЕТІ

Жұмекен шығармашылығының тағы бір ерекшелігі – ол сөз суреті. Шебер құйылған бейнелі өлең.

**Жалындап барды да батты күн,
Оның да уақыты болып қап.
Жүйрік жел баса алмай аптығын
Бұтаға сүйенді солықтап.**

**Жапырақ дір етіп басылды,
Қалың қау қалды ұйып – жабағы.
Бояулар қызылды-жасылды
Аспанда дыбыссыз ағады.**

**Жабырқап ой ерте, дөң ерте,
Ұзын бел баурынан жарады.
Сайлардан қаптаған көлеңке
Тауларды қусырып барады.**

Өлеңдегі ең биік мұрат, – сөз суреті. Жұмекен туралы сөйлегенде біз бұл тіркестерді жиі қайталаймыз. Сол сұлулық қана өлеңнің шын өлең екенінің белгісі.

Дәл осы өлеңді бұдан жиырма жыл бұрын Мұхтар Әуезов атындағы театрдың залында, Жұмекенге арналған кезекті бір кеште Зейнолла Қабдолов оқып тұрды. Аудиторияны меңгерудің асқан шебері Зейнолла аға қолын сермеп сөйлеп тұр. Жаңағы күннің батқанын асықпай, тармақтарға бөліп, нығыздап оқи келіп:

**...Жүйрік жел баса алмай аптығын,
Бұтаға сүйенді солықтап, –**

деп тоқтады. Қолын бұтаға сүйеп тұрған секілді, жаңағы еңтіккен желдің орнында өзі келіп сүйеніп тұрған сияқты. Егер жаңағы жел жүгіріп келе жатып, уақыты біткенде тоқтай қалу керек болса, әрине, жүгірген кісі сияқты өкпесі солықтап тұрар еді. Сол солықтап тұрған өкпесінің қимылын, тыныс алған тұсын ақын қиялы бұтаның қозғалысынан байқайды. Осы шумақты оқып тоқтағанда қолын әлі де бір нәрсеге сүйегендей толқыта ұстап тұрған Зейнолла Қабдолов:

«Мұндай көркем ойды, сұлу суретті есі дұрыс адам жаза ма?» деп, залға қайыра сұрау тастағаны бар. Біздің айтарымыз – сөзбен салған көркем сурет жұмекендік өлеңнің ажарын айырықша ашатын, жан жанарыңды әр сөздің ар жағына тартатын ашық бояуы жәйлі. Шынымен де мұншама сезіну үшін стандартты адами ойлау қалыбынан – «дұрыс естен» бөлек бір нәрсе керек болар. Күні бойы жүгірген жүйрік желді кешқұрым тауға ілініп, бұтаға сүйеніп алқынып тұрған түрінде көретін тағы бір былайша «дұрыс емес» сана әлемі болуы керек шығар. Солайша басқаша көру Жұмекенде болып тұр ғой.

ҰЛТТЫҚ БОЯУ

Ақын өлеңінің өң – келбетін өрден көрсететін тағы бір белгі оның ою зері, онда да ұлттық түр-түсі.

**«Ақшағылдың» маңында дау тынғасын,
қайтсам деп ем Елге асып мауқым басып.
Қара күбі қымызын қанып ішіп
кетік қара шалдармен қауқылдасып.**

**Ескі асық достармен «мен», «сен» десіп,
аға үйінде алшандап еңсем бөсіп.
ақ жастыққа жантайып, жілік мүжіп,
кемпірлермен кемиек кемсендесіп.**

**Шүкірмін болмаса да сый мансабым,
жырды ерітіп қара сөз құйған шағым.
Төрді аңсадым жабағы төсегі бар,
қоңырау қақпай кіретін үйді аңсадым.**

Мынау жыр шумақтардан ауыл келбеті, елпілдеген ел-жұртының тотыққан тозыңқы жүзі мен кіршіксіз көңілі көрінеді. Онда да май бояулы суреттен көрінген сыяқты қанық бояуларға карап тұрғандайсың. Ақын шығармаларын оқып отырсаң дәл осындай ұлттық бояуы көз баураар ою зерлі шумақтардың жүздеген мысалын көресің.

ӨЛЕҢ МІНЕЗІ

Жұмекен жырдың соншама биік, тұнық деңгейде туатыны ол – мінезден, ол намыстан, ол ар тазалығынан, ол сол тазалықты өмірінің барлық сәтінен бастап қаламының ұшына, сыясының бояуына дейін жүктей алғаннан.

**Анау келген кім болды екен, біліп келші кім екен,
Батырлық па?– өз терімде күтіп алам, түнетем,
Байлық болса қулау болар, тұра қара көзіне,
Кімде болса алдамасын, алданбасын өзі де,
Қайғы болса – артында оның қуанышы бар шығар,
Бірі кірлеп, бірі жуып, кеудем менің аршылар.**

Бақыт болса – денем әлсіз, көтере алман (өз ойым)
Арман болса – өмір бақи арқалайын, төзейін
Адалым боп арнап келсе – барым әзір, көңіл хош.
Түсір жылдам, атын байла, қырауын қақ, тонып шеш.
Шындық болса – кілем төсе, дастарқаным жаямын,
Жалғандық па – тулақ таста, сүртіп кірсін аяғын.

Бұл өлең талдауды қажет етпейтін тазалық тұрғысы. Ол – «Айсыз қара түндерге ат құлағын қақтырып, тәуекелдің қолына тағдырымды лақтырып...», деп «Темірқазықты белгі еткен» айнымас мақсұттың ұстабы. Ол өз естеліктерінде «мен адал болдым, ол арам болды... мен жанып тұрдым, ол бықсып жатты» деп өлең жазатын замандастарына күйініп отыратынын білеміз.

Жұмекен Абайды мінсіз ұстаз тұтады.

Абай – жырды құрметтеп, ырза етейін дегенде
жаңа киім іздеген күллі әлемдік көлемде.

Фрак жапқан жырға асыл –

Жырласа сол жырласын:

Өзі киген күпіні – кигізген жоқ өлеңге.

Ойлар ашты басқа өңін,

Жырлар туды жас көңіл –

демек, кигізді өлеңге ол Европаның костюмін:

Пушкин, Байрон, Гетенің өлеңінің өтін ап

құйған сын-ды ол:

Бір ерек құнар тапты топырақ, –

дейтіні бар. Онда да батыстық поэзияның өзін емес, «өлеңінің өтін алуын» қарашы. Тағы сол сыяқты,

Алатауың – Абай жазған өлеңдей,

жаратылған мықты болып «өлердей».

**Қатып қапты тағдырына мас болып,
«құдайына» не жалынбай, не көнбей, –**

деп толқыйтыны бар. Жүмекенмен замандас болған ақындарды көзіміз көріп жүр. Мысалы, Мұхтар Шаханов:

«Мен Абайды оқи алмаймын. Абайдың өлеңінде қазақ өлеңінің технологиясы кемелді емес. Пушкин орыс поэзиясына жаңа өлең әкелді. Ал бізде ол – Төлеген Айбергенов пен Ізтай Мәмбетовтан басталады», – деген сөзді өз баяндамасында айтты. Міне, бұл – бір заманда жасаған екі ақынның Абайға деген көзқарастарының, көркемдікке деген талғамының шығармашылық мінезінің алшақтығы.

КҮЙ ӨЛЕҢ

Жүмекендік өлеңнің өз тұстастарынан дара шығатын тағы бір ерекшелігі – музыкалылығы. Қазақ қана емес әлем поэзиясында аналогы жоқ «Күй кітабында» қазақ күйлерінің бір шама-сын сөзге айналдырады.

**Үйден алыс шыққанда екі аманат қалдырам,
бірі, ұлым, өзіңсің,
екіншісі – домбырам.
Екі асылым – екеуің,
жүдеп жүрмін ішімнен,
мен ауылдан шыққалы сендер шықпай түсімнен.**

Өзінің жалғыз ұлы мен жан сырласы – домбырасын параллель қойып, теңестіре суреттеу, домбырасына деген сүйіспеншілігі мен ұлына деген әкелік сезімін жарыстыра, жарастыра жазу – ақын тебіренісінің шыңы.

**Иіскеп жүрем түн бойы мандайыңнан, жалғызым,
шертіп жүрем түн бойы домбырамды алғызып.
Әлде кімдер сені ұрып жүреді ылғи жылатып,
домбырамды жүр біреу
дың еткізіп құлатып.**

Егер үйінде домбырасы бар кісі болса, оңаша сүйеп қойған домбыраның оқыс құлаған сәттегі адам көңілінің дір ете қалатын тітіркенісін ол біледі. Дәл сол түйсікпен енді есесі кетіп, әкесін іздеп жылап жүрген жалғыз ұлды елестетші. Қысқа өлеңде ақын әдемі шендестіреді – көркем параллель жасайды. Тапқырлық – шығармашылық шеберлік сіздің де, біздің де көңілімізді баурайды.

**Есік қағам мен ылғи асыққаннан кешігіп,
қағам сонда күй менен махаббаттың есігін.**

Асығып оралған ақынға екі есік ашылады. Ол махаббаттың – үйдің есігі және күйдің – күй әлемінің есігі.

**Кекіліннен сипамас бұрын сонда мен сенің
сипап көрем қос ішегін домбырамның,
кеш, ұлым.**

Мұндайда айтарға сөз таппайсың. Үнсіз қалғаның оң. Тек осы өлеңдерден кейін тебіреніп қана отырудың жөні бар. Тағы да біз көп қайталанып жүрген сөзге оралайықшы. «Жұмекен – жұмбақ» деген сөз көпшіліктің көкейіне ұйып қалған. Көбі жұмбақ шешкісі келмейді. Бірақ осы өлеңнің қай жерінде жұмбақ бар? Жұмбақ жоқ. Жұмекеннің өзі домбыраның қос ішегі секілді тебіренгіш, саусағың тиіп кетсе сайрап қоя беретін шешен домбыра сынды аса сыршыл, шебер ақын. Домбыраға

өлең арнаған, домбыраға деген сезімін жырлаған ақын аз емес. Бірақ оның қадір-қасиетін Жұмекенше сезініп, сонша дәлдікпен суреттей алған кісі сирек.

Оған себеп: Жұмекен аса таланты әрі кәсіпқой музыкант еді.

**Үн төгілді түрленіп – көк гауһардан кетті аумаи,
Жарқындығы – күлкідей, мұндылығы – жоқтаудай,
ащылығы – шындықтай, тәттілігі – шабыттай,
Жеңілдігі – көбіктей, ауырлығы – табыттай.**

Күй туралы Жұмекеннен өзге бұлайша айта алар кім болды?!
Үсті-үстіне төпелеген көркемдік қой!

Алатау, деймін,

Алатау деймін...

Не түсіндің бұ дүниеде – ұлы болып, Алатау,

Не тындырдың мына әлемде – шыңы болып Алатау...

Құрманғазының «Алатау» күйімен сөз жарыстырған өлең осылай басталады. Құрманғазының бұл күйі басқа күйлерінен мүлде өзгеше сөйлейтін, өзгеше салмақ пен толғаныс тұнған күй. «Сарыарқа» немесе, «Адай» сияқты ат жалы – тізгін ұшын-да ширығып, кең даланы шаңға бөктірген айқас-тартыс емес. Соншама мұңлы, сабырлы, бүкіл ғалам қасіретін өз үстіне төңкергендей толқынды күй.

Жұмекен осы күйді өлеңмен ойлағанда – ондағы мұңды, қасіретті, үмітті, арманды, өкінішті, қайғыны күй тілінен сөз тіліне аударғанда өзі де күйшімен әлде, «Алатаумен» теңесіп отырады. Өзі деймін-ау, Құрманғазыны – күй тартқан кісіні Алатаумен тең биіктікте көреді.

СӨЗ АСТАРЫ

Біз жұмекендік өлеңнің музыкалылығы жайлы – поэзияда аналогы жоқ «Күй кітабі» жайлы айтып отырып, Өзі жасаған тұста Жұмекен ғана биік деңгейге жеткізген «АСТАРЛАУ» тәсіліне ерекше мән береміз.

Айтқанымыздай ақынға тән айырықша тәсіл ол – бодан заман үшін одағай келетін ойларын көркемдікке орап, астарлап жазу болды. Жұрт жүрегіне жеткізсем екен деген азат ойларын сөйтті. Бұл – Жұмекеннің де ой-сана, ұлттық ұстаным жағынан кемеліне келген шағы.

Ту баста «Қазақ жері менің жерім, бұл ел менікі» деп басталатын жастық жігер тай-таласқан азат рух жұмекен ғұмырдың және жұмекен жырдың өзегіне айналды. Осынша асыл арман-мұраты мен ішкі күресін өлеңдерінің өзегіне өріп отырды.

Сонау алпысыншы жылдардың басында жазған «Егін» балладасы мен «Лумумбаның өлімі» өрімі қатты, өзегі ащы өлеңдер.

**«...Кетпен ісі өткен шағым баяғы іс
трактордың табанына тапталды
кетпен саған аяныш»**

...

**Ей көк аспан, жердің даңқын паналат!
Сөйлемейді жүрек жаңсақ, жан ағат:
Тойымсыздық жасап жатса бақытты,
Неге керек, неге керек қанағат!**

Жас Жұмекен солайша күйіне жазып жатқанда Замандастары миллиард пут астықты жырлап жүрген.

Алпысыншы жылдардың басында жазған мына өлеңдердің астарына қараңыз:

**Кеудемді кек болып тіреген
Сол өлім жәйлі бұл тірі өлең.
Сен-дағы бір үлкен жүрек ең,
Африка, түрегел!**

**Құлама, туған жер емені,
Жылама батырдың, ер елі.
Дүние бәрін де береді
Тек оған қайсарлық – керегі!..**

**Әр тамыр сықылды, әр адам
Тірліктің бойына тараған,
Ақ адам атуға жараған,
Ақ ниет ойлапты қара адам.**

**Сол үшін... сол үшін атты оны
Әлдекім «әттеңі».
Жаңқалап шапты оны – қатты еді!
Осылай Лумумба жатты өлі...**

Кек кернеген өлең, өлім жайлы тірі өлең. Әр сөйлемі, әр жолы сұрапыл соққыға – кек соққысына толы. Адал «Қара адамның» жендет «Ақ адамға» кектенуі. Өртке тиген дауылдай үйіріп соққан шумақтар. Үйіріліп соққан демекші: Осыншама шемен болып кеудеге қатқан кек туралы сол жылдары жас Жұмекен жазған тағы бір өлең ойымыздың өзегіне келді («Сарыарқа» күйі туралы):

**Ер басына төнді бір бұлт,
Дауыл, ішін тартса да ұлып.
Жұтам дейді елді қылғып
«Екі басты қарт самұрық...»**

«Екі басты қарт самұрық» қай елдің таңбасы екенін де, бізге «жұтам деп» – қай кезде келгенін де сіз білесіз. Сол заманнан-ақ халық жан беріп, қан шашып қарсы тұрған. Құрманғазылар

күймен, Махамбет сынды ақындар жырмен жұртын ерлікке – ерлікке шақырып, елінің есесін қорғап, еңсесін көтерген. Өлең астарында ақын 100 жылдан қаршыйды.

«Тор» атты өлеңінде:

**Жағасында Қиғаштың
Құмға айналған қыр барлық.
Сол қырлардың бауырында,
Біздің ауыл тұр қалғып.
Мұржалары есінеп,
шықса асықпай түтін ақ.
Сол түтінді таратар
Жел де асықпай күтіп ап.**

деп ғажайып суретпен бастап, ары қарай тордың тарылып, заманның қусырылып бара жатқанын айтуындай-ақ айтады.

**Ірілердің шығыны,
Көндіккен іс, бүтін бас.
Шабак түгіл мұныңнан,
Қоңыз аман құтылмас.
Шабағынан бастайды,
Құртатындар балықты.
Балағынан бастайды,
Құртатындар халықты, –**

деп күйінеді. Астарлау тәсілін қолданып, ас айшықты, сонша көркем поэма өлеңді оқуға кеңес беремін.

АЗАТТЫҚ АҢСАУ

Кейінірек ақынымыз «білгенде жұрт өлерін, көрсетеді өнерін» деп бастады. Жойыларын білген халыққа жанталаспақ керек. Сөйтіп, астарлап жазу жайына қалды. Ол – жастық шақтың сенімі екен. Сонша тұспалдаса да ақын ойын түсінген

түйсінген жан байқалмады. «О дариғай мен жазған бір өлеңге түсінсең» деп аһұрған шағы сол болатын.

Сексенінші жылдарға қарағанда ақын ашық айтуға – ащы айтуға көшті. Махамбет өлімі туралы сұрапыл дастан жазды. Махамбетше жазды.

**Бәрі тынды: жыршы өлді,
қапы кетті – бар ма амал
ақ қылыш қып өленді ақын өтті – бар ма амал
көк тиыннан өзгені көзі көрмес көр-надан
өзін-өзі қорлаған, жұрт, сен үшін арланам!**

«Өзін өзі қорлаған, жұрт сен үшін арланам» бұл – автордың сөзі. Қарорман халқын таңдайына ұйытатын ақыны жоқ, қайысқан қолдың маңдайына шығып семсер суыратын батыры жоқ үнсіз қалған өлі ел – Бодандықтың-бықсық тірліктің алғашқы кезеңі. Ендігі кезекте «ақырып сөйлейтін» мінез Жұмекеннің өзіне – жырына жүктелген.

**Сонда ақынның қолынан құлап түскен қаламын –
жарты ғасыр өткен соң Маяковский алады,
хан әлсіреп, туғанда ой да тағы қатайып,
ақ семсерін батырдың ойнатады Чапаев.**

Ақынның бағана айтқан иесіз қалған бес қаруы ғой бұл. Қаламыңды да, қаруыңды да – екеуін де отарлаушыға солай да-солай тапсырдың. Енді ары қарай халықты көтеретін, толқытатын кісі жоқ.

**Бас қырқылды, ал сол жолы,
кеуде тынды бір түрлі,
басы кеткен кеудедей ел де тын-ды, бір түрлі,
шөпті сылдыр еткізіп, жел де тынды бір түрлі,
кірпігіне бұтаның мөлдір шық іркілді,
кірпік қақпай қайың тұр,
самал леп жоқ үп еткен –
әйтеуір бір ел болды түтіндерін түтеткен.**

**Ел де айдын көл секілді,
толқымаса – өлі су,
ондай көлді шалшық қып бөлісу жөн, бөлісу.
Бөліседі кім мен кім?
Бөліс деген – далбаса
неғылады бөлісіп,
егер түгел алмаса?!**

Ия, түгел алды, түбімізге жетті. Мал-мүлікті тартып алып, миллиондап қырып салды, Толқыны жоқ көл сияқты мінезсіз жұртты кім басынбайды. Әбден басынды – әлі басынады.

**Жанды жерден жабыла ұр – бәтшағардың жұмысы;
«халық қамын ойлаған» патшалардың жұмысы
кылт еткенді қырқу ед:
біреу өссе маңайдан
ақ патшаның қылышы сілтенеді қалай дәл,
ұзын еді не деген Еуропаның қылышы!**

Отаршының қылышы ұзын болғанын-кейін қалай созылғанын біз де білдік. Мәскеуден сілтенген қылыш арамыздан шыққан арыстарымыздың маңдайын тескенін, жұлынын кескенін оймен көрген Жүмекен сол бодан заманда-ақ осылай жырлады. Бұл «Жаңғырық» деп аталатын мың жолдық лирикалық дастан. Қайталап айтайын. Осыған қоса «Тор» атты өлеңінде де ащы, ашық кетеді – азаттыққа, бостандыққа, отаршылдармен ымырасыз күреске шақырады. Енді сіз осының бәрін 70-жылдары жазған ақын жайлы, сол заман жайлы ойлап көріңізші.

Жүмекен «Жаңғырықты» жазғанда оның замандастары Ресейге еркімен қосылған халық туралы томдар жазып, кино түсіріп жүрді.

Азаттық аңсары жүмекен поэзияның діңгегі. Ақын өлеңін мәңгі ететін алтын арқауы да оның азат рухы. Біз оның өлеңіне

тән күн сәулесіндей жеті бояуы туралы айтуға құлшындық.
ақынның өзі үміт еткендей

Түйдек-түйдек сөздердің

Түйген жерде мәні бар.

Түйсікті ерлер жолықса,

Бір жалт етіп танылар.

Таудағы бір бас қосуда Ғарифолла Есімов мырза «Жүмекеннің жұмбақ екенін, оны Мұқағали айтқанын» сөйлей келіп, «Жүмекеннің өлені ақ өлеңге жатады» дегенге сай пікір айтты. Біз ондай пікірмен келіспейміз. Бізше «Жүмекен ақ өлең жазады» деп, кісі екі жағдайда айту мүмкін. Бірі Ақ өлеңнің анықтамасын өзінше түсінетін адам. Ал екіншісі Жүмекенді оқымаған адам. Себебі, Жүмекеннің әр өлені шымыр ұйқасқа құрылған.

P.S.

Кей адамдардың ойынша, ішінде ақынның замандасы Өтежан Нұрғали да бар, «Менің Қазақстаным» атты ән мәтіні – «Жүмекеннің ең жеңіл өлеңі екен. Шын мәнінде олай емес! Бізше бұл – ақынның ең ауыр өлеңі. Жүмекен жасаған заманда қазаққа өз жерін «менікі» дегізбейтін заман болған. Ақын соған қарсы шықты. Ол сол кездегі бүкіл қазаққа ұран ән жазды. Онда да күллі қазаққа жалты қазақ жерін «ТУҒАН ЖЕРІМ», «менің жерім, менің елім» дегізді. Туған жерім Қошалақ, Атырау немесе, Алтай демейді. Бұл ел тұтастығының, жер тұтастығының дастаны болған туынды. Бұл әр қазақтың тамырына құйылған қан, жүрегіне құйылған от еді. Сол бодан заманда «Туған жерім менің Қазақстаным» дегізіп миллион қазақтың жүрегін қолына ұстатқан өлең. Мемлекеттің тұтас аумағын «Туған жер» деу ол – ұлттық идеология. Бұл – шын мәніндегі асқақтық болатын!

Мейман мақала

«Жұмекеннен 100 өлең» жобамызға атсалысар деп қаламгер қауымның қалың қатарын «қонаққа» шақырғанбыз. Қадам басқан жалғыз қонағымыз Қайнар Олжай ғана болды. Қалған қаншама «сыншы» уәде берді, келмеді. Дұрысы келе алмады. Қонағымыздың терең талдауын жұмекентануға қосқан қомақты үлесі деп бағалап, өз келісімімен кітабымызға кіргіздік.

«СОҚЫР МЕН САҢЫРАУ»

**«Қол – жағадан,
ауыз кеппей «тобадан»,
бір сапарға мен де шыққам жаңадан:
ерінімнің қимылына қарайды жұрт, қарайды,
Қарайды да өшігеді көп адам –**

**Әлде өмірде,
Әлде осынау өнерде
Қарау пиғыл ойладым ба мен емге?
Әлде мен де сөзін айтып соқырдың
Саңырауларды босқа қинап келем бе?!»**

Ақынмен арақатынасымыз жайында

Жұмекенді мектеп бітіріп, екі жыл ауылда қой бағып жүрген кезден оқысақ керек. Онда су түбіндегі жайын сияқтымыз. Пошташы қойлы ауылға аптасына бір рет үйіп әкеп тастайтын газет-журналға не шықты, соның бәрін бастан-аяқ жұтып алмай көңіл тынбайтын. Оның сыртында ай сайын соғатын көпшелі кітапхана бұрын берген кітаптарды басқасына ауыстырып кетеді. Бір айда әкелгенін тегіс үтір-нүктесіне дейін оқып тастаймыз.

«Үтір-нүкте» демекші, Жұмекен Нәжімеденовтің «Ақ шағыл» романының кеуделі кейіпкері Сейсіметтен нағашысы Әжімгерей қарияға хат келетіні бар. Онда Секең Қызыл Армия қатарында. Фашисті қоғадай жапырып жатқан кезі. Сол хаттың үтір-нүкте атаулыдан жұрдай екенін, әріптерінің өзі қарғаның аяғына сияға батырып қағаз үстіне қоя бергендей айбақ-сайбақ болып түскенін әдемі әзілмен жеткізеді.

Ал біз қой бағып жүргенде кітапханадағымен қанағаттанбай, ара-тұра төбесін көрсететін автодүкеннен жаңа шыққан кітап сатып аламыз. Не керек, рухани қайнар жеткілікті еді.

Бастапқыда Жұмекен Нәжімеденовті өз қатарындағы Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев, Сағи Жиенбаев, Мұқағали Мақатаев, Жүсіп Қыдыровпен бірдей санадық. Биігін бағалауға, тереңін тамашалауға өреміз жетпесе керек. Бірақ, осы аталған ақынның бәрін құныға оқып жүрдік. Жазушылар өз алдына бөлек. Кітап пен «Жұлдыз» журналындағы роман мен хикая тұрмақ, газеттегі жылт еткен әңгіме назарымыздан қағыс қалмайтын.

Онда ақындардың өлеңдері топтама болып сол «Жұлдыз» бен кейінгі «Жалын» альманахына, «Қазақ әдебиеті» мен «Ле-

ниншіл жас» газеттеріне жарияланады. Сонда туындыны кітапқа шыққанынан бір не екі жыл бұрын оқимыз ғой. Кейін кітаптағы кейбір өлеңнің баспасөздегі нұсқасынан сәл өзгеріп кеткенін аңғаратын едік. Не автор өзі ойланып қайта жөнделді, не баспадағы редактордың қаламы тиді, екінің бірі.

Жұмекеннің өлеңіндегі:

Алматы осы, алма төсі бұртиып,

Алма төске жас бұтаның бұтақтары тұр тиіп, –

деген жолдарды арманшыл кезімізде мың қайталаған шығармыз. Бізді Алматыға жетектеген себептің бірі осы өлең де шығар.

Студент кезімізде «Жеті бояу» аталатын кітабы қолымызға тиді. Бір өлеңінде:

Жеті бояу, он саусақты өлең қып,

соның бәрі мен боламын дегендік.

Қоңыр қозы – жырыма арнап мен енді

кара сөзді керіп жүрмін көген ғып, –

деген еді.

Мұнысы прозаны бағындыруға көшкендегі көңіл күйі болатын. «Жеті бояудан» бастап Жұмекен іздеп жүріп оқитын ақынымызға айналды.

Бірақ, қанша тамсансақ та осы ақынды тірісінде көрмеппіз. Мұқағали біз университетке түсер жылдың басында өмірден өтіпті. Қадыр мен Тұманбайды талай көрдік. Екеуінің үйі мен саяжайында болдық.

Жұмекеннің жылтыраққа жоқтығы, ешкімге үйірсек еместігі, кездесуге келу, дәріс оқу дегенге құмартпауы – қоңыр тіршілігінің белгілері еді. Осы қазаққа тән бояу туралы өлеңінің соңында өзінің «қоңырайып отырмын» дегені рас.

Шығармаларындағы шынайылық жайында

«Жеті бояудың» алдында қолға «Ақ шағыл» романы тиді. Керемет ақынымыз оның үстіне ересен жазушы болып шықты. Жалпы «Ақ шағыл» соғыс жылдарындағы ауыл өміріне арналған Сайын Мұратбековтің «Жабайы алма», Қалихан Ысқақовтың «Тұйық» романдарымен бірге теңдессіз үштікті құрайды. Біздің өлшеммен.

Бұл романның оқиғасы, кейіпкерлері ғана ерекше емес, арасында жеке философиялық сөйлемдер болуымен де өзгешеленеді. Екі-үшеуімен шектелейік: «Асылы, түсінбейтін нәрсесіне кісі табынғыш келеді»; «Шайдың суығанына құюшы емес, ішуші кінәлі»; «Өзінің де, өзгенің де тілін бүлдіретін базар, сауда-саттық маңы».

Сөйлем сізді тақырып жүлгесінен адастырып жібермейді. Қайта оқиғаға жымдасып, көріністі әрі қарай жалғап жатыр. Бірақ, жеке мақал қанатты сөз, данышпандық ой ретінде ойып алғанға лайық. Мұндайды «Ақ шағылдың» өзіне теңдес, тақырыптас кітаптың ешбірінен таппайсыз.

Біз жазушы болмадық. Журналистканың өзін жетістіре білсек сол жетеді деп келеміз. Соның өзінде Жүмекеннің ара-тұра философиялық сөйлемді кіріктіре кететін жазу тәсіліне тәнті болып, меңгеруге талпындық.

«Ақ шағыл» мен оған жалғас жазылған «Кішкентай», ақыр аяғында ұштағанды түйіндеген «Даңқ пен дақпырт» авторға зор даңқ әкелуі керек еді. Өйткені, трилогияда өмірдің нақты шындығы тұнып тұрған. Бүкіл қазақ әдебиеті үшін «социалистік реализм» деген қасаң қалып өлшем болғанда, Жүмекенге дейін

сол қалыпқа сыймайтын туындылар жазған екі жазушы болған: Бердібек Соқпақбаев пен Тәкен Әлімқұлов. «Ақ шағыл» арқылы осы екеуіне Жұмекен қосылды.

Әрине, сол кезде әдебиет астауын шөмішпен сапырып тұрған компартия Тәкен мен Бердібекті сыйлық пен атақ атаулыға жолатпаған. Шырылдаған шындықты, қаны сорғалаған ақиқатты айтқандары үшін. Енді Жұмекен тосыннан тура осы топқа тап болды. Марапат пен мақтау алатындар емес, әдебиет ауылында аттары аталмайтын, аталса да құрметтелмейтіндер қатарынан бір-ақ шықты. Айтпақшы, дәл осы топқа ақын Тоқаш Бердияровты қосар едік.

Лайықты бағаланғанда «Ақ шағыл» шыға салып сыйлық алатын туынды еді. Олай болмады. «Ақынның прозада несі бар» деген сылтаумен бұл кітапты сынау басталды. Сынның дені біздің ойымызша, көре алмаушылықтан жазылса керек. Тіпті, романға дейінгі өлеңдері солақай сынның сойылының астында жүрді. Өйткені, сыншылар Жұмекеннің деңгейіне жете алмаған. Оған ашынған ақын:

**Күлегешке ұнаймын зар илесем,
қайғылының жанына және үйлесем.**

Бірақ Пушкин емеспім бәріңе аян,

Белинский емессің, әрине, сен, –

деп сонау 1970 жылы жазған.

Түптеп келгенде Жұмекеннің кейіпкерлері ортақ, оқиғалары жалғасқан үш кітабы сол тұстағы «Ақ жайық» немесе «Қан мен тер» романдарынан асып түспесе, кем қалмас еді. Олай бағалауға қызғаныштың қызыл иті әділ сөзді айтқызбады. Өзі бір күйінгенде:

«Ақ шағылдың» маңында дау тынғансын,

Барсам деймін ел жаққа мауқым басып...

деп өлең жазған. Бұл өлеңді мерзімді басылымның біріндегі топтамасынан оқыдық. Кейінгі басылымдарынан іздеп едік, көзімізге түсе қоймады.

Демек, ақын бәрібір сын мен қызғанышқа қарамай, «қара сөзді көген етіп керді». Егер Жүмекен еш уақытта өлең жазбай, осы үш романды ұсынған автор ғана болса, сөз жоқ қазақ прозасының төрінде тұрар еді. Жазушылар арасындағы асқар бел деп саналар еді.

Талданатын тақырып жайында

Бірақ, ол өлеңді өндіре жазғандықтан, әдебиет тарихына ақын ретінде таңбаланды. Және жай емес, теңдессізі болып қалды.

Оны поэтикалық қай кітабын, кітабыңыз не, қай өлеңін алып қарасаңыз теңдессіз екеніне көз жетеді. Сондықтан жалғыз «Саңырау мен соқыр» өлеңін талдау үшін таңдадық.

Өлең, бәлкім баллада шығар, бірақ олай үкіленбеген, басынан бастап аяқталар тұстағы шумақтарға дейін 14 буынды, өзара ұйқасты егіз жолмен жазылған.

«Қошалақта,

Сол баяғы біздің ата-мекенде

бір соқыр мен бір саңырау сапар шыққан екен де.

Соқыр айтты саңырауға:

– Жол қысқартып жолдасқа

Көзің сау ғой – көргеніңді айта жүрсен болмас па».

Әсілі, он төрт буынды өлең жолы – аңыз бен әфсананы баяндауға таптырмайтын тәсіл. Сондықтан мұндай түрді ақын тегін таңдамаған.

Сапарлас екеудің бірі көзден, екіншісі құлақтан кемтар болғанмен, тілдері сайрап тұр. Тек соқырдың саңыраудың естімейтіні белгілі.

Сонымен соқыр одан арғы жолдасына қандай ой айтқан дейсіз:

«Көңілімізді сөзбен жалғап,

Күліп-ойнап жүрмесек

Ұзақ жолда кешкен тірлік – тозағыңмен бірге есеп».

Иә, ұзақ жол не, бүкіл өмірінде күліп-ойнап жүрмесең, шындығына ондай өмірді тозақ деп санау керек қой. Соқырдың аузымен осындай терең философия айтылған. Бірақ ол данышпандық сөз айдалаға атылған оқ сияқты болып қалды. Өйткені:

«Саңырау, әттең, саңырау ғой,

Құлағы жоқ болғасын

Көкірегі күдікшілдеу – түсінбеді жолдасын».

Естіген жоқ. Ести алмайды. Ал естімейтін жан әлбетте, күдікшіл. Бір адам не, бұқарасын естімейтін билігіңнің өзі күдікшіл. Бұл түпкі ой әзірге айтылмаса да, ақын түбінде оқырманның санасын осы қазыққа байлайтынын болжап қалдық.

Ғадеттен танбау зағсайыбы жайында

Әзірге оқиғаның өрбуі қызық. Ананың не айтқанын естімеген, сол себепті күдікке берілген саңыраудың сиқы былай суреттеледі:

**«Жүзі дауыл алдындағы аспанға ұқсап құбылды,
Құбылды да серігінің жүзіне құр үңілді.
Қимылдаған ерініне қырсыға бір қарады,
бұл қараста – астам пиғыл,
қорлану да бар әрі».**

Арам пиғыл. Серік болып келе жатқан адамға адалдық танытпау. Адамзаттың бүкіл қасіреті осыдан басталған. Діни кітаптардағы Адам Атаның екі баласынан бері осылай. Мына сапарластар арасындағы қайшылық саңыраудағы арам пиғылдан басталды. Өзірге соқыр көңіліне секем алмаған. Бейғам. Жолдасының адалдағына сенімді. Өзін сол сенімі орға түсірерін қайдан сезсін:

**«Соқыр-дағы жолдасының әлем-тапырақ түс-өңін
Көре алған жоқ,
Жайбарақат сөзін жалғай түседі:
– Қара жолда қайрат берер оқиғасы өжет, шын,
Өтірік те болса, шіркін, әңгімеге не жетсін!»**

Бұған дейінгі тарауда Жұмекен романдарында жеке сөйлемнің өзін мақал нақыл сөз ретінде пайдалануға боларын айтқанбыз. Өлеңде қаламгер сол ғадетінен танбаған. «Оқиғасы қайрат берсе, өтірік әңгіме де кәдеге асады». Тапқырлық пен тереңдікке амалсыз бас шайқайсыз.

Ал жолаушылап келе жатқан екеу арасындағы қайшылық асқына түседі. Саңырау одан әрі шириға бастаған:

**«Көкірегіне әлдене ой өшпенділік құйды ұлы,
Өйткені оның адам жайлы нашар еді пиғылы.
– Сөйлегенің – қорлағаның**

естімейді деп мені,

Көлгірлік қой жатқан күліп анау жылтыр беттегі».

Саңырау естімесе де көре алады. Бірақ жолдасының бетінен өзі көргісі келген көлгірлікті ғана іздейді. Жоқ көлгірлікті бәрібір тауып көреді. Демек, құлақтан қағылғанымен қоймай, бар көздің өзін дұрыс пайдаланбаған екен, байғұс:

«Естімеймін ерегесіп!

Құны болса сөзіңнің айдалаға айтасың ба?

Көрмеген соң көзің дым

Жарты әлемге жауығасың – сезіндім.

Ақымақтың ақыл-есі ауызында деп күлген

дүрмегіне ілесемін көптің мен!»

Өзіне ешқашан естілмейтін соқырдың сөзінде жарты әлемге жаулық жатыр деп ойлайды. Ол жаулықтың себебі жолдасының соқырлығында деп ойлайды. Осы тұста ақынның өзі тағы бір керемет түйінді, нақыл болатын тіркесті оп-оңай түйіп кеткен. «Ақымақтың ақыл-есі аузында». Мақал ма? Мақал болғанда қандай! Ары қарай саңырау жолдастың сөзін тыңдаймыз:

«Саңырауға күлу сенің ненді алған

Саңылау таппай жүріп жалпақ жалғаннан?!»

Оқығанда жадында жатталып қалар жолдар ғой. Бұл да – нақылдың өзі. Көзі мен құлағы барлардың ортасында тапқырлықпен айта беруге тұрарлық аталы сөз. Осы заманның өзінде талайларға:

«Саңырауға күлу сенің ненді алған

Саңылау таппай жүріп жалпақ жалғаннан?!»

дегің келеді.

Кекесінің көкесі жайында

Екеуара түсінбестік әңгіме шарықтау шегіне жетеді. Бұдан соң не басталмақ? Әлбетте, жағаласу:

**«Соқыр әлгі сөздің бәрін түгел естіп болғасын,
Сипап жүріп жағасынан ұстап алды жолдасын.
Содан кейін не болады?**

Кикілжіңнің аяғы:

аталардан қалған мұра – төбелес қой баяғы».

Кикілжің төбелеске ұласты. Төбелестің өзі не? Аталардан қалған мұра. Ақынның тұжырымы осындай. Өмірінде қойдан қоңыр болған Жүмекеннің жек көретін нәрсесі төбелес шығар. Сондықтан «аталардан қалған мұра – төбелес» дегенде тым ащы кекесін тұнып қалған. Мінезі шатақ ақындардың ешбірі дәл бұлай жаза алмас еді. Ал қазақ әдебиетінде шадыр да шөлкем-шалыс қаншама талант болғанын Қадыр Мырза Әлидің «Иірім» естелік кітабынан білуге болады. Біз оқиғаның арғы жалғасын білуге құмармыз:

«– Көрем сені! – деді соқыр,

– Естіп тұрмын! – деді анау.

Түк жазығы жоқ жаға мен жең байғұсқа обал-ау!..

Бірін-бірі сақалдан ап санасуы мықты еді,

бірақ одан анаған – көз,

бұған құлақ бітпеді».

«Жазығы жоқ жаға мен жең». Соларға обал. Мұнда ересен ой жатыр. Кез-келген соғыс билеушілер мүддесі үшін басталғанымен, бейбіт халық зардап шегеді. Тіпті, Жүмекенсіз бергі ХХІ ғасыр тарихын қараңыз. Саддам мен Бушды мысалы етіңіз. Осы шумақтардың басында тағы бір тапқырлық тұр. Автор адамзаттың ең үлкен кемшілігін айнадағыдай көрсетіп кеткен. Соқыр «көрем сені» дейді. Саңырау «естіп тұрмын» дейді. Оны оқып отырып оқырман екеуіне де «атасының басы» дер еді.

Өйткені, соқыр көріп, саңырау естіп тұрған жоқ қой. Бірақ кеуделері сондай. Өзін зор, өзгені қор санайтын кеудеден шығар сөз осындай болмақ. Сөйтіп жер үстіне лаң әкелмек.

Контрасты келтіруі жайында

Әрі қарай авторлық ғажап баяндау басталмақ:

**«Ұғыспаған екі адамның қасіреті мәңгілік
– Құм-далаға сіңіп жатты жаңғырып...»**

Қошалақтың құмына сіңіп қалған мың-мыңдаған оқиғаның бірі – өзара ұғыспаған екі адамның қасіреті еді. Тоқтай тұрыңыз, бұл жай екі адам ба? Жоқ, бұл сол кезде бір-бірімен жағаласып тұрған әлемдік екі қоғам: социализм мен капитализм емес пе? Терең ойлап көріңізші...

Өйткені, баяғы оқиғаны баяндай отырып, автор бұған көз бен құлақ әншейін арқау болғанын байқатып өтеді:

«Ескі жайға сүйеп айтқан бұл жаңаша кеңес қой,

Мәселе тек көз, құлақта емес қой:

Бетховеннің керендігі,

Соқырлығы Гомердің...

Кешір, кешір, кешір мені ұлы рухы өнердің!»

Екі адамның арасындағы оқиға бірден әлемдік сипатқа айналады. Атын қазақтан басқа ешкім біле қоймайтын Қошалақтан басталған мәселе шиыршықты қозғалыс түрінде дамып, оқырманды адамзатқа белгілі жәйттерге жеткізеді. Саңырау Бетховен тыңдағанды таң қалдырған музыка жазған. Соқыр Гомер өмірді көріп отырғандардан артық етіп баяндап берген. Демек, саңыраудың сезімталы, соқырдың ғұламасы бар.

Енді осы мысалдағы мына жолға назар аударыңыз: «Мәселе тек көз, құлақта емес қой». Жеке тұрса поэтикалық сарыны жоқ, әркімнің аузынан шығар қарапайым сөйлем болар еді. Бірақ, ақын оның алдына екпінді жол қосып айтқан соң ерекше түлеп кеткен:

**«Ескі жайға сүйеп айтқан бұл жаңаша кеңес қой,
Мәселе тек көз, құлақта емес қой».**

Осы жерде Жұмекенге тән, кейде Қадыр Мырза Әли, одан Жарасқан Әбдірашев қолданған контраст жылт етеді. Қадыр мен Жарасқан қарама-қайшылықты әдетте екі жолмен жеткізетін еді. Мәселен:

**«Бір жаманы үйленіп жеңгесіне,
Бір жақсысы жесірін қаңғытпаған»**

Жұмекен ондай контрасты бір жолмен бере салған: «Ескі жай – жаңаша кеңес». Тағы да таңдай қағасыз. Амалсыздан...

Білімін байқатуы жайында

Бұл тұста өлеңді талдауды сәл шегере тұрсақ дейміз. Жұмекен өте оқымысты ақын еді. Оның әлемдік тарихтан терең білімі қайран қалдырады. Және білетінін жөн-жосықсыз тықпалай бермей, реті келгенде ғана қолданады. Мұндай қабілет беріде ақын інісі Жұматай Жақыпбайұлынан байқалатын. Жалпы екеуінің жазу мәнерінде тоқайласып қалатын тұстар бар. Байқай білгенге. Қазіргілерден бұл мектептің сорабын Есенғали Раушановтан көріп қаламыз.

Тұжырымымыз Гомер мен Бетховен атымен шектелмес үшін Жұмекеннің терең біліміне бірер мысал келтірейік. Ағылшын

ақыны Байронға арнаған өлеңінде: «Арыстандай ағылшындық жүрекпен асындың сен грек қару-жарағын...» дейді. Байронның бүкіл шығармашылығын екі жолмен жеткізген ғой. Ең керемет білгірлік Паганини туралы өлеңінің бір шумағында жатыр:

«Тапқаны сол болды ма?

Табанына даңқтың

барқыт төсеу орнына

Әйнек үгіп салыпты».

Атақты композиторды көре алмаған бақталастары бірде оның жолына әйнек шашып кеткен. Соны ақын қалай дәл суреттейді. Алдына кілем жайылуы керек таланттың табанына әйнек батырған. Дәл осы жағдай Жұмекенің өз басында болған.

Сонымен өлеңді әрі қарай оқимыз:

«Тек кей жанар жарқырайды түк көрмей.

Кейбір құлақ өсек үшін біткендей».

Өзінің өмір сүрген ортасына ақынның бағасы – тура осы. Тендессіз «Ақ шағыл» мен «Кішкентай» романдарын, ешкімге ұқсамас поэзиясын бағаламай қойғандарға айтқан назы. «Жанарларыңның жарқылдағанны қайтейін, мынандай құбылысты көрмеген соң! Ал құлақтарың Жұмекен жайындағы өсекке қана түрулі». Осындай астар жатыр бұл жолдарда.

Қоғамның қасіреті жайында

Бірақ ол өмір сүрген қоғамда мұндай терең екінші ағысты көру тұрмақ түсінгендер аз еді. Сондықтан ақын өлеңнің соңына қарай:

**Көз де тілегенім жоқ,
Тілемедім құлақ та –
Көңіліммен күзгі аспандай мұнайған,
Жаны зерек, көкейі сау бірақ та
Жалғыз серік сұрап едім «құдайдан», –**

дейді.

Осы жерде өлеңнің түрі құбылып кетеді. Манағы 14 буын, ұйқасқан екі жол өлшем өзгерген. 1-жолмен 3-жол, 2 мен 4-жолдар ұйқасқан. Мұны ұмытпасақ, «шалыс ұйқас» десе керек.

Түрдегі өзгеріс не үшін керек болды? Әрі қарай манағы тәсілмен тарта беруге шеберлігі жетпеді ме? Жоқ, енді шығарма аңыздан бері шықты. Саңырау мен соқыр жоқ, оқырманның көз алдында Ақын тұр. Соның толғанысы шығып тұр.

Ақын өзінің өнер әлеміндегі сапарына жанары мен құлағына еш мән берілмейтін «жаны зерек, көкейі сау» серік сұрайды. Сондай сыншы болса, шіркін. Жыр сапарындағы Жұмекенді қалай түсінер еді, бағалайтын еді! Толғаныс әрі қарай былай жалғасқан:

**«Қол – жағадан,
ауыз кеппей «тобадан»,
бір сапарға мен де шыққам жаңадан:
ерінімнің қимылына қарайды жұрт, қарайды,
Қарайды да өшігеді көп адам –
Әлде өмірде,
Әлде осынау өнерде
Қарау пиғыл ойладым ба мен емге?
Әлде мен де сөзін айтып соқырдың
Саңырауларды босқа қинап келем бе?!»**

Баллада сылай аяқталған. Өмір бойы ақын Жүмекенді, жазушы Жүмекенді себепсіз сынаудың сыры енді ашылды. Оның не айтқанын, айтқысы келгенін түсінбейтіндер өшігеді екен. Сондықтан оған атақ та, сыйлық та жоқ. Әйтпесе ақында өнерге қарау пиғыл болмаған. Әдебиет тұрмақ күй өнеріне қараулық жасамай кеткен талант еді.

Соңғы екі жолда ақырғы түйін жатыр. Манағы қамшының өрімі іспетті оқиғалардың түйіні:

**«Әлде мен де сөзін айтып соқырдың
Саңырауларды босқа қинап келем бе?!»**

«Жоқ» дейміз біз. Жүмекеннің жай көзі тұрмақ көкірек көзі ашық еді. Бірақ айналасының саңырау болғаны, саңырау емес-тердің өзі ол заманда керемет болып көрінгені хақ.

Енді ең ғажабы неде? Өлеңнің өміршеңдігінде. «Саңырау мен соқыр» – бүгінгі қазақ қоғамының бейнесі! Билігің – саңырау, қоғамың – соқыр. Даусыз солай.

Сонау 1980 жылы жазылған өлең тура 40 жылдан соң өміршеңдігін жоғалтқан емес. «Жүмекеннен 100 өлең» жобасына қатысуымыздың және «Саңырау мен соқыр» жырын таңдауымыздың сыры да осында.

Әйтпесе оның:

**«Мақсат – анық,
пиғыл – пәк,
дала да айқын секілді,
Жеріне аунап Жесір дән балалайтын секілді»**

деп құйылып келетін, ақынның шеберлігі таңдай қақтыратын өлеңінің біріне тоқталар ма едік...

Бұл қай өлеңі екенін оқырман өзі табар. Жалпы, Жүмекенді оқу керек. Жүз өлеңін ғана емес, бір өлеңін де қалдырмай.

Қайнар Олжай

* * *

«Жүмекеннен 100 өлең» атты ауқымды жобамыз порталда жарияланғанда оқылымы «кереметтей болды» дей алмаймыз. Ол да Жүмекеннің биік жырының тағдыры сияқты оқушының талғампаз, талантты бөлігін ғана қызықтырған сияқты. Әлде біз өз жобамызды солай бағалап отырмыз.

Бірақ біздің мақсатымыз – Жүмекен жырларын ең қарапайым тәсілмен талдап, көппен бірге оқу еді. Жоба барысында мақсатымызды мақтап алғыс айтқан, телефонмен хабарласқан, пост жазған азаматтар бар. Соның ішінде бізді қолдаған бір ғана сыншының мақаласы келіп түсті.

Ол – көсемсөздің көкжалы Қайнар Олжайдың қаламынан туған тұрпаты бөлек ауқымды талдау еді. Жүмекеннің «Саңыраумен соқыр» атты өлеңін терең талдай отырып, оның шығармашылығы мен ақындық болмысын көмкере көрсеткен көлемді мақала, ақынның заманы, замандастары туралы да жазады. Көпшілік назарына келісімі бойынша кітапты да сол мақаламен түйіндедік.

Көз майын сарқа мақала жазып, уақыт арнаған және оны кітапқа қосуға келісімін берген Қайнар Олжайға алғысымызды айтамыз.

Жобаны қадағалап, құнды кеңесін бірген Әділ Қойтановқа және мақаланы порталға дайындап, асыққан тұстарда аудио-мәтіндерді теріп, жобаға құлшына еңбек еткен порталдың шеф-редакторы, жас тілші Әділет Мәдениетке де алғысым шексіз.

А. Ахметбекұлы

ЖҮМЕКЕНГЕ

Жұмекеннің үйіне көрсем деп ем бір барып.
Ақын жайын сұрасам, айта алмайды бұл халық.
Бұрма-бұрма көшенің, қабат-қабат үйлердің
қай қуысында отырды қайсар ақын жыр жазып?!

Болмас еді ол үшін мақсатына нанбасқа,
марқа көңіл – далада, марғау өмір – жамбаста.
Алуан-алуан сөздердің астарынан мән түйіп,
айтар ойын аяп бір қайда отырды марқасқа...

Жылып ақты Ақжайық,
жылым жатты Қиғаш та.
Сырт айналды бір досың, сыбыр етті, сыйласпа!
Мың құбылғыш бұл елдің қай сөзіне сенесің,
тілегені бір басқа, қалағаны бір басқа.
Өлеңнен де ақынның беті қайта қалғанда
көкірегін босатар домбырамен сырласса.

Сурет болып бір арман,
дыбыс болып бір ұғым,
қиыр шеті қиялдың салғызбай жүр құрығын.

Кірпігіне Жүмекен қарашығын қыстырып,
Баяу сорар, байқаусыз, сөніп қалған шылымын.

Болған кезі жазып та, сол өлеңін бір сүйген,
соңғы шумақ ойда тұр шиесіне сыр түйген.
Сонда ақын сол қолмен желке шашын сылады,
Саиданың да дауысы енді естілді сырт үйден.

Алматы, 1993 жыл

ҚИҒАШ ӨЗЕН

*«Жағасында Қиғаштың
Құмға айналған қыр барлық.
Сол қырлардың бауырында
Біздің ауыл тұр қалғып».*

Ж. Нәжімеденов

Мен Қиғашты жиі көріп тұрғанмын,
Жұмекеннің сөзіндегі бейнеден.
Оймен кезіп, құмға айналған қырларын,
Жағасында жүргендей ем жейдемен.

Күн шуағы артық түсер шамадан,
Судың беті, құмның беті ысыңқы.
Сұр мұнарға ұзақ-ұзақ қараған
Ақынның да қос жанары қысыңқы.

Мағынасы сол өзеннің атында
Қиғаштап кеп қайық салар әр адам.
Қиғаш өлең жазып еді ақын да
Заманына қиғаш келіп қараған.

Дыз еткеннен от болатын сезімі,
Сіріңкедей (қиғаш тартқан шырпыдай),
Қайталанбас өз бояуы, өз үні
Заманына сыймай кетті-ау.

Шіркін-ай!

Сөз ұстайтын жарқылынан жасынның
Жұрт сезінбес бостан ойы – байлығы.
Өзін азат сезер шағы ақынның
Жырға жүктер қарсылық пен қайғыны.

Кейпін ашқан сонда бодан ғасырдың,
Бір Жүмекен ақындардың әйдігі.
Ақын жанын қай тұсына жасырдың,
Ау, Қиғаш су – Қиғаш өлең әйгілі!

Мен туған жер алыс сан мың шақырым,
Өзенді жер бүлкілдеген айдыны.
Сөзін ұстап Жүмекендей асылдың,
Жайбарақат қызықтаушы ем жай күні.

Қиғаш өзен,
Ақын даңқын асырдың,
Саған жолым түсер екен қай күні.

Алматы, 2015 жыл

VIII БӨЛІМ

СӨЗТАНУ

«КӨЗІМНІҢ ҚАРАСЫ» КӨЗІМНІҢ ҚАРАШЫҒЫ ЕМЕС

Біз Абай шығармашылығының сыры мен көркемдік болмысына әлі де толық қаныға алмай келеміз. Бұл пікірді ашық айтсаң кейбір «білгіштер» саған: «Шынымен-ақ осы бірдеңе біліп айтып отыр ма?» дегендей тіксіне қарап, сәлден соң езуіне мысқыл үйіреді:

«Сен де Абайдың маңынан көрінгің келді ме?» дейтін сияқты. Осыдан кейін кінәмшіл жаның бір жасып, бір қайралады. «Қорлығын-ай» дейсің ішіңнен. Мұндай сәттерде сөзге шақыратын, зекіп емес, үнсіз ғана ыммен, ишаратпен жігеріңді жанитын, бірақ, үнемі қатал бір ішкі құбылыс, тылсым құдірет сені өзіне тартады. Ол – Абай әлемі, сол Абай рухынан нәр алған өз «жүрегіңнің қалауы», өз «жаныңның қайраты» (Абай).

Тіл деген телегей теңізден бір сөзді ойыңа ұстаған сәтте оның сан-саққа тартар мағынасын көңілмен термелегейсің. Бейнеленген затының мәніне бейімделіп, сипат сәулесі сан түрлі құбылмай ма. Сондайда мән ауысымын сезініп, ойдың тереңдік деңгейін дәп баса аларсың ба? Ендеше, адамның құбылған бұлыңғыр

тұтқасыз ішкі дүниесін сөзбен ұстаған, «Сұрғылт тартқан бейуаққа» «күнгірт көңілдің» сөзімен араласқан, «көк тұман» басқан болашаққа «үміттің сәулесін» түсіріп, сананың «көзін қадаған» шыңырау Абайдың өлеңдерін құнттап оқу зерденізге осал жүк емес. Әр сөздің мәнін дәп басып, бейнелеген көлемін толық сезіну үшін сол сөздің өлеңнің бітіміндегі, не шумақтағы көңіл қисыны мен сөз келісіміне таяна отырып, діттей оқу жүйкелі Абай оқушысының адал парызы.

Егер құнттап оқысаңыз: «Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып, жаттап жүрген адамдардың да, Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар» – деп Ахмет Байтұрсынұлының бұдан ғасыр бұрын айтқан сөзін қайталар едіңіз.

Абайдың кей өлеңдерін жатқа білмейтін қазақ кездескенімен, «Көзімнің қарасы» деген әнін білмейтін қазақ жоқ» десек ел сенер. Бүкіл халық жатқа білетін осынау әуенді өлеңнің бірінші жолынан ауызға түсер сөзді қалай түсіндік? «Көзімнің қарасы» деген сөздің сол өлеңдегі, сол шумақтағы мағынасын өлең мәдениетіндегі орнын дұрыс ұғына алдық па? Бір реті келгенде көрнекті абайтанушы ғалым – Тұрсын Жұртбаевтан осы өлеңнің орыс тіліне қалай аударылғанын сұрағаным бар:

«Ты – зрячок глаз моих,

Пламень душ золотых», – деп аударған екен (М. Петровых). Яғни «Сен менің көзімнің қарашығысың» – деген мағынада беріліпті. Осы ағаттық Абай өлеңін қытай тіліне аударғанда да қайталанды:

«Уо иэн жұнды тоң рін,

Шин шыды миң дың» («Көзімнің қарашығы – көңілімнің сәулесі» деген мағынада). (Пекин. «Ұлттар» баспасы 1992 жыл «Абай Құнанбаев таңдамалы шығармалары» 1-басылымы, 149-бет, Қабайдың аудармасы). Зиялы біткен орыс тілін судай сапырған Қазақстанда аударма әлгіндей болғанда, қытайшасына сөгіс айтқалы отырғанымыз жоқ.

Абай бұл жерде «Көзімнің қарасы» деп көздің қарашығын айтқан жоқ еді. Жігіттің көз жанарынан құштарлық нұрын төгілте, ғашығына көз шуағын түсіре қарағанын айтып еді.

Абай бұл жерде «Көзімнің қарасы» деп, көздің қарақаттай мөлдір қаралығын жазған жоқ еді. Сұлулыққа құлар жігіттің жан-тәніндегі ыстық жалынды жанарына жиып, ғашығына мәнсұқ жүрек талпынысын қызға көзімен сездіре қарағанын жазып еді.

Абай «Көзімнің қарасы» деп, жарық әлемді өзіне сыйдырар тарыдай ғана көз қарашығын айтпап еді. Жігіттің жан дертін жанарынан шығара, ғашығына ұмсынған аяулы көзқарасын (қарауын) айтып еді.

Абай «Көзімнің қарасында» лирикалық «меннің» қызға бір қарай қалғандағы сыртқы бейнесі – тыныш қалыпта көз суарған іңкәр суретті салды. Мұнда ақын «меннің» ғашығына қараған көзінің көңіл санасымен тұтасып жатқан құбылысы өзгеше шебер суреттеледі. Осы жырды оқығанда біздің суретші санамызда ғашықтықтан жаралы болған жүректің, ынтызарлыққа күпті көңілдің, сағынған сананың сипатын жинап ғашығына қарай қалған «меннің» жанары нұсқаланса жөн еді.

«Көзімнің қарасы», «көзімнің қарашығы» емес. Ондағы бейнелеуші зат емес, қимыл. «Айжанның ән шырқасы бөлекше шабытта», «Қаратөбелдің аяқ тастасы арынды» деген сөйлемдердегі «шырқасы», «тастасыға» ұқсас «қарасы» да қимылдан туындаған сөз. Ақынның – «көзімнің қарасы» деген өлеңіне тұтастай зер салудың табалдырығында біз осы өлеңнің бірінші сөзінің мағынасы туралы пікіріміздің салмасын бұрай түсуді жөн көрдік.

«Көзімнің қарасы» «Көзімнің қарашығы емес». Сөзге бағыңыз, біз осы сөздің өлеңдегі орнына, кейінгі сөздермен қисынына, ой желісіндегі келісіміне, үңіле түсіп, бірнеше қырынан сөз сабақтайық.

Бірінші: қазақта «көзімнің қарашығы», «көзімнің қарашығындай» деген сөздер бар. Ол теңелер мағынасында аяулылықты, қамқорлықты, аса мұқияттықты меңзейді. Біз ақынды көздің қарасын көздің қарашығы мағынасымен алып, «көңілінің санасын» көздің қарашығындай аяулы сезінді дейік, онда, осы шумақтың кейінгі екі жолын қай сөзімен қиыстырамыз? «Көңілінің санасын» (Бұл жерде «сана» іңкәр сағыныш деген мағынада болар). «Көзімнің қарашығындай аяулы еді», – деп бір кетіп, оның үстіне «бітпейтін жара еді» деп тағы

киліктіре ме? Немесе, Абай көзімнің қарашығы десе өлеңдік буыннан асып кетіп, ырғаққа түспейтін болған соң, екінші жағынан «санасы» мен «жарасына» ұйқастыру үшін «қарашығы» дегенді «қарасы» деп ала салды демексің бе? Жоқ мүлде олай емес! Бұл өлең жазылған тұста (1891 ж.) ақындық шеберлігі кемеліне келіп, тіл өнерінің өлең сөз болмысының көңіл мен қимыл келісімінің табиғатын әбден ғылыми, қаптал меңгерген Абай ауылдың өлеңшілеріндей (қазақ өлең шығаратын адамды «ақын» және «өлеңші» деп екіге бөлген) келсе-келмес ұйқас қуаламайды. Ендеше, «қарашығы» деген сөздің орнына «қарасы» деп алды деу бізше қате.

Екінші: Осы өлеңнің «Көзімнің қарасы – көңілімнің санасы» деп басталуы тегін емес. Ол тұтас өлеңдегі іңкәрлікті ішке тартып, ондағы әрбір сөз бен қимылды ұндыққа, әдепке, көзбен ғана оқитын биязы лепке мөлдіретіп, дірілдетіп, ұйытып тұрады. Егер, «көңіліңізде алаң басылған» шабытты бір сәттеріңізге осы өлеңді ішкі жұмсақ, жылы лебіне кенеле оқысаңыз не мамырлатып әнге салсаңыз өлеңдегі үнсіз қарайлаған қос жанар – ынтызарлыққа толы жігіт «көзінің қарасы» шығарманың өн бойынан көз тартады.

Мысалы:

*«Көзімнің қарасы
Көңілімнің санасы», (бірінші шумақта)
«Тереңдеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың» (бесінші шумақта).
«Қарасаң жан тоймас» (10-шумақта).
«Қалқамның нұсқасын
Көр, көзім, бір кенел» (12-шумақта)
«Боламын көрсем мәз» (13-шумақта).
«Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған». (15-шумақта)
«Өртенген жүрекке
Бір көрген болар сен». (18-шумақта).*

«Байқап қарасаң» (Абай) өлеңнің тұтас тұлғасында «меннің» қызға қараумен өтіп келе жатқанын сезесің. «Іштегі ғашықтық жарасы

бітпей», «Көңіл санасы» ғашығына қарата береді жігітті. «Көрген сайын бой еріп», «сүйегі балқып», «жанары тоймай» қарайды. Ғашықтық мастығымен арпалысқан сабырлы жігіт. «Өртенген жүрегіне бір көргені де сеп болып», «көңіл кенеліп», сабырын ұстанады.

Енді өлеңге ден қоя оқысаңыз қызды «меннің» әр «қарауы» мен «көруінің» арасы қыз бейнесін сүйіне нұскалаумен, қыз мінезін табына сипаттаумен болады.

Сырттай зер салудан, үнсіз көңіл құлатудан туған тұңғыық өлең жігіт жүрегіндегі ғашықтық арпалысын іштей тындыра келе ең соңғы жолдарында да:

«Құдай-ау, бұл көңілім

Күн бар ма бір тынар?» – деп, өз-өзін тыныштыққа, сабырға шақырып, үнсіз қалдырады.

Сіз осы сәтте:

«Ғашықтық тілі – тілсіз тіл,

Көзбен көр де, ішпен біл» – деп басталатын Абайдың тағы бір өлеңін еске алыңызшы: онда да үнсіздік, тілсіз сезім, көзбен қарау мен көруінен ғана бейнеленетін ішкі ғажайып құбылыс меңзеледі.

Үшінші: Бізде «көзімнің қарасы» деген сөзбен мәндес (синоним) басқа сөздер де жетерлік. Мысалға: «телміру», «қадалу», «сұқтану», деген сөздерді алайық. Абай осы өлеңінде бұл сөздерге жуымады. Тек «қарау» мен «көруді» ғана таңдады. Егер, «телміру», «қадалу», «сұқтануларды» қолданса ол осы өлеңнің ұяң, жылы табиғатын бұзар еді. Өлеңдегі бірінші жақ – «Меннің» адамдық қасиетіне де, адал ынтызарлығына да кінәрат келтірер еді. Себебі «сұқтану», «телмірулерде» әдепсіз құмартқан пиғыл, обыр көңілдің араны бейне береді. Ақынның бұл сөздерге жоламағаны содан.

«Тереңдеп қарайсың»

Телміріп тұрмайсың», – деп «меннің» көз алдындағы ғашығы да оған көз қиығымен қарап, «бек қатты сынайды».

«Телміріп тұрмайды».

Осыған ұқсас XVIII ғасырда жасаған әрі батыр, әрі ақын, шабытты жырау Ақтанберді де бір жырында:

*Жарлауға біткен жапырақ,
Жамылсақ тоңар ма екенбіз?
«Жазыққа біткен бүлдірген –*

Сұқтансақ тояар ма екенбіз», – («Бес ғасыр жырлайды»), Екі томдық. 1-том 64-бет) деген еді. Ойынды ғажайып мәнге тартар шыңырау жолдар ғой бұл. «Қарасақ тояр ма екенбіз» демейді жырау. Бұл жерде «сұқтанудың» орнына «қарауды» қолданса қисыны келмес еді.

Зер салсаң, Абайдың «Көзімнің қарасы» мен Ақтанберді жыраудың мына жыр жолдарынан ортақ бір қасиет байқалады: «қараудан», «сұқтанудан», «телміруден» жан да, тән де тоймайды. Қайта, қараған сайын, сұқтанған сайын «жанқұмары» да, «тән құмары» да арта түседі, өршелене, өзеліне түседі. Ақтанберді жырында бүлдіргенге сұқтанған, қолға ұстап жемеген. Абай шығармасындағы «мен» де «алақаныма түстің аяулым, құшағымдасың» демейді. Қарайды, құмартады, көреді, көңіл суарады мұндайды ақын мен жыраудың көңіл теңізінің түбінде түйісуі деп ұққан жөн.

Төртінші: «Көзімнің қарасы» деген тіркестің біз айтып отырған мағынасын айқындауға осы көрнеу бейнеден туған «көзқарас» деген көмескі (абстракты) пәлсапалық ұғымды да куәге тартуға жарайды. «Ол қандай көзқараста?», «өзіндік көзқарасың болсын!» деген сөйлемдегі «көзқарас» пен Абайдың «Көзімнің қарасын» ептеп жанастыруға болады.

М. Әуезов «Көзімнің қарасын» Абайдың шын мәніндегі Еуропалық лирикалық деңгейдегі мәдениеті биік шығармаларынан тыс қалдырып, бұл өлеңді ақынның «шығыстық» үлгідегі шығармаларының қатарына жатқызған еді.

М. Мырзахметов М. Әуезовтің осы пікіріне сөз жалғап: «Көзімнің қарасы» өлеңінде ғашықтық сезімді «Алланың рахметі» деп тануы, немесе, қыз бойындағы көз тұндырар сұлулықты «көрік – тәңірі дәулеті» деп ұғынудың арғы төркіні шығыс классиктері жырлаған ғазелдерден ауысқан белгі ретінде елес береді («Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары», 181-бет) дейді де бірлі-екілі өлеңінде болмаса

ақын шығармаларында бұл танымның тамырланып, шоғырланбағанын айтып, ақынға ара түскендей пиғыл аңғартады. Сол тұстағы (қызыл кеңестік замандағы) сана-түсінікке өлеңдегі осы екі жол қазақы, мұсылмани сөздің мін сияқты көрінгенін әзірше түсінуге болар. Ал 88 жолдық осынау әйгілі махаббат жырына 68-69-екі жолында қолданылған сөздің «кесірінен», «европалық» деңгейге бармаған «шығыстық» шығарма деген анықтама беріп, дарияның арғы жағында қалдыру ақылға қиғаш келеді.

«Көзімнің қарасында» өлеңнің тұтас тұлғасы «меннің» ішкі сезіміне құрылатынын бағана «қарауына» байлай баяндап едік. Өлеңде біз ешкімнің де айқайлаған дауысын естігеніміз жоқ. Бәрі де «меннің» көкейінде арпаласып жатқан арман, лапылдаған ынтызарлық сыртқа дым шығармаған бойда тынып қалып отырады.

Шығарманы тұтас бойымен ішкі дүниеге тоғытып, ішкі тартысқа құруды қайсы шығармашылық әдіске жатқызсақ екен?

Батыстың жаңаша жасампаздық ағымындағы сана мен жүйенің рөлін дәріптеп, адамның тіке түйсіктерін көркем әдебиеттің мақсұты есептейтін көзқарас (модернизм) «Көзімнің қарасы» сияқты шығарманың меңзеуінен туған жоқ па?

Франциялық Анри Бергсонның сөзімен айтқанда, «Сана шығармаларындағы бізді қызықтырып, өзіне тартатыны – сыртқы дүниеден қолға түспейтін қандай бір түрлі терең тынысты көңілкүй, немесе, ішкі жан дүниенің тартысы болмақ» (Бергсон 1857–1941 жылдары жасаған. 1928 жылы Нобель сыйлығын алған, әдебиеттегі модерн шығармашылық ағымының көшбасшыларының бірі).

«Көзімнің қарасындағы» ішкі дүниеге зер сала өзімізді «көкірегінде оты бар ойлы адам» (Абай) деп танып, ақынның көңілдік бұлыңғыр әлеміне санамыздың сәулесін түсіре құнттап қарасақ, «Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын» деп Абай өзі айтқандай үнсіз оймен қайраты қайыса арпалысып, сарғайған санасы көз қарасынан ғана саңлаулап, сабырға дес беріп үнсіз өтіп бара жатқан ақын кейіпкері көз алдында мәңгі қалып қояды.

Сөзіміздің сүбелі жағы «Көзімнің қарасы» деген өлеңнің бірінші жолына – өлеңнің аты болған тіркеске тән болғандықтан, осы сөзді жаңсақ ұғынуға не себеп болды дегенге жауап іздейік.

Әрине, бұған көп адамдар: «қарасы деген сөздің ауыспалы (омоним) мағынасынан туған жаңылыс» – деп кінәнің жартысын ақынға аудара жеп- жеңіл жауап қата салғысы келер.

Бұл – кісі қанағаттанарлық жауап емес.

Себебі: «Көзімнің қарасысың» деп қазақ айтпайды ғой. Ал «Көзімнің қарашығысың» – деп Абай айтқаны тағы жоқ. Оның үстіне, бұл тіркес өлең жолдарының арасында емес, ең басқы жолы екенін ойла, өлеңнің аты да сол.

Абай өлеңнің ең басқы сөзіне селсоқ қарайтын кісі емес. Есесіне әр өлеңнің бастау сөзін өлеңдегі бар ойды бағынтар түп қазық етіп, шымыр алады. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» немесе «Күлімсіреп аспан тұр», «Алыстан сермеп» т.с.

Мысалы: «Алыстан сермеп» деп басталатын, ой желегін әр шумақ сайын алысқа серпіп отыратын осынау екі жүз жолдық өлеңнің өзі бір көкжиегінен көз талған қойнаулы, сырлы алқап емес пе?

Талайдан сөзге айналмай, көкейге шайқалған сұрапыл шабыттың белгісіз сезімдері жырға құйылар сәттегі алғашқы серке сөз ғой ол – өлеңнің бірінші жолы дегеніңіз. Оған көз кідіріп, көңіл тоқтатпай, «Әке-ау, бұл неге бұлай?» демей, жеңіл өте шықсақ, ол – оқушы болған өзіміздің кінәміз, өзіміздің ұқыпсыздығымыз! Ол ғана емес, ең ақыры, Абай шығармасына болған түсініктің кемдігі.

Абай шығармалары ешқашанда ойға жеңіл болған емес. Абай «жеңілдік» туралы айтты – онда тек тілге жеңіл болуын ғана дәріптеді. Абай шығармаларының оңай жатталып қалатыны сол «тілге жеңіл» келгенінен. Көрер көзге оңай жазылғандай өз-өзінен қиысып, ұйқасып тұрғандай болғанынан. Көп адамдардың жаттап алып, шығарманың шын мәніндегі қасиетіне жетпей жүретіні, түсінбей жүргенін өздері де байқамайтыны Абай өлеңдеріндегі тілге жеңілдіктің қасиеті.

Біз сөз етіп отырған өлеңінің («Көзімнің қарасы») бірінші шумағындағы тыныс белгі Абай шығармалары қаншама қайта басылғанда да, дұрыстап қойылмаған қалпында келеді. Бұл да Абай шығармаларын зерттеушілердің осы сөздің мәнін дөп баспағанынан, немесе, Абай шығармаларына ден қоюымыздың жеткіліксіздігінен дерек береді.

*Көзімнің қарасы,
Көңілімнің санасы,
Бітпейді іштегі*

Ғашықтық жарасы (Абай Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы, I том Алматы, «Ғылым» баспасы, 1977 ж. 172-б).

Алдыңғы екі жолдың соңына қойылған үтірлер екі жолды бір-біріне қиыстырмай, жарыстырып қатар жіберген. Содан да бір шумақтағы төрт жол қисын таппай, дәл мағынасынан шеттеп тұр. Өлеңнің дәл мағынасын түсінуге ол да кесірін тигізген.

Заты осы шумақтың соңғы үш тармағы да алдыңғы жолдың (бейнесін) мәнін аша – айқындай түсудің қамында. Ендеше, біз тыныс белгіні былайша қояр едік (бәрібір, бұл да автордың өзі қойған тыныс белгі емес):

*Көзімнің қарасы –
көңілімнің санасы:
бітпейді іштегі
ғашықтық жарасы.*

Шығармасы үшін биік сыншы Абайдың өзі екеніне ешкім таласпас. Ендеше Абайдың «Көзімнің қарасына» ән шығарғаны, әрі оның айта қалсын тамаша әуен болғаны дүниеге мағлұм. Соның өзі Абайдың бұл өлеңді өзі өзгеше бағалағанын ұғындырады.

Абай өлеңдері – сұлулық әлемі, өзі айтқандай, тереңіне сәуле бойламас бейнелі сана теңізі. Оның әр өлеңі сол теңіздің әр тұсы. Кейі иірімді, кейі толқынды, кейі су асты маржандарын бүркеген сырлы-сырлы айдындар.

Абай өлеңдері әрқандай оқушының, не зертеушінің «Мен білемі-не» келе бермейтін, талдауға таусылмас қазына. Абайдың өлең туралы ойлары, ән тыңдау мәдениеті, Абай өлеңдеріндегі көркемдік қалқалаған ашу-ыза «Алтын шыққан жерді белден қаз» деп бұрынғылар айтқан сөзді ұстандырады. «Көк тұман» арасында әлдебір асылыңды, жоғыңды іздетеді. «Көзімнің қарасы» «батысша ма, әлде шығысша ма» деген сөзге тағы бір ойымызды көлденең тарталық.

1990 жылы Мексика ақынға Оттолие Пазға Нобель сыйлығын тапсырған салтанатты дастархан басында Швеция Нобель сыйлығы комитеті оның қысқа бір өлеңін оқып еді:

*Мен көру мен тіл қатудың,
Тіл қату мен үнсіздіктің,
Үнсіздік пен қиялымның
Қиялым мен ұмытудың арасында*
– *Өлең (Қытайшасынан сөзбе сөз аударылды).*

Өлеңнің монологы сияқтанған осынау бір шумақты бүгінгі дүние әдебиетінің тынысы дегенге дау болмас.

Абайдың «Көзімнің қарасының» тұтас қасиеті Паздың осы өлеңіндегі ойларға арғы ғасырдан келіп тұтасып, жарыса кеткендей. Сіз ерінбей Паздың осы бір шумағы мен «Көзімнің қарасының» бірінші шумағын қатар қойып көріңізші. Екеуі екі ғасырда, екі заманда жазылғанына қарамастан бір кісінің шығармасындай, бір деңгейлі сезімнің тізгінін ұстап қатар көсілген шумақтар.

Паздың шумағында өлең өзін көрудің, тіл қатудың, үнсіздіктің, қиялдың, ұмытудың арасындамын», деп ишарат етеді.

Ал «Көзімнің қарасында» өлең қараудың, көрудің, қиялдың тіл қатуға жетпеген тұсынан ойға ұсталады.

Өзіңіз ойлаңыз....

Өлеңдегі сыртқы пішінді (форманы) болмаса, ой мен сезімді «батысша» мен «шығысшаға» бөлу бірер мақаланың қарымы көтерер жүк емес. Бұл жерде көңілге қиғаш келгені «шығысшаны» «батысшадан» төмен деңгейде қалдырып, «Көзімнің қарасын» шығысшаға қосқан жәй.

О. Сүлейменовтің «Айналайын» деген өлеңінде елеусіз оқыла кететін мына бір жолдарға көңіл бөлейікші.

Батыс болса –

Шығысыңның шығысы

Ал Азия –

Батысыңның батысы («Атамекен» 162-бет).

Ақын Олжастың осынау жолдардағы сенше «Батыс» пен өзінше «батыстың», сенше «шығыс» пен өзінше «Азияның» орнын алмастыра сөйлесуі де үлкен мәнге ие дүние. Айтары жағынан біз талқыға салып отырған пікірге жанасып, ой қармағын тереңге жіберген тарих қойнауынан тарта сөйлеген жолдар. Шығыс дегеніміз ақыл-сананың, адамдық сезінудің әлмисағы емес пе? Ендеше, «шығысшаға» шынайы үңілмей, шалқая қарау ақиқаттың, ардың тезіне түсер дүние болмақ. «Ою зерлі ақып тастың ішінен құж-құж жахұт ғасыр тастың ішінен сығалаған» (Олжас) шығыстың шыңырау шындық орнын өз санамыздан таба білу де ләзім.

Әлемдік дәрежеде өтетін Абай тойының қарсаңында «Көзімнің қарасы» қаншама тілге аударылған бойда өзінің асқақ әуенімен дүниенің жүзін бұрынғыдан ары тербелтті. Біз де өзімізді сол өлеңнің, сол сұлу жан тербелісінің иесіндегі сезініп, рахатқа кенелдік.

«Көзімнің қарасын» өз мағынасында ұғынып, өлеңнің кейінгі шумақтарын әнге қосыңыз. Жиырма екі шумақ кемелді толғау ән үшін кең, мол байлық. Қажетіңізше ой мен суреттің қисынына қарай ортасынан ойып алыңыз да әуелетіп әкетіңіз:

Көзімнің қарасы –

көңілімнің санасы:

бітпейді ішімде

ғашықтық жарасы.

Алматы, 1994 жыл

МЕН ЖАТТАҒАН ӨЛЕҢДЕР

Өлең деген өнерге жақын жүргенімізге де қырық жылға жуықтаған екен. Қызығып оқыған шумақтарың жаныңды жылытып, бірден жадыңа ұялап қалады. Ол сенің ойыңның шақпақ тасы болып, санаңда жылтылдап мәңгі жүреді. Егер рухың жанып лапылдар болса – ол соның тамызығы сияқты.

Санаңдағы өлең шумақтары молыққан сайын өлең деген сиқырдың шыңырауына бата бересің. Сөйтіп өлең саған, сен өлеңге айналып кеткендей сезінесің.

Әдебиетке әуес кейінгі буынға ұстаздық еткен тұстарымда көкейге сақталған жыр шумақтарын қаншама рет көрмеге жайғандай жайып сап, құлашымды жая тебірене тұрып оқып, талдап, зерлеп, шабыттана сөйлеген шақтарым есіме келді.

Өлең туралы айтқым келіп, жазғым келіп жүргелі көп болған, еп-теп жазып та жүргенмін. Бірде Абайды, бірде Жүмекенді оқып, тағы бірде Омарғазыға тамсанып, өзімше тақырыптар жасап, жоспар құрып жүргеніме де біраз уақыт өтті.

Әлгінде ғана бір ой келді, менің көкейімде көп заманнан жинақталған жеке шумақтар қысқа өлеңдер тіпті, баллада, поэмалар да бар екен. Осы дүние – мен таныған өлеңнің қаймағы емес пе дедім.

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,

Басында жемісі мол тамаша ағаш.

Қалғаниша жарты жаңқа мен сенікі.

Ала бер керегіңе жараса, Алаш!

Ең алғаш есімде қалған бір шумақ өлең осы шығар – 10 жастар шамасында болармын. Әкем бір топ сұхбаттастарымен «Алаш орда» туралы әңгіме айтып отырса керек. Осы өлең шумағын тебірене сөз етіп жатқан. Мен жаттап алыппын. Міржақып Дулаттың өлеңі екенін кейін білдім ғой (Екінші жолын әкем өзінше өзгертіп алған болуы керек. Негізі: «Емеспін жемісі мол тамаша ағаш»).

Алаш арыстарының біразы арғыбет асқаны, біразының ол елге өзі жетпесе де сөзі жеткені бұл күнде көпке белгілі әңгіме. Ахаңның, Міржақыптың, Райымжанның, Сұлтанмахмұттың Тарбағатай өңірінде – Шәуешекте болып, Алашорда қазынасына біраз қаржы ұйымдас-тырғаны тарихтан белгілі.

Біздің айтайын дегеніміз өлең жайлы ғой:

Алғашқы шумақты талдау қажетсіз деп ойлаймыз. Аға буынның, Алаш азаматтарының Отанға деген махаббаты мен ұлтқа, халыққа шексіз берілген кіршіксіз жанын сезіну ғана қалады бізге.

Осы шумақтағы көркем жолдарды таяуда Илияс Есенберлиннің «Алтын ордасын» оқып отырып кезіктірдім «Алтын ордада» Сәлімкерей атты кейіпкерінің тәуелсіздікке, бостандыққа талпынған рухын беруге қолданыпты. Эпопеяның эпилогында да осы «жалғыз жаңқа» ұранын қайталайды. Ілекең сол кезде көміліп жатқан Алаш ақындарын жатқа білген, сол рухқа жадыланған адам екен ғой, әйтпесе, сол бодан шақта «Алтын орданы» аңсап, «Алмас қылышын» сілтеп, «Жанталасып», «Қаһарланбас» еді. Отарланған халқының рухын осылайша көтермес еді.

Бізде «ұрпақ сабақтастығы» деген бар. Жақсы сөз. Айыбы – уақытпен, өмірмен шектеледі. Ал «Рух сабақтастығы» деген тағы бар. Ол уақытпен шектелмейді. Ол «жарты жаңқасы қалғанша мен сендікпін, Қазақстан!» деген аса биік, асқақ рух болмақ.

Міржақып Рухы! Алаш арманы. Кейін білдік қой, Міржақып қандай командада болғанын. Ахаңдар, Әлихан, Әлімхандар, Мағжан, Мұхтарлар бастаған жүздеген жігіттер бір ниет бір мұратқа күшін, ісін беріпті ғой. Мақсұты – бостан Отан. Ал серті бір-ақ ауыз сөз «Жарты жанқам қалғанша мен сенікі» қазағым! Неткен биік рух еді. Ал осы күнгі жігіттердің командасы ше? Біразы «мен сенікі» дегенді ұмытқан, «қаншасы менікі?» дегенді ғана білетін жігіттер көбейгенін көріп жүрміз.

Ал біздің сертіміз – отанға оралғандағы мақсатымыз әке рухы – Алаш серті болмақ. **Қалғанша жарты жанқам мен сенікі, бостан Отан – Қазақстан!**

Бала күнімде ауылымызда Қиса Бақыт деген кісі өтіп еді. Біз білетін біраз ақындар сияқты жағдайы жүдеу, тұрмысқа икемі жоқ кісі болған. Қытай елі халықтың мәдениет байлығын түп-тамырымен қопарып тастауға ниеттеніп, «мәдениет зор төңкерісін» жүргізіп жатқан кез. Маоның өлгенін ғана күтіп отыр екен. Есті халық ақылын тез жиды. «Мәдениет зор төңкерісі» де 10 жыл дауылдап барып басылды. Бізден үлкендеу жігіттер Қисаның өлеңі деп оқып жүретін (әрине ол тұста баспа қайда).

*Тапшыға тайғақ еді жол не деген,
Көрер ме ем қолтығымнан қол демеген,
Табам деп талқанымды мен жүргенде,
Жатады өзегімде шөлдеп өлең.*

Ошағына салар отыны, жылынар оты болмаған жерде өлең неғылсын. Ауылдасынан басқа адам білмейтін ақынның көкірегінде көктегелі тұрған өлең бір тамшы суға зар боп, шөлдеп семіп бара жатады, немесе, торғайдың балапаны сияқты жүрек аянышы ақынға қарап, мойны қылтиып аузын ашады.

Өзіміз «Өтпелі дәуір» атап жүрген бүгін де – уақыт ақын атаулының маңдайынан сипай қойған жоқ. Бәрі де бағанағы Қиса ақын айтқандай, талқанын тауып, отбасын тоңғызбасқа тезегін терер, ал өлең байқұс кезегін күтер немесе таңдайға дәмі сезілмей сабағында тұрып ұшып кеткен бүлдіргендей белгісіз кетер.

Сол Қиса Бақыт ағамыздың азан шақырып қойған аты басқа сияқты. «Тағдыр маған бақытын қиса» деген арманы болар атын «Қиса Бақыт» деп өзгерткені. Тағдыр Қисаға ақындық керемет шабытты берсе де, бірақ, бұрқыратып жыр төгер мұрсат берген жоқ. Ол тұста бүкіл мәдениет тарихын отқа жағып жатқан қытай еліне қиырдағы ақынының торғайдай да құны жоқ еді.

*Бүлдіргенге барып ем,
Піспеген ол – көк екен.
Екінші рет барып ем
Құр – еңкейдім. Тоқ екем
Үшінші рет барып ем
Ұшып кеткен, жоқ екен.*

Ия бүлдірген тәтті, әдемі, таңдайға салсаң езіле кетер керемет жеміс. Біздің кейіпкер сол бүлдіргенді сабағын үзіп татып тамсанғысы келген. Алғашқы барғаны асығыстық болыпты – әлі көк, дәміне әлі келмеген.

Екінші рет барды, қып-қызыл бүлдірген уылжып пісіп тұр, – құр еңкейді құлқы жоқ, өзі тоқ, ат үстінен еңкейген сияқты. Бұл пенденіздің толықсыған тоқ шағы болса керек. Жақсы дүниеге көз суарып қызықтайды. Алып-ұшып қызықпайды. Себебі өзі де пісіп тұрған шағында. Бұл да бір өзгеше түсіну болар.

Ал үшінші рет барғанда ше? Уақыт өз үкімін жасапты:

Сіз қанша шөлдесеңіз де, қанша аңсасаңыз да, қанша тамсанып таңдайыңызға дәм тілесеңіз де ендігі жерде сабағында тұрған бүлдірген жоқ, ұшып кетті. Сорайып сабағы, қуарып қурайы қалған. Сіз өкінесіз, екінші барғаныңызда уылжып тұрған қып-қызыл бүлдіргенді аңсайсыз. Етек-жеңінді жиып, ен дүниені таныған тұста саған ондай мұрсат жоқ, уақыт өткен, тәтті шақ жер құшқан, тозаңы желге ұшқан.

Ақын – Жұмаділ Маманның алты жолдық осы өлеңін 20 жылдай бұрын әлдебір журналдан оқығаным есімде. Ақынның жерлесі 40-жылдары қытайдағы қазақтардың ұлт-азаттық қарулы көтерілісін бастаған батырлар туралы «Ақпар – Сейіт» атты поэмасы, бірсыпыра жыр кітаптары болғанын білемін. Ойда қалғаны мынау алты жол өлең. Поэзияға тән тұнықтығымен, ғажайып философиялық салмағымен есте, санада сақталған.

Ей, отыншы, қыршың талды құмашы!

Жұп торғайды үркітпеші құмашы!

Жұпты қусаң екі айырылып ұшады.

Жасты қусаң, ышқынып әсер құшады.

Мен де солай қыршынынан қиылғам.

Мен де айрылғам жаным сүйген жұбымнан.

Қажығұмар Шабданұлының «Қылмыс» романындағы Тарымда жүрген «Зарықбек ақын» ғой бұл. Шын аты – Задахан Мыңбай. Өлең, баллада, дастандары шетінен құйылып түседі. Түсіндіруді де, ежіктеуді де қажет етпейді. 18 жасында қуғынмен Тарымға кетіп, аман қайтқан аз қазақтың бірі осы Задахан.

Тарым демекші, сол барса келместен сиреп қайтқан біраз ақын – жазушы жыл құсы сияқты туған жеріне ән салып келгендей еді.

Кеше жасаған жаңбырдың

Кештен қалған жұғыны

Ғайып болған

таң ата –

Қайда кетті табиғаттың шығыны?

Жұп-жұмсақ бұйра шаштарды

Бұзған не?

Алтын сырға астындағы

Ақ дидарды сызған не?

Түс емес еді бәрі де,

Бірақ түске бергісіз.

Шіркін, сондай шақтар-ай

Екі айналып келгісіз!

Бұл Омарғазы Айтанұлы жазған «Табиғаттың шығыны» деген өлең. «Па, шіркін!» дейсің. Омарғазы Атажұртына аса таныла қоймаса да, XX ғасырда шетелде – Шыңжаңда туған арқалы ақынның бірі еді. Тіпті, бірегейі – құбылыс деуге болар. «Өлеңсіз өткен бір күнім – қиянатым өмірге» дейтін ол. Әдебиетке адал еді. Әйгілі Қажығұмар Шабданұлының жерлесі, тағдырласы, мұраттасы болған. Ол да 6 томдық «Қылмыс» романындағы сүйікті кейіпкерлердің бірі.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің қара шаңырағы – әрине, оның ұлы отаны Қазақстан. Әйтсе де, қазақ жері Қазақстанмен ғана шектелмейді. Еліміздің шығысындағы Хантәңірі – Нарынқолдан басталып Арқасты, Барлықты, Тарбағатайды, Сауырды жоталап өтіп, Алтай – Берелге дейін созылып жатқан екі мың шақырымдай шекарамыздың ар жағында екі миллион қазақ «автономиялы облыс» ұстап, ырыздығын миллиард халықпен таласып жеп, жармаса өмір сүріп жатыр.

Өмір сүріп қана жатқан жоқ, Қазақ мәдениетінің, қазақ тілінің арғы мәйегіне арқа сүйей отырып, бүгінгі қазақ әдебиетінің шоқтығы биік бір бөлігін жасап жатыр.

Әдебиетте, әсіресе, өлеңде қиял әлемінің кеңдігі мен сөз суретінің тосындығы, тіліндегі бояудың түрленуі мен көңіл-күйінің нәзіктігі Омарғазының өлең өнерінде құбылыс жасаған адам екенін айғақтайды.

Омарғазының өлеңдерін оқи отырып, егер тіл жүйірік, қиял шексіз болса бір бейненің мың түрлі сипаты, бір ойдың мың түрлі елесі болатына көз жеткізесіз.

Ақын өлеңдеріндегі қырлы алмастай құбылып, шашылатын түйсік сәулелері тілдің жұмсақ саусақтарымен бір әсем бейнеге келіп, әлде ол, әлде бұл дегізіп, қай түкпіріне соқсаң да көркем бір қойнауға жетелейді де отырады.

*Тыр жалаңаш тау
Бір қабат ылпысы ақ тұман бу,
Ұзын-ұзын қыраттар,
Борбайларыңды жу.
Сұлудың аппақ қабығы
Бір білініп, бір өшіп,
Тұрушы еді зой солай,
Жұп-жұмсақ бұлт көшіп.*

Ал енді не туралы, кім туралы ойладыңыз. Бағанағы ақ тұман буға оранған әсем тау туралы ма, әлде жұп-жұмсақ терісінің астында әйелдік аса бір құпия асыл сезімдер, әлде басқа бір керемет тылсым дүние ұйыған, ол да ақ тұман бу құсап тұнған қыз туралы ма?

Омарғазы солай. Оның бірнеше шумақтан тұратын өлеңдерін күн бойы, жыл бойы оқып, адам жанының әсем бір әлемінен шыға алмай-ақ жүргеніңіз. Омекеңнің ішкі әлемінің сонша кеңдігі мен шексіздігі, кісілік табиғатындағы биязылығы, майда жұмсақ әзілге жүйріктігі өлеңіндегі өлкенің шексіздігін танытып отыратын еді. Омарғазы туралы әлі де айтарымыз көп.

Тарым лагері – талай боздақтың басы кеткен, сүйегі қалған сұмдықтың мекені.

*Немене қажыр-қайрат сабырлыға,
Жасыма түнек түрме, ажырғыға.*

*Жеті мың үш жүз түннің баста ұйқысын,
Жайлап сал төсегіңді абыржыма!* – деп келетін Мағаз Разданның өлеңдерінің қасына «сонау Сібір түкпірінде жасыма, дос, сабыр қыл» деп басталатын Пушкиннің өлеңдерін қойып көріңізші? Сол Мағаздың түрмеден аман қайтқан аз ғана азаматтардың қатарында елге жетіп:

*Сәлем саған, Алтайым,
Тентегің сонша сағынды.
Жоғалып кеткен бір тайың*

Тарландап барып, табылды, – деп толғанған шақтарында біз де өлең жаза бастап едік. Тарымнан қайтпаған тағы бір ақын Тортархан Жекібай болса, досы Серік Қапшықбай «Еренқабырға» атты поэмасында ол туралы былай толғайтын:

*Киім түрін таңдасаң,
Қоңырынан деуші едің.
Соныңды енді ойласам,
Жаның екен ол сенің.*

*Етік түрін таңдасаң,
Берігінен деуші едің.
Соныңды енді ойласам,
Жаның екен ол сенің.*

....

*Көпіршіген шаланы,
Көмдің сөзбен бастыра –
Әйел құсап талайы*

Түсіп еді-ау астыңа, – деп желпілдетіп әкететін ақын Серік Қапшықбай бүгінде Алматыда. 80-нің сеңгіріне шыққанда «мен кәрі кісімін – бірақ азат отаны бар кісімін» деп, сахнада тік тұрып өлең оқыды. Өлеңге, жырға деген сеніміне селкеу түсірмей жазып келеді.

Арғы беттегі ақын біткен ақ намысының арқа тірегі Қазақстан екеніне шүбә келтірген жоқ. Текес деген өзен бастауын Хантәңірден алып, қытай жеріне өтіп, қайта айналып Балқашқа құяды. 81-жылы

ақын Жәнатқан Тұтқабектің «Текес» деген өлеңі «Шұғыла» журналында жарияланды.

*Күн шуағы жетелеп,
Бет алып ең шығысқа.
Кете бермей төтелеп,
Неге айналдың бұрысқа?*

*Туған жерге тарттың ба,
Әр толқыным құшсын деп.
Туған елге тарттың ба,
Мейірі қанып ішсін деп?
Жерді пенде бөлсе де,
Табиғатқа шек бар ма?
Тоқсан тосу көрсе де
Әлем заңы тоқтар ма?
Тұрмайды ол бұлданып,
Тынбайды ол ағады.*

Балқаш барып буланып,

Қайта оралып табады, – деп келетін ұзақ өлеңде біресе су, біресе бу болып, шекараның арғы жақ, берігі жағындағы қазақ жерін айнала аққан Текестің орнына біз ұлттың арман аңсарын, рухтың тұтастығын ойша қойып, туған жер мен атажұрттың арасын сағыныш құдіретімен тұтастырып отыратын едік. Иә, Қытайдағы қазақ «шығысқа төтелеп кетпей» миллиардтық мұхитқа қосылмай, «қайта айналып табатын» – атажұртына қопарыла оралатын күн болар. Сол Жаннатханның балаларын, немерелерін таяуда Астанада жолықтырдым.

Жалпы бодан шақтағы бостандық аңсаған өлеңдер Елімізде де мол болды, ондай өлеңдер шекараның аржағына тарап, көп жатталды.

Жұмекен Нәжімеденовтің «Тепе-тең» деген өлеңі есіме түсіп тұр. Түпнұсқасын пайдалансам деп едім, кітабын таппай отырмын. «Елорда» баспасынан 2001 жылы шыққан таңдамаласынан таппадым. Есімде қалғаны бойынша былай:

*Алатау, саған не болды
Мұншама жер бауырлап?
Бұлты шөгіп ғаламның
Жатырмысың ауырлап?*

*Ауыр екен бүгін күн
Күлдей сұрғылт қар түсі.
Ауырласаң, жүгіңнің
Маған-ақ бер жартысын!*

*Көрмейінші, Алатау,
Сені мұндай кейіпке!
Не көрсек те тірлікте!
Бөліп көтерейік те!*

Өлеңді оқып болған соң заманы бодан, рухы бостан ақынның қиял қуатына танданып отырасың. Тағы оқисың, тағы қайталап оқисың. Үш-ақ ауыз өлең ойына орнап алады. Алатаудың жарты жүгін көтерген ақын рухы елестейді көзіңе. Халқының қасіретін қақ жарып қайқая көтерген алып абыз елестейді көңілге. Өлеңді ойында оқып келе жатасың... кенет есіңе түседі: өлеңнің аты неге «Тепе-тең» болды дейсің. Тепе-теңдіктің екі жағында кім, не тұр? Соңынан таразының бір жағында алып ақын мен енді бір жағында асқар Алатау тұрады.

Жүмекеннің «Тор», «Жаңғырық» (бұл туралы көлемді мақала жазғанмын), поэмаларын тұтасымен жаттап алғаным есімде.

*Жағасында Қизаштың,
Құмға айналған қыр барлық,
Сол құмдардың баурында
Біздің ауыл тұр қалғып,*

*Мұржалары есінеп,
Шықса асықпай түтін – ақ,
Сол түтінді таратар,
Жел де асықпай күтіп ап.*

*Ағаштар бар қайқы өскен.
Көлілік сулар бір түрлі.
Арасынан кірпіктің
Қарайтын көз сықылды.*

...

Шағын поэма осылай басталады. Бейнені бедерлеуде Жұмекеннің тілі түрленіп-ақ кетеді. Мен Қиғашта болғам жоқ. «Торды» жаттап алып, өзімді Қиғаштың жағасында жүргендей сезінетінмін. Осы «Тор» өлеңі отарлауға, халықты жаныштауға зілдене қарсы тұрған шығарма. Жұмекеннің көп тұстастары ол тұста мұндай өлең жазбақ түгілі, ойлаған да емес.

*Тор жасмайды қария.
Көзі де әлі көргіш-ақ
(тиіп кетсең үгілер
Әппақ басы бор құсап).*

...

*Ірілердің шығыны
Көндіккен іс бүтін бас.
Шабақ түгіл, мұныңнан
Қоңыз аман құтылмас.*

...

*Шабағынан бастайды
Құртатындар балықты.
Балағынан бастайды
Құртатындар халықты.*

Сіз халықты түп-тұқиянымен құртып жіберуге құлшынған саясатты сол заманның өзінде тұрып айтқан, жазған кісі туралы, Елдікті сақтау жолындағы салмақты қарсылық жайлы оқып отырсыз. Тәуелсіздіктің 20 жылдығында да бостандық туралы татымды өлең жаза алмай жүрген ақынсымақ аз ба?

Жұмекеннің бүкіл шығармаларында тек қана бостандық ұраны бұлқынып тұрады. Өйтпегенде оның (Шәмші әуенін жазған) «Менің Қазақстаным» өлеңі ұлтқа ұран болар ма еді. Ия ол бодан заманның бостан ақыны еді.

(Жалғасы бар)

ЖАСТЫҚ ШАҚТЫҢ ӨЛЕҢІ

(Сын эссе)

Бақыт Исламұлымен жолымыз бозбала күнде түйісті. Іле педагогикалық институтының қазақ әдебиетіне қабылданған алғашқы тобында 55 студентпіз, 40 жігіт, 15 қыз.

Жоғарғы оқу орындарына түлектерді емтиханмен қабылдау 1977 жылдың соңында ғана жолға қойылған, ал мемлекет бойынша біртұтас шығарылған сұрақтармен емтихан тапсыру 1978 жылғы біздің буыннан басталған болатын. Ол кезде жоғарғы мектепке өту жеңімпаздардың биік мәртебесі саналатын. Оқушылардың оқу шығыны барлығы да мемлекеттен, оқу бітірген кісіге жұмыс орындары дайын тұратын. Біз Құлжаға сондай бір мақтанмен, мәрт көңілмен жетіп едік. Бала бітімді бізден бастап жігіт ағасы Тәлет Әмірәліге дейін орта мектепті әр жылдары бітірген біздердің жас шамамызда әркелкі болатын. Соған қарамастан таныса бастағанда-ақ «Сен кімсің? Мен пәлен» дейтін жігіттердің жүзінен байқалып тұратын.

Адамдардың болмыс-бітімі жасаған ортасы жаралған табиғатына тартатын сияқты Бақыт Исламұлы біз көрген бозбала күнінде-ақ көңілі асқақ, рухы биік жан еді. Бұйра шашты, еңселі, қызыл сары жігіт өр Алтайда туғанын өр мінезімен білдіргісі келіп тұратын. Әсіресе, Шіңгілден келген екі қыз, екі жігіт те жайдарман, жарқын жүзімен, қалтқысыз көпшіл көңілімен көзге түсетін. Өздері өлеңшіл, әзілқой еді. Жатыпатар мысқылшыл болатын. Шіңгілдегі мектепте Қыдырқан Мұқатаев, Әбдембай Бажаев сияқты сол замандағы танымал ақындардан сабақ алғанын айтып көтеріліп қоятын.

Ол кез әдебиет деген «өлең», әдебиеті деген «ақын» деп танитын шақ. «Кім қай деңгейде жазады?» деген сөз айтылмағанмен әр аймақтан келген жас перілердің арасында кім мықтыны анықтайтын «бәсеке» қызып жататын. Орта мектептен өлең жазып, өзін ақын санап келген мықтылар көп емес еді. Қара өлеңді төрт аяғынан тең қойып,

құбылта қоятындардың қатарында осы Бақыт Исламұлы, Баймолла Таңғытұлы, Оралбек Қожаұлы қатарлы жігіттер бар болатын. Кейін Тәлет Әмірәліұлы, Мұқан Мамытқанұлы, Тамаша Самарқанқызы, Болатжан Шаншарбекұлы, Бақыт Ясынұлы қатарлы қыз-жігіттер де жыр мүшәйраларына өлең қосып жүрді. Бақыт Исламұлының:

Алтайдың жігітімін, атым Бақыт,

Бері әкел дәптеріңді жақындатып.

Көсейін көк сиялы қаламменен,

Маздатып өлең отын лапылдаатып, – деп тебіренетіні де осы кез болатын. Біз Құлжаға 1978 жылдың 20-21 қарашасында жиналған болатынбыз. Бақыттың «Жаңа мекен» деген өлеңі жазылғанда біздің студент атанғанымызға екі-ақ ай болған кез екен.

Сол күндері біздің институтта жыр мүшәйралары жиі өтетін. Көбінде саяси тақырыптар белгіленеді. Бір-екі жыл бұрын қайтыс болған көсемдерді еске алу, оларға жоқтау, арнау, тағы басқа да мәдени шаралар жүріп жататын. Әділқазылардың құрамында Дутан Сәкейұлы, Жәнетқан Тұтқабекұлы, Жәкен Отарұлы, Мәметжан Садықұлы сияқты әйгілі адамдар жұмыс істейтін. Жүлдеге үміткерлердің арасында біздерден бөлек ханзу, ақындар, ұйғыр ақындар өз тілдерінде өлең оқып, бәсекені қыздыра түсетін еді. Шығармашылық бәсеке мүшәйраларда ғана емес, жазу практикасы сабағының тапсырмасын орындау, отырыс, сауық кештерде, қыздарға арнайтын өлеңдер де, олардың дәптеріне жазатын жырлар да – осының барлығында жүріліп жататын.

Бақыт Исламұлының баспаға дайындап жатқан қолжазбасын парқтап отырып, жастық шақтағы шығармашылық құлшыныстың ізін көрдім.

«Бала» деп жүрек қанын сарқымаған,

Ана жоқ «бала» десе балқымаған.

Әбзелдей балаңызбын менде сіздің,

Аяулы амансыз ба, жарқын ана, – деп басталатын ана туралы өлеңі Әбзел деген курстас қыздың анасына сәлемдескенде туған өлеңі екен. Мұндай өлеңдер Бақытта көп болатын.

Осының бәрі де ізденіс, сол дәуірдегі жарқын шабыттың дәптерді қолға ала салып құйқылжыта жөнелетін сәттерін еске салады. Бақыт өлеңдерінен құйқылжытып жаза қоятынын, қарапайым халық тілін сезінесің. Тез тауып айтатынын танысың.

*Елден есіл ерексіз,
Зерделісіз зерексіз.
Махаббаттың басы бар,
Кетті соңы дерексіз.*

*Өзімнен деп айтам ба?
Өзіңнен деп айтам ба?
Арамызға от жаққан
Немене бір сайтан ба?*

*Серттесіп ек не деп біз?
Ажырастық себепсіз.
Маған мұндай махаббат
Керексіз, мүлде керексіз.*

Осы «Себепсіз» деп аталатын үш шумақ өлең қылқаламмен тартарта салған сурет сияқты. Өлең ұйқастарының, жолдарының барлық ер-тұрманы түп-түгел болғанына қарамастан, өлеңдегі сөйлемдердің сөйлем мүшесі ауыспай түскен. Бұл ақындық шеберліктің белгісі, зайыры, өлеңде сөйлем мүшелерінің орнын ауыстырып ұйқастыра беру онша қиын жағдай емес. Ал соны ауыстырмай түсіру, әдеттегі сөйлеп отырған кісідей жазып, оны ұйқастырып, оны төрт тұрманы түгел етіп шығару шеберліктің белгісі.

Кітапқа кірген өлеңдердің көбі студенттік шақтағы жастықтың жырлары екен. Өлеңдердегі тақырыпты талдау, ашу, бейнелеу бір тәсіл. Қолжазбаның соңына таман тұрған 1986 жылы жазылды деген екі өлеңде Бақыт бұрынғы өлеңдерінен гөрі басқаша, өзгеше сезіну, мүлде тың түйсінуі байқалады.

*Ән сап қайтам жартасты жаңғыртам да,
Қырдың қызын қиялдап қаңғырсам да.*

*Сүйгенде құшақтап қызың мені,
Тау самалы – аумаған қыздың демі.*

*Қыз қойнындай жылы екен таудың қойны,
Төселдім кеп балқытып тұла бойды.
Қызық екен тау деген қызық екен,*

Қыз ерніндей тау гүлі қызыл екен, – деп келетін өлеңі ақын мен табиғат, табиғат пен фантазия, қиял мен түс бәрі қосылған бір басқаша дүние боп шыққан. Және тағы да 1986 жылы жазылды деген мына өлеңі де:

*«Осы таудың көргенде қияларын,
Түспеген жас келіндей ұяламын.
Осы таудың жас кезде қиясынан
Ұятымның тайдырғам тиянағын».*

Керемет шумақтар, жаңа түскен жас келіннің сезімінде болуын, тауға қарап тұрып, өткен бір жастық шақтағы қателіктерін еске алып, өзін солай сезіну немесе ұятының тиянағын ұяты бір таудағы қандай да бір киік пе екен, тауешкі ме екен, елік пе екен, әлде бұғы ма екен. Соның табаны сияқты, тиянағы бар дүние сияқты бір жартастан түйсіктің тайғанауын тым шебер бейнелей келтіреді. Осындай шумақтарда ақындық түйсінуден түйсінгенді тілге айналдырудың шеберлігін ақын әбден көрсетеді.

«Ақын өмірінің соңғы он шақты жылында неге өлең жазбай кетті?» деген заңды сұрақ туады. Өлең жазудың барлық тәсілін меңгеріп, төрт тұрманын түгел қып құбылта қоятын шеберлікке жеткен кезде ақын енді өлең жазуды емес, қиялындағы бір тылсым, басқаша бір дүниелерді, сезімдердің терең иірімдерін сөзге айналдыруға, соларды табуға ұмтылады. Мәселен ұяттың тиянағы деген сияқты бейнелеулер. Әйтпесе ондай кезде жыр жазу қиын да емес, қызық та емес шақтар туады. Мен ақынның соңғы кезде өлең жазбай кеткенін өлеңнің биік талғамы, сұлулықтың биік сұранысы алдындағы жауапкершілікті сезінуінен деп ойлаймын.

«Жанымнан туса жақсы өлең,

Жадыраймын қарадай.

Көрмей жүріп шыр еткен,

Бір ұл тапқан анадай» дейтін Бақыттың сезімін

ақын ретінде әбден түсінемін. Бұл дегеніңіз осынау өлең жолдары, өлеңге деген құштарлығын онан ары, оның деңгейіне деген жауапкершілігін әбден сезінгеннен туады.

1982 жылдың жазында біз Шәуешекке кеттік, Бақыттар Алтайға аттанды. Жолымыздың айрылғаны сол екен, бұдан былай оның Шәуешекке, менің Алтайға жолым түспеді.

Бақыт бұл дүниеден жас қайтты. Ол өмірден өткен шақта артында оның ізі – жастық жыры, жазған өлеңдері қалды.

1980 жылдарда Жұңгода реформа басталып, оқу-ағарту ең басты бағытқа айналған. Сол жылдарда жоғары оқу орындарына қазақ түлектері де көп қабылданды. Бейжіңде, Ланжуде, Үрімжіде, Нанжиңде, Ши әнде және Құлжада жоғары оқу орындары ашылып жатты. Дәл қазақ әдебиеті жөнінен мен Құлжадағы оқу орнының деңгейі басқа оқу орындарынан өзгеше биік болды деп ойлаймын, өйткені онда керемет білікті ұстаздар бар еді.

Бақыт Исламұлының бүгінгі шығып жатқан осынау кітабы 1978 жылы Іле педагогикалық институтының алғашқы әдебиет тобына қабылданған сол 55 баланың әдебиетке қосқан қорына жатады. Бұл кітап біздің топтың, біздің курстың әдебиетке, қазақ өнеріне қосқан ортақ қазынасы деп түсінемін.

АҚЫННЫҢ ОЙЛАУ АМАЛЫ

Құйын

Бұрғылап жердің кіндігін,

Жұлқылап көктің түндігін.

Алапат құйын ұмсынды.

Шөлмектен шыққан жын сынды.

Үлдеп әуен құраған,

Мықынсыз бөксе бұраған,

Өнерге қизан ұятты

Жалаңаш биші сияқты

Көрініс екен бұл бөлек.

Қаласың бір шоқ гүл ме деп.

Зулаган ойдаи миыңда.

Құбылыс екен құйын да.

Басқа шығармашылық адамдарынан ақынның айырмасы оның ойлау амалында. Салыстырып ойлайды, жарыстырып ойлайды, терең әсермен тебіреніп ойлайды. Сөз сәулесін жүрегінде ұйытып, ою-зермен ойлайды. Ұйқаспен, қисынмен ойлайды. Егер бейнелі өлең болса сол бейнені сағымға орап, санаға көшіріп, елігіп, елендеп, екпінмен ойлайды. Оны тармақтатып, тағандатып, төрт аяғын тең бастырып шумақтап түсіреді. Ол дегеніңіз өлең ойлау, өмірді өлеңмен ойлау деген сөз.

Мына үш-ақ шумақ өлеңді қараңыз. Ақын ауыл сыртында санасын өлең сағалап, сар жазыққа қарап, самал аулап тұр дейік. Ойын өлең бітімі – ұйқас пен шумақтың ырғағы тербейді.

Сар даланың сонау тұсынан шыққан құйын онсыз да өлең тілеп тұрған санаға соғылған ғой. Құйынға назары кеткен ақын көңілінде «шөлмектегі жын шошына шығып суылдай ширатылады». Табаны

«жердің кіндігін бұрап, төбесі көктің түндігін желпиді». Жер көктің арасын тіреп шиыршық ата солқылдаған құбылысты бағып қалған ақын тебірене түседі де, өз ойында жүрген биші – биші болғанда да жалаңаш бишіні есіне алады. Оның жалаңаш қалуына өнер себеп.

Өнерге қизған ұятты

Жалаңаш биші сияқты.

Әрі бейне-картина, әрі пәлсәпә сыйып тұрған екі тармақ бар-жоғы алты-ақ сөзден қиысып, құйма алтындай құйылып қатып түскен өлең.

Ары қарай ширатылған ауаны белінен бұған гүлге де ұқсатып, сөзбен сурет салған ақынның санасында да құйын жүйткіп жүре береді. Құлағына құйын әуені – желдің уілі, табиғаттың ширыққан дауысы келеді.

Осы жеті буынды үш шумақтан ғана адам сезімінің құбылысын, қазақ сөзінің бейнелу шексіздігін айқын көресің. Одан ақын санасындағы салаланып, қиысып, келген сөз түрленуін, ұйтқыған құйынмен жарысқан, құйғытып тұрған жүйрік қиялды көресің.

Егер Темірғали Көпбаевтің қазірге дейін тек поэзияға тән шығармасы – 6 дастан, 12 баллада, 500-ге жуық өлең болғанын, оның жалпы жыйынтығы 14 000 жол екенін ойласақ, шебер ақынның шексіз шығармашылық қабілетін көрсетер қазына ол ақында бар деген сөз.

Ақындық ойлау амалын қапысыз меңгерген, тереңнен тартатын, тебірене төгетін тете ақын бауырым Темірғали, 60-ың құтты болсын!

ІЗГІЛІК – ІЗДЕНІС ҮШІН

Күллі адамзатқа ортақ бір ғана бақыт бар, ол – сана саясындағы ләззатқа кенелу. Біз табиғаттың жанын, тірлігін сол ғажайып болмысты әлде бір дыбыстан, әлде бір қозғалыстан, әлде бір бояудан сезіне қалғанда сол сезімнің әлгінде ғана жүрегімізге дарығанын, ендігі жерде тұла бойымызға жайылып, меншігімізге айналып бара жатқанын байқаймыз, әрине, «көңілде алаң басылған тәңірінің берген өнері көк бұлттан ашылған» (Абай) сәтке дөп келсе. Егер сіз оны байқай алсаңыз ләззат, рахат бақыт дегеннің тек сол ғана екеніне сене беріңіз.

«Заман Қазақстан» газетінің 1996 жылғы №49(173) санында Жапон ақыны Басенның үш жолдық қысқа өлеңін оқушы талғамына тастапты.

*Көне тоқтау көлшікке,
Бақа секіріп түскенде,
Судың үні естілді.*

Өлең бізге бірнеше аунап жеткен болар. Аударманың қыры сыныңқы, солғын. Десе де, біз жапон халқын табындырған өлеңдегі қисынға қарап талдап көрелік.

Өлең бас-аяғы бір сөйлем ғана. Бірақ, онда бояу да, қимыл да, дыбыс та бар делік – бұл үшеуі жаңағы бір сөйлем сөзбен өлең сахнасына көрнеу шығады. Ал сахнаның сыртында көзге ілікпеген төртінші кейіпкер тағы тұр. Ол – судың дауысына елеңдеген адам – ақынның өзі немесе «мені».

Өлеңде ақынды елеңдеткен көне тоқтау көлшіктің түбінде байқаусыз жатқан тірліктің зәредей ғана белгісі еді. Бақа секіріп көлшікке түскен заматта ол – жаңағы тірліктің белгісі – көлшіктен секіріп ауаға шығады, ақынның құлағына қағылып, санасына ілігеді. Сол сәттен-ақ ақын өзін де, маңындағы табиғатты да жанды, сергек сезіне бастайды. Соның бәріне жан бітірген жаңағы зәредей тірлік белгісі ол – судың дауысы. Сылдыр ете қалған судың дауысы барлығын бір-біріне

байланыстырып, кіріктіріп жібереді. Ескі көлшікті, бақаны, кеңістікті, ақынды бәрін де бір сәтте дір еткізе қалады, елендете қалады. Ендеше осы жырдағы сезім тұтқасы, жаңағы дауыс – судың дауысы. Себебі: бізге көлшік құлағымыз арқылы көрінді – әлгіндегі дауыс арқылы сезілді, бақа да судың дауысы арқылы өзінің бар екенін білдірді. Бізге осы дауыс арқылы күллі табиғат бар екенін, кемелді екенін, қозғалыста екенін әйгілейді, ақын да өзін табиғат құшағынан тапты, сонан бақыттанды.

Біз бір демнен соң-ақ, көлшікті де, бақаны да ұмыта бастаймыз. Әйтсе де манағы судың дауысы белгісіз бір тербелісімен санамыздың қандай бір түкпірінде көпке дейін жасырынып жүреді.

Ләззат бақыты деген ол ешқашан да мол дүние емес, ол зәредей сәттің ғана еншісі әрі тез ұмытылғыш нәрсе, бір сәттің ғана үлесі, құйттай ғана сезінудің мәуесі.

Күллі поэзияның – лириканың түпкі мақсаты сол зәредей шақ, сол құйттай бақытты әлде немен сезіне білу, – дөп келгенде тұта білу, тілдегі – белгі – бояуын дәл тауып бейнесіне келтіру, сезіндіре білу болмақ. Бәсе соны тым терең білген кісі. Ол – сонымен де ақын болған.

Ұлы Абайдың «сезгеніңді сездіріп, жете алмадың ортаққа» деп өз жүрегіне кейитін, үздігетін, жіңішкеретін, тереңге тартатын жері де осы болатын.

Әрине, тереңдікке, нәзіктікке бет алу үшін кең масштабта қарману жөнді бағыт болмақ. Бұл күнде жалпы өлеңқұмар қауымды, ақындыққа талпынушыларды әлем әдебиетімен, оның бүгінгі тынысымен сусындату жоққа тән дерлік. Әйтпегенде өткен ғасырдың өзінде-ақ біздің ауылдарымыз Пушкин мен Байрон, Гете мен Бунин, Лермонтовтармен өз тілінде таныса бастаған емес пе еді. Оған ұлы Абай аудармасы куә.

Үңіле білмеген кісіге Басены ежіктеп отырған біз қашанғы дүниеден өткен біреудің бір ауыз сөзіне табынып, қарадай тамсанғанға ұқсаймыз. Мәселе бір ауыз сөзде емес, шеберлікте. Сол сөздердегі бейнеде, сол бейненің ішкі үйлесімінде және сол халықтың көркемдік

таным-түйсігінде, ұлттық болмысында жатыр. Брусиловский пианинода отырып «Желсіз түнде жарық айды» орындағанда М. Әуезов: «Қанша шебер болсаң да қазақтай орындай алмайсың. Себебі: сенде ондай табиғатты сезінетін ұлттық түйсік жоқ», – деген екен. Брусиловский басында ренжігенімен, кейіннен Мұхтардың сөзін түсінген екен дейді. Қалай десек те, үш жолда қисын-келісім бар.

«Сылдырлап өңкей келісім,

Тас бұлақтың суындай», – деп Абай айтқан «Келісім» соны меңзейді. Онда да ақын тас бұлақтың суы емес, сол судың сылдырлаған дауысындағы әр деңгейлі дыбыстық бояудың өзара келісіміне таман жақындайды. Абайдың түйсігі сол келісім тапқан әр дыбыстың арасында қыл өтпестей соншама нәзік, жінішке саңлауында жүргендей бейне береді. Ол жүрек – «Кірлеген жүрек», сумен емес жаңағы келісім тапқан дыбыстардың сылдырлаған үнімен, мөп-мөлдір тас бұлақтың дауысымен жуынады.

Біз талқыға салып отырған өлеңдегі көне көлшіктен тірліктің белгісін сездірген дауыс та жаңағы сияқты судың сылдыр ете қалуы. Мұндағы өзгешелік Басенің жүрегі судың сылдыры мен табиғаттың арасындағы үйлесімді қадағалаудан ләзаттанады да, ал Абайдың жүрегі одан да жіңішкелеу тұстан, нәзігірек жерден жаңағы судың дауысындағы дыбыстардың арасынан көңілге ұсталады.

Үйлесіммен, ішкі қисынмен қысқа ғана жыр жазудың үлгілері әлем әдебиетінде жиі кездеседі. Омарғазы Айтанұлы бір мақаласында Америка ақыны Карл Сандборгтың «Жайлау жасау деген» өлеңін талдайтыны бар. Қисыны былай:

Жасау үшін жайлауды,

Бір бал ара, бір қияқ қана шөп керек,

Бір бал ара, бір қияқ қана.

Үстіне тек өскелең қиял қосылса,

Қиялдың өзі-ақ жетеді жайлау жасауға

Егерәкім, бал арасы кем болса.

Әдейі қайталанғаны демесең бұл да үш-ақ жолдық өлең болар еді. Жасыл тірліктің нышаны, жасыл алқаптың белгісі бір тал қияқ ақын-

ның қолында қалтылдайды. Бір балара сол қияқты шыр айнала ұшып, оған өзінің дауысын қосады. Ақын өз көкейінде жайлау жасау үшін оған осы екеуі-ақ (бір тал қияқ, бір балара) жеткілікті ары қарай өзінің өскелең қиялы көмкеріп әкетеді.

Олжаста да осындай өлеңдер жиі кездеседі.

Сәскедегі бал араның ызыңы

Құлағыңа келсін десең

Бұзығым,

бал жегін.

Үйеңкінің жапырағы қалғыған

Көз алдыңа келсін десең,

Қаңғыма,

бал жегін.

Ақ шалғыдан аунап түскен орнына

Шөптің иісі келсін десең мұрныңа

Бал жегін.

Көргің келсе өзенді атпақ болаттай...

Ол жеп отыр

Балға шыбын жолатпай.

(«Атамекен», Жазушы баспасы, 1972. 224-бет)

Бұл жерде Олжас та жайлау жасамақ. Сол жайлауды жасауға қажетті мүлкі тек бір қасық бал ғана.

Карлдың өлеңінде бір балара, бір тал қияқ ақын көкейінде жайлау жасайды. Басенің өлеңінде судың сылдыр ете қалған дауысы күллі табиғатты сезіндіреді. Ал Олжастың өлеңінде бір қасық балдан дауыс та, бояу да, хош иіс те шығады. Сәске түс, араның ызыңы, ағаштың жапырағы, шалғынның иісі бәрі де ақынның көкейінде кенеліп, табиғат жасай бастайды. Олжас өзенді айта бере көп нүктемен тоқтай қалады, себебі, алдыңғы жолдарда-ақ табиғат лирикасы кемеліне келіп үлгерген болатын.

Осынау өлеңдердің қай-қайсысы да табиғаттың зәредей белгісінен туындап ақын сезіміндегі, тіліндегі үйлесіммен сезінудің, табалдырығынан аттап, өскелең қиялдың шексіз көкжиегіне беттейді.

Сонда осы не үшін керек деуіңіз де мүмкін. Бұл сұраққа ешкім де мандымды жауап бере алмас. Ал ондай өлең аяқталған кезде сөз тоқтауы керек. Онан арғы жерде сезіну, түйсіну әлемі басталады.

Мексика ақыны, Нобель сыйлығының иегері Паздың «Өлең түсінбейтін нәрсе емес, бірақ оны түсіндіруге болмайды» дейтіні осы. Шынайы өлең өлең күйінде тұрғанда ғана бізбен – оқушымен белгілі аралық сақтап тұрғанда ғана өз деңгейінен көрінеді. Біз түсіндірген сайын көріну тәртібі бұзылып, көркемдік деңгейінен айырыла бастайды. Өлеңді түсіндірмеу керек дейтініміз содан.

Басе, Абай, Карл, Олжастардың, басқа да ақындардың терең тынысты өлеңдері үшін Паздың сөзі өз құнын жоймайды.

Шынайы өлең түсініксіз болу үшін жазылмайды, әйтсе де терең, сұлу болу – оның негізгі мақсаты. Өлең тереңдеген кезде адам жанының ішкі қойнауларындағы сөзге, санаға айналмаған сан қилы түйсіктерді бейнелей бастайды.

Бүгінгі төл поэзиямызда мұндай шынайы сұлулыққа беттеушілер, тереңге тартушылар көп болмағанымен, құдайға шүкір, іздесең табылады.

Алдағы тұста ара-тұра болса да Жұмекен мен Олжастан бастап, кейінгі ізденістегі топты өз халқына жақындата бергенді жөн дер едік.

Алматы, 1996 жыл

ӨЛЕҢГЕ ӘРКІМНІҢ-АҚ БАР ТАЛАСЫ

Таяуда бір топ жас ақының өлеңдері кірген жыр жинағының қолжазбасын алдым. Жастардың ойы түсінікті – өлең танитын ағадан алғы сөз дөметеді. Газет шығарған кездегі тәсілге салып, шағын рецензияны сүйкеп жіберуге болар еді. Өйтпедік. Бұл жолғы жауапкершіліктің жөні бөлектеу. Жинаққа Шыңжаңның әр түкпірінде туып, өлең өнерін меңгеріп, отанына оралған ақын қыз-жігіттер еркін топтасыпты. Қарап тұрсақ, Қазақстанның әр түкпіріне ірге теуіп тілдің, өнердің, өлеңнің өркенін жайып жатқаны байқалады.

*«Ескі жұртын сағынбасын қай халық,
Дәм айдаса барып тұрам айналып.
Өйткені анау іргедегі ақ тасқа,
Балалығым қалып қойған байланып».*

Бұл – Гүлнұр Оразбайқызының өлеңі. Арғы бетте қалған мекен, артта қалған ел – мәңгілік сағыныш. Дәм айдаса барып тұрар, алайда, «Туған жер мен азат Отан таласқа түскенде, туған жерді сағынышқа қиып, азат Отанды таңдаған жұрттың өкілі ғой. Ақын сезімінде сарғайған сағыныш, сары алтын тілі бар, сап алтын өлең.

Ары қарай Гүлманат Әуелханның өлеңдерін парақтап отырмыз:

*«Сарғайғанда сағыныштан гүл өрем,
Жапырақтар жанарына түнегем.
Жүрегіме мекендеді ымыртта,
Ғарыш жақтан ұшып келіп бір өлең...»*

Гүлманат өлең ауқымын табиғатпен, кеңістікпен өлшейді. Әйел затына тән тылсым тұйық көңілге жұмбақ жылы сезімдерге құру, жүрек лүпілімен қиыстыру, ұйқаспен ойлау, төгілте сөйлеу, құбылта қиыстыру ақындық шеберліктің белгісі. Бұл жағынан Гүлманат жырларының тұрманы түгел. Осындай тілге жеңіл, әсерге салмақ салатын өлеңдерден соң, сәл тыныстап алып, біз қолжазбадағы ақындарымызды асықпай бір-бірлеп оқып отырмыз. Жинаққа Жеңіс Қаненұлының

оншақты өлеңі кіріпті. Өлеңінің өзегі түн тақырыбына ұйып, өлең оқуға әбден икемделген санамызға салмақ түсірді. Арғы беттегі Ерен тауда туған бұл жігіттің бүгінде арқалы ақынға айналғанын сездік, Жұматайға арналған өлеңінде:

*«Арлан ақын еді атышулы еліне,
(Ақын жүрекпен жырласын галам.)
Келер деп бір күні Жетісу жеріне,*

Қалдырып кетіпті музасын маған» – деп нық сенімен жазады. Жеңіс өлеңдерінде бейнеге құрау, сөзбен сурет салу негіз. Бұл – шеберліктің белгісі.

«Парықтай алар менің түйсігім, түрлі түсті рендерді» деп өзі айтқандай ақын қиялы шабыттанған шақтан-ақ суретке құрыла бастайды. «Мезгіл ариясы» деген өлеңінде мезгілге «сағынышын мөлдіретіп ұрттатады да», сол сусынмен табиғаттың «таңдайын жібіткізіп», уақыт кейпіне «махаббатты жастап» құлпырған табиғатты тамашалатып қояды. Ақын қайда барса да, «кіршіксіздіктің, тазалықтың алақанында жүрегі жаңбыр шайған аспандай тазарады». Одан ары...

«Кекілі көрдей түннің желбіреді»,

Біз кідіріп қалдық кекілі (түннің кекілі) түн көрдей», егер түн көрге ұқсаса кекіл қайдан жүр. «Кекілі желбіресе (мүмкін кекіл желпінетін болар)» түн қара сүліктей жылқы болып елестер. Бұл суреткерлік құштарлыққа бейімделем деп қисыннан кету сияқты.

Ары қарай:

*«Кекілі көрдей түннің желбіреді,
Дүрсілдеп мұз астынан жер жүрегі.
Тұмысы гажап қайнар, азапты ойлар –
Әурелей қоймассың енді мені».*

Бұл төрт жол қиысып тұр ма? Егер көрдей түнің кекілі желбіреп басып келе жатса, жердің жүрегін мұз басып жатса, ақын тереңде жатқан жыр жүрегімен астасатындай ма, әлде, мен ақынның ойына жете алмай отырмын ба? Егер өлеңдегі қисынға мен ілесе алмай отырсам, өлеңді кім таратып, талдап бере алар екен?! Кейде ақындар (өлеңшілер емес) өзін-өзі қызықтап, қиял құбылтып, сөз ойнатып кетеді.

Айтайын дегенім, өлеңін ақынның шабыты көңілімен жазып, одан соң редактордың, сабырлы оқырманның көзінен қайта қарай білгені жөн. Ойға ауыр болса да, тілге жеңіл болмақ керек.

Ақынның «Алматы қаласы» өлеңіндегі жаңбырлы күнгі Алматыны суреттеп келе жатып, «Алатау жоқ» дейтіні (Алатау бұлт астында) маған тосын сезілді, шабыттың шындығы. Жеңістен мен суреткер шабытты ақынның өлеңін көрдім.

Қолжазбадан келесі оқығанымыз Кенжегүл Сейтханқызының өлеңдері ішкі сезім, сенім, сағыныш...

*«Үміт күткен бүгін, тағы ертеңнен,
Жалғыз анам сенсің енді мен сенген,
Саған барам алтын-бесік ауылым,
Сәттерімде сағыныштан өртенген»...*

Кейде ақынның өзі қалада, жаны далада жүреді, қиялы кеңдікке, кеңістікке тартады. Кенжегүлдің өлеңдерінде солай. Төрт тағаны орнында, теңеулерді қабаттап, жамылғысын қалыңдатып, қиындатпайды, тілге жеңіл, оқырман ойына төте жол тартады, кейде қалың оқырманға қажеті де осындай ойнақы жырлар.

Сағатбек Ақмадиұлының өлең тілі көңілінді өзгеше күйге бөлейді.

*«Ергеншексіз есіктің қонағы көп»,
«Шашады рухыма таң шұғынық».
«Шайырдың азабының газалы мың»,
«Сағынышқа Сарыарқа дала бесік».*

Ақын бұл жерде ескіріп бара жатқан есіктегі «ергеншекті», «тау гүлі шұғынықты», «шүйкені» бүгінгі тілдің Сарыарқада жайылған үйіріне өлеңмен қайта қосып жатқан жоқ па?

Сауыр таудың жонына шыққанда, Алтай жақтан көгеріп, Көксін тау көрінуші еді. Алатаудан көз салғанда Сарыарқаның арғы тұсынан, Ерментаудан Сағатбек деген ақын көрінгендей болды.

*«Көкейде сөз күрмеліп, таңдайда арман,
О, Ағажан сағындым шалғай қалған.
Қылбырауы қырық бұт қиял таусап,
Жанартауымен жартысы жанбай қалған».*

Сағатбек еліне Ерментауына жетіп, жанартаудай бұрқырап, Иман-жүсіп заманындағы тіл мен жырды түлетер құлагер ақын-ау, деп сүйсінесің.

Қаблет Қаханұлының «Мәңгілік арман мұң» деген өлеңін бір деммен оқып өттік, мінсіз өлең. Ақын өлеңді махаббат тақырыбына, үнсіз сезімге жазады. «Сен ар жақта бауырым, мен бер жақта», ақын ініме деген өлең осылай басталады. Өлең сөз еркін құйылып тұр. «Ар жақ пен бер жақ» – туған жер мен азат отан. «Ар жақ пен бер жақ» қалған жұрт пен еркін ел. Бұл осы кітаптағы ақындардың мәңгілік жарасы, мәңгілік тақырыбы.

*«Ботакөзім,
Сені ойлаймын жаныма болса кез мұң.
Шыңырауға құлаған сенімімді,
Қондырасың шыңға әкеп сол шақ өзің».*

Бұл шумақты әдейі алдық, олқылығы үшін, олпы-солпылығы үшін алдық. Сөйлем мүшелерінің орны қым-қиғаш, ауысқан ұйқас жұтаң...» болса кез мұң, сол шақ өзің, жаныма мұң кез болса сені ойлаймын, сол шақта құлаған сезімді шыңға өзің әкеп, орнатасың» деген сөйлем шумаққа түскенде тоз-тозы шығып, ұйқас үшін бүлінеді.

Айнұр Оразбайқызының өлеңдері де табиғатқа, туған жерге деген сағыныш, сүйіспеншілік, ар-намыс, ұят өлеңге өзек болады. Туған жері – Ертістің бастауы, арғы беттегі батырлар мекені Шіңгіл–Алтай

*«Күйік болып сенің кеудең сатылған,
Биік келіп, көз алдымда сорлайды.
Менің жырым бұлттай қалқып басыңнан,
Ең ақырғы ажарыңды сомдайды!».*

Бұл жат қолында қалған мекені туралы, толғаныс, күйік, ақынның шері.

*«Жайлауға жете жайып керегені,
Сол жаққа қояды анам кебежені.
Ішіне серке қарын сары май сақтап,
Ақ жарманы үзбейтін өредегі,*

...

«Жабықтан таң шуағы төгілетін».

Ақынның бұл өлені жайлауға жаңа қонған ауылды жазады, бұл мұндай ескі құбылысты көрген, білетін кісінің жазуы, білетін ақынның жырлауы. Осындағы «ақ жарма, серке қарын, сары май» бұл сияқты ұғымдарды түсіну бүгінгі отандық оқырмандарға қиындау соғары сөзсіз.

«Ақ жарма кесек-кесек ақ құрт, ауасы салқын Алтай, Тарбағатай, Арқа жақтарда қайнатылған сұйық құртты қалыңдау мата қапқа құйып, іліп қояды. Суы тартылған соң, қапты аударып алғанда қалтадағы құрт 8-10 кг шамасында томардай томпақ сүзіндіге айналады. Онан соң оны орта тұсынан 10-20 бөлік жармаға жарып (ылғал күйіндегі әрқайсысы салмағы 400-500 грамм шамасында болады), өреге жайып кептіреді, тұздамайды. Бүгінде «ақынның өресі», «өлеңнің өресі», тағы қандай көп дүниенің деңгейін өреге теңейміз. Ал өре деп жүргеніміз төрт сырықты жерге қағып, биіктігі 2 метр шамасында кергішпен төртбұрыштап, үстіне тоқылған ши жабылған сөре ши жаяды. Бұған малдың, бала-шағаның қолы жетпейді. Тек сауысқан-кезқұйрықтар қонуы мүмкін. «Жабық – туырлық пен үзіктің қиылысқан жері, «Туырлық» дегеніміз – керегенің жамылғысы, ал «үзік» уықтың жамылғысы. Айнұрдың өлеңдеріне келгенде біз жеке сөздерге арнайы тоқталдық. Себебі, алыстан келген ағайынмен бірге отанға оралып жатқан аса құнды байлықтың бірі – осы тіл. Қазақтың ұмытылып бара жатқан сөздері – тілі, салт-дәстүрі.

Болатбек Қуанғанұлы өлеңді еркін, қысылып-қымтырылмай жазатыны байқалады. «Есіме сен түскенде» деген өлеңінде Қарашорадан тартып, Қыран, Шінгіл, Ертісін Сұлубай батырша жырлап, бір аунаып алады. Ал балалық туралы өлеңі өзгеше тосын шығарма екен. Әп-әдемі, өлеңді оқығанда тынысымыз дір ете қалды.

Осы жинақтағы Ардақ Саметұлының өлеңдерінен жастық жалын байқалады. «Мен сені сүйем деген өлеңі» сәл бейімдеп жіберсе, ән тілеп тұр.

Кітаптағы тағы бір ақын Жеңісгүл Әбілқасымқызы оның өлеңмен ойлайтын аумағы кең, тақырыбы сан алуан ақын. Оңаша сезімдер, махаббат, тұңғық толғаныстар ақын өлеңінің арқауы.

*«Сен мені кінәлама,
Қалмаймын күнәға да.
Ештеңе болмағандай,
Өмірден оң баға алмай.
Ақының жүре ала ма?».*

Ақын көңілі пәктікке, жақсылыққа, кірсіздікке талпынады, оқушысын талпындырады.

*«Бүгін жаңбыр күркіреді түнгі аспан,
Түнгі аспанды мұң басқан,
Қайда жүрсіз сырлас жан.
Адам түгіл қызғанамын жасауыннан,
Топырақты сіз басқан».*

Бұл осы кітаптағы ең жас ақын Арай Айымханқызының өлеңі. Өлең әдемі, ұйқасы шымыр, әнге сұранып тұр.

Абзал Жақсылықұлының өлеңдерінен ер-азаматқа тән байлам, жігер, кейде ақынға тән нәзік сезім оқисыз. Артта қалған Алтайында жырлайды. Сарыарқаға, қазақ даласына өз даусымен сәлем береді.

*«Қазақсың ба,
Әлихан, Ахметсің.
Ұлым деген әр қазақ батыл өтсін.
Қазақ үшін бәрі де келмес тұлға,
Ақын өтсін өмірден, батыр өтсін».*

Дегені немесе «Айыр тауда бір қыз бар» өлеңдерінен Абзалдың мінезді, дағдылы ақын екендігі байқалып тұр.

Кітаптың сірге жияр тұсында Төкен Тоқтасынұлының өлеңдерін оқып отырмыз, айналасы теп-тегіс, жұмыр тілге жеңіл өлеңдер екен. Өлеңдерден ақынның тағдырын көргендейміз. «Туған жер», «Ана зираты», «Әкеге арнау» бәрі-бәрі ақынға қалам алдырғандай.

*«Керек екен бір адам бір адамға,
Қайғы түсіп басыңа жылағанда,
Шыққан шыңың баянсыз секілденіп,
Таудан төмен етекке құлағанда»* – өлеңін әуен қос-

саң қолға домбыра алдыратындай.

Біз кітапқа енген ақындардың бәріне жеке-жеке тоқталып, баға беріп өттік. Әдейі солай істедік, редоктор болған соң өлең-сөзге, аса биік талаппен қарайтын адам ретінде, өлеңдердің олпы-солпысын, кей ақындардың ұйқас пен қисындағы осал түскен тұстарын көріп отырмыз, сөйте тұра, азат отанға келіп қазақ елінің түпкір-түпіріне тарап, қазақ өлеңінің, қазақ көркем тілінің туын көтерген, қыз-жігіттерге тек қана сүйіндік, ақжол тіледік, осынау қасиетті қаракетке қарым-қайрат, шалым-шабыт тіледік.

*...«Таласқа түссе жан мен ту,
Жан емес, маған керегі
Көк тудың желбірегені»!..*

Бұл біздің және біз сияқты Отанына оралған әр ақынның жүрек сөзі, әр қазақтың жүрек сөзі. Көк тудың түбіне топталатын әр қазақтың айнымас анты.

Өлең оқыңыз, ағайын.

Ақындарға ақжол тілеймін! Қазақ сөзінің, қазақ қара өлеңінің туын желбірете берейік.

ҚИЫРДАҒЫ ҚАЛАМҒЕР ҚАЗАҚТАР

(Қазақстан Жазушылар одағының
жыл қорытындысындағы баяндама)

Шетелдегі қазақ ақын-жазушыларының өткен жылғы шығармашылығы туралы баяндама жасауды міндетімізге алғаннан соң, қазақ тілінде әдебиет бар-ау деген елдерге телефон шалып, хат жазып, хабар алысып, баяндамамызға дәйек іздедік.

Хатымызға жылдам жауап қайырған өзбек елі болды. Түстіктегі ағайындар ондағы қазақ қаламгерлері үшін «Өткен жыл табысты болды» деп отыр. Оған себеп: 2018 жылы біздің елде «Өзбекстан жылы» болыпты. Сонымен бірге Өзбекстан президенті өз елінде Абай Құнанбайұлын оқу-насихаттау туралы қаулы шығарған екен.

Онда Абай шығармаларын зерттеу-насихаттауға тән іс-шаралар ұйымдастырумен бірге өзбек-қазақ әдеби байланыстары туралы әдеби талдау-зерттеу мақалаларын кітап етіп шығару қарастырылған. Және ол кітап шыққан екен.

Өзбекстан Жазушылар одағының қазақ әдебиеті секциясын басқаратын ондағы қазақ әдебиетінің білгірі – аудармашы Исламқұлов Мехмон мырза жіберген екі мақалада өткен жылғы қазақ-өзбек әдеби байланысындағы аударманың күй-жайы және қазақ авторларының шығармашылығы туралы жыл қорытындысы жасалыпты. Өзбекстанда қазақ тілінде шығатын «Нұрлы жол» газетінің тілшілері Тұрсынәлі Ахметов пен Құттыбай Башаров жазған мақалада Өзбекстандағы біз іздеген дәйектер толық қамтылды деген оймен осы шағын еңбектерге назар аудардық.

Екі автордың мақаласында да Қазақстандағы өзбек жылы мен президент Мирзоевтың Абайды насихаттау туралы қаулысы, сонымен бірге ғалым аудармашы он автордың еңбектері топтастырылған қазақ-өзбек әдеби байланыстары туралы кітап ауыз толтыра айтылады. Бұдан бөлек Мирпулат Мироның ұйымдастыруымен елу қазақ ақынының өлеңдері өзбек тіліне аударылып, «Сайра, домбырам!» деген атпен; Насыр Фазыловтың ұйымдастыруымен бір топ қазақ

жазушыларының шығармалары «Тірлік құшағы» деген атпен жарық көрген. Абай Құнанбайдың өлеңдері мен қара сөздері де өзбек тілінде бөлек-бөлек кітап боп шыққан. «Өзбек – өз ағам» деген мақал-мәтелдер жинағы мен «Алдар көсе» деген балалар кітапшасы да өзбек тіліндегі қазақ кітаптары ретінде жарық көрген. Ол жақтағы ағайындар осының бәрін де Өзбекстандағы қазақ әдебиетінің жетістіктеріне жатқызады.

Жоғарыдағы екі мақаланың авторы да Өзбекстандағы қазақ жазушысы ретінде алдымен Қалдыбек Сайдановты атайды. 2018 жылы оның «Біз жырлаймыз» және «Өмір өрнектері» атты жыр жинақтары жарық көріпті. Қошқарбай Байжігітов деген ақынның да «Сүреннің бауырынан ескен леп» деп аталатын алғашқы жинағы шығыпты.

Прозада Абдулла Рүстемовтың өзбек тілінде шыққан «Даналық элемі», Қалдыбек Сайдановтың «Туысқандар» деп аталатын кітаптары шыққан екен. Сөйтіп, Өзбекстанда тұрып жатқан екі миллионға жуық қазақтың өткен жылғы әдеби шығармашылығы осындайлық күйде деген тұжырымға келдік. Бұл дегеніңіз түстіктегі ағайындардың әдеби шығармашылығын олардан саны жиырма есе аз Баян-Өлгей моңғол еліндегі қазақтар мен салыстыра қарайтын деңгейде екенін аңғартады.

Алтайдың ар жағындағы («Алтайдың ар жағындағы» дегенде біз Моңғолия қазақтарын айтып отырмыз). Жүз мыңға жуық қазақтың әдеби шығармашылығы туралы елге ерте келген арқалы ақындар Бақытбек Бәмішпен және Жүкел Қамаймен хабарласып Баян-Өлгей жақтағы ақын-жазушылардың жөн-жайын сұраймыз ғой. Сұрағымызға жауап дайын. XIX ғасырда кітаптары шыға бастаған ақын-ғұлама арғы атасы Ақыт Өлімжіұлынан бастап Ақтан Баби, Қабидаш Қалиасқар, Кәкей Жаңжүнұлы деп қостап, тізбектей жөнеледі. Қазақтың сабы алтын байырғы тілінің бір қоймасы сол жақта жатқанын айтып, әрі таман көсілгенде біз де қақпайлап-қайырмақтап, керекті жауапқа жақындатамыз. «2018 жылы Баян-Өлгейде қандай әдеби жаңалықтар болды?» дейміз.

Берсең бер, бермесең қой, азаматтық,

Әйтеуір арман жонын аман астық.

Қазақтың көк паспортын аласың деп,

Кетемін ұрпағыма аманат қып, – деп алдыңғы буын азаттық пен бірге ата жұрт асып кетсе де, артта қалған елде бүгінде елуден астам қаламгер шығармашылықпен белсен айналысып, әлуетті әдеби орта қалыптастырған. Айтып отырса, сол жердің өзінде-ақ соңғы ширек ғасырда 150-дей хикаят, 30-ға жуық роман, қаншама жыр кітаптары жарық көріпті. 2018 жылы дегенде ондағы әдеби-мәдени тірлікке жан бітіретін айтулы шаралар сөз болады.

Осы жылғы әдеби шығармашылыққа әсер еткен басты ұлттық шара – Қожаберген батырды еске алумен басталды. Батырға алып ескерткіш қойылды. «Қожаберген батыр» атты кітап жарық көріп, жыр мүшәйралары ұйымдастырылды. Қожаберген батыр көркем шығармада бейнесі сомдалуға тұрарлық ірі тұлға. Ол XVIII ғасырдағы Абылайханның «Қабанбай батыр бастаған ең беделді алты адамының бірі» (қытай мұрағат құжаттарында солай жазылған). Тарихи құжаттарда оның есімі Көкжал Барақпен бірге аталады. Олар қазақ даласының шығыс шекарасын бекітуші тұлғалар ретінде Жонғар және Шүршіттермен күрделі әскери әрі дипломатиялық қатынастарда болған. Амур Сана оқиғасына байланысты «Біздің армия Ярға (Үржар) жетті. Алдымыздан екі жүздей қазақ әскерін бастап Қожаберген мен Қара Барақ (Көкжал Барақ) шықты. Олар бізге: Сендер осынды қаласындар ма, әлде, кетесіндер ме? – деді. Біз Амур Санын бүгін ұстап берсеңдер ертең Құлжада боламыз дедік» – деген мәтіндермен келетін Шүршіт Императоры Чиян Луң «таныстым» деп қол қойған тарихи құжаттар жүзге жуықтайды.

Мен бұл сөздерді қазір де қолыма түсе қоймаған Ырысбек Зорғанбайұлының «Қожаберген батыр» кітабының тарихи және әдеби маңызы туралы айтып отырмын (Қожаберген туралы тарихи деректерді манчжур тіл жазуын меңгерген көрнекті тарихшы ғалым Бақыт Еженханұлының осы аттас кітабынан алдық). Ырысбектің кітабында тарихи тұлғаның көркем бейнесі сәтті сомдалды деген үміттеміз.

Одан бөлек Баян-Өлгейдегі әдеби шығармашылық белсенділікке сол елдегі ақын-жазушылардың басшысы Сұраған Рахметтің 60 жасқа толған мерейтойы да елеулі әсер еткен. Ақынның «Жарық

жұлдыз», «Ғұламаның ғұмыры» атты екі бірдей шығармасы сәтті сахналанған. Сұраған Рахметтің аудармасы мен Рахымжан Отарбайдың кітабы моңғол тілінде жарық көрсе, Дидахмет Әшімхан, Акбар Мажиттің роман, хикаяттары моңғолдың әдеби журналдарында басылған. Сұрағанның аудармасымен моңғол жазушысы Тормонхтың «Мен білетін Женко», Етекбай Тәтенұлының аудармасымен «Моңғолдың құпия шежіресі» қазақ тілінде кітап болып, баспадан шыққан. «Шұғыла» атты әдеби журналдары да 62 жыл бойы үздіксіз шығып келеді. Моңғолиядағы жас қаламгерлер арасында Ербақыт Нүсіпұлы, Шынай Рахметұлы, Баят Қабанұлы, Жаннат Боқашұлы, Алаш Кеңшілік, Нұрлан Қасиханұлы, Аманжол Бәделұлы, Тілектес Ақылбекұлы, Жандос Аманжолұлы, Заңғар Еркебекұлы қатарлы авторлар да 2018-дің маңдарында шығармашылық белсенділік танытқан.

«Шетелдегі қазақ әдебиеті» дегенде негізгі әңгіме ҚХР-дағы «Шыңжаң қазақ әдебиеті» туралы болуы керек еді.

Себебі, ол жақтағы 28 аудан қазақ ресми басылымдарының тарихын өткен ғасырдың 30-жылдарынан бастайды. Осы 30-жылдары елімізден қуылған Азат ру–Алаш Рух, еркіндік идеялары сол жақтағы қазақтарға ауды. Ұлы қазақ топырағының саясынан сайғақ құрлы саға таппаған небір боздақ азаматтарымыз, бекзат жұртымыз сол шекара сыртындағы Алтай–Тарбағатай, Іле, Еренқабырға аймақтарына барып паналады. Құр паналап қана қойған жоқ ұлттық еркіндіктің өз топырағынан қуылған арман-мұратын апарды. Тәуелсіздіктің үміт шамын қайта жақты. Сондықтанда Шыңжаң әдебиетінің өзегі атажұрты, азаттықты, мемлекеттікті, тәуелсіздікті аңсау болып келеді. Оған Шыңжаң қазақтарының алғашқы басылымы болып саналатын 1934 жылы шыққан «Алтай газетін» Шәкәрімұлы Зият шығарғанын айтсақ жеткілікті сияқты.

Ол жақта қазақтың үлкен әдебиеті бар дегенде Асқар Татанай, Қажығұмар Шабданұлы, Омарғазы Айтан, Ғаппар Біләл, Жұмабай Біләл, Оразхан Ахмет, Батырхан Құсбегин, Шайсұлтан Қызыр, Жақып Мырзақан, Задақан Мыңбай, Сұлтан Жанболат, Ғалым Қанапия, Құмарбек Сахарин, Жәнетхан Тұтқабек, Оразбек Әбділ қатарлы алдыңғы буынды атауға болады. Тек осылардың шығармашылығы ғана

100 томдық көркем әдебиетті құрайтын еді. Оның ішінде аңыз адам Қажығұмар Шабданұлының 6 томдық «Қылмыс» романы қазақ әдебиетінің тарихында аналогі жоқ шын мәніндегі көркем дүние.

Қытайда баспа, басылым атаулы түгелімен мемлекет меншігінде. Қазақ кітаптарын басатын 4 үлкен баспаны және 5 әдеби басылымды білеміз. Оның ішінде «Іле» халық баспасы тек қана қазақ тілінде кітап шығаратын өзінің баспа зауыты бар үлкен ұжым болатын. Осы баспалардың бірде-бірінен өткен жылы қазақ тіліндегі әдеби баслым шыққаны туралы ақпарат таппадық. 5 әдеби басылымның да бірде-бір нөмірі қолымызға тимеді. Шыңжаң қазақтарында «Елжау күнби», «Аруақтар арасында» атты тарихи және фантастикалық романдары мен танымалы ғалым-жазушы Солтан Жанболаттың өткен жылы баспадан шығады деп жоспарланған 15 томдығы шықпағанға ұқсайды. Омарғазы Айтанұлының 10 томдығы цензура маусымына ілінбей толық шыққан екен. Роман хикаяттары мен әңгімелерінің 10 томдығы бұрынырақ шыққан Жұмабай Біләлұлының қытай тіліне аударылған 6 томдығы хансу тілінде (иероглифпен) баспадан шығыпты. «Арулар», «Жел шығыстан тұрғанда» атты романдары қытай оқырмандарын таңғалдырған деседі. Қазақтың дүниетанымы, өмір сүру дағдысы қытай жұртына басқаша бір көркем әлем болып сезілген сияқты. Қытай Ғылым академиясының әдебиет саласының танымал сыншысы Шя деген жазушы «Жұмабай шығармалары бізде бір тағы Мо Ян бар екенін көрсетеді» деп таңдай қаққан дейді (Мо Ян – Нобел әдебиет сыйлығын алған қытай).

Үлкен буын соңғы екі жылда сұмдық науқанға айналған Цензура кезеңінің өтіп кетуін күтіп, бүгін де үнсіз отырса, жас буын өз шығармаларын әлеуметтік желінің алқабына өргізіп жатқаны байқалады. Ол жақтан 30 жыл бұрын кетіп қалған біздерге беймәлім әдеби топ қалыптасқан. 2006 жылы 733 қазақ мектебін жауып тастаған Шыңжаңда енді қазақ әдебиеті болмайтын шығар дегенбіз. Олай емес сияқты. Бағанағы аға буын ұлы тұлғасын қалыптастырған, оған 80-90-жылдарда оқу тауысқан орта буын (бұл буынның Тұрсынхан Зәкендер бастаған үлкен тобы Жақсылық Сәмитті алдыға салып, Тәуелсіз еліне бірден оралған) толықтырған үлкен әдебиеттің сұлу сұлбасын жоғалтпайтын сияқты. Оған дәлел жаңағы әлеуметтік желіден шаң берген жастардың қалың тобы.

Ішінара атап өтсек, 1980 жылы туған Жанұзақ Жаркен деген азаматтың «Көжиек алыс емес», «Аспанда түн болмайды», «Маралдым» деп аталатын 3 әңгіме-хикаяттары кітабымен қоса «Қыз қорыған» атты романы таяу жылдары жарық көріпті. Романшылардан тағы Бахаргүл Бердібекқызы, Ділнар Жәмейқызы, Айдос Амантайларды айтуға болады. Айгүл Нұрышқызы да осы қатарға жатады. Алғашқы буында Омархан Асыл бастап, Асан Әбеу, Жеңісхан Мұқатайлар қостаған әдеби сын жанрын Бақытгүл Қасымханқызы жалғаған көрінеді.

Ал енді жас ақын қыз-жігіттердің қатары әлеуметтік желіні кернеп тұр. Өлеңдері де көркем, төрт тұрманы түгел, тілі тұнық. Бұлардың қатарында Нұрлан Әбдіқадырұлы, Гүлжан Рахымбекқызы, Жаннұр Қалымбекқызы, Венера Қайырғалиқызы және Айбек Көлбайұлы мен Ерлан Нұрдыханды «ырымға» деп, атап өткенді жөн көрдік. Сөзімізді Венера Қайырғалиқызының қысқа өлеңімен қайырайық.

Даңғазға шуыл толастап – ығып,

Самарқау салқын күйді ертіп.

Есінеп іңір келеді ілбін,

Көлеңкелерін сүйретіп.

Реңі біртін қоюлап күннің

Иегін сүйеп қараңғы.

Баяу сызылып өзгеше кескін,

Өшкіндер жолдың тарамы.

Шегірткелердің шырылы тұнып,

Аулақта иттің шәуілі.

Сол әуендерге бар сыры бұғып,

Қалғиды түннің ауылы.

Самаладайын жамырап шамдар –

Аспанға ілген шырақ па?

Арбайды гажап түпсіз сол заңғар,

Беймәлім алыс жырақта.

Абайды жаттаған, оның «Желсіз түн де жарық айы» жүрегіне жетіп, қанында жүйіткіген жастар аман болса екен.

IX БӨЛІМ

ШӘУЕШЕК ФЕНОМЕНІ

ҰЛТ РУХЫНЫҢ ҰЛЫ СУРЕТКЕРІ

1. Қажығұмар және «Қылмыс».

Қазақ дейтін қалың жұрттың қасиетті бір ұлы Қажығұмар еді. Дүниеден ол да қайтты. XX ғасырда қазақ халқы көрген қорлық-зорлығы мен бар зұлматын осынау қайсар ұл басынан өткерді. Қайыспай көтерді – оның ерлігі мен еңбекқорлығы асқан таланты мен қайсар мінезі қырық жыл түрме азабын тартқызған тағдырдың өзін тәлкек етіп, оның есімі елінің есінде мәңгі қалды.

26 бөлім 6 томнан тұратын «Қылмыс» романын қолыңа ұстаған сәтте салмағын сезініп, алты кезеңді асқар тауға беттегендей сезінесің. Ал кітапты оқып біткенде сансыз сәттердің бір Биғабілдің басынан өткенін ойлап, тауқыметті тағдырға және адам жанының беріктігіне тамсанып, «қайсарлық» деген сөздің шын мәнін терең танысың.

6 кітап «Алтын орда», «Көшпенділер» сияқты ғасырларға созылған дәуірлерді немесе тарихты әңгімелеу әдісін қолданбайды. «Қылмыста» оқиға бірінші жақ баяндау тәсілімен бас кейіпкер Биғабілдің «Менімен» тізбектеліп отырады.

Кітаптағы оқиғалар көркем кейіпкер Биғабілдің ес біле бастаған шағынан 20-жылдардың соңынан басталады.

...Ертеңіне Қуандықтан екі түйе сұрап әкеліп, Жәкең Байназар ауылына көшіпті. Қыс түсуге таяған кез. Құлназар мен Байназар ауылының қыстауы бір екен. Жаппарға там салып беруге екі ауылдың азаматы түгел шығыпты. Екі ауылдың түйесін бір-ақ тізіп Балқаштан қамыс әкеліп түсіріпті де, байлаған екі қабат қамыстың арасын топырақпен толтыра отырып, кең бір ауыз үйді қаздытып тұрғыза қойыпты.

Келдімұраттың «Кеңқарын» дейтін ауылы Тарбағатайдың бауырындағы бір қойнауда екен. «Кеңқарын» бізді келісімізбен кең бауырына тартып, сіңіріп әкеткендей болды.

Басында жаймашуақ өмір сүріп жатқан ел еді. Нағыз қыран аңкөстігімен екі әйелден тараған балаларын асырап жүрген кісі еді. Енді Жаппар аталары бай болған деген атпен қудалауға ұшырап бір жерде отыра алмай, ауылдан-ауылға осылайша көшіп-қонып жүрді.

Белсенділер жағынан жалалы болып, неше дүркін тоналып, балашағасының жейтін арпасы мен жалғыз сиырына дейін үкіметке алғызған Жапардың Үржардағы үйіне сақшыдағы туысы келеді:

– Ал Жаппар, менен қайран кетті. Тізімге ілініпсің, ендігі арызың өтпейді. Айдалмай тұрып, неғұрлым тез кетіп қал!..

– Айдалған кісі тірі қайтпайды ғой.

Шешемнің қимылы ширай түсті. Айналдырған бір нұт тарының бір бөлігін шекер қосып жармалады да бір дорбаға салып, төсекте жатқан әжеміздің бас жағына қойды. Қалған тарыны қоржынның бір басына, талқанын бір басына салып, тігіп тастады. Енді бұл үйде жейтін ештеңе қалған жоқ...

30-жылдардағы ашаршылық әр үйде осылай басталды.

Ату, шабу, айдау, бостыру, аштан өлтіру бұл Кеңес үкіметін құрушылардың салған лаңы, ұлтты жоюды мақсат еткен қырғыны еді. Ол осылайша екпінмен ондаған жылға жалғасты. Ал мына көрініс өмірге енді ғана көзін ашып қараған сәбидің сезгені еді.

Осынау ірі шығарманың 17 тараушадан тұратын алғашқы екі бөлімінде Тарбағатайдың сулы-нұрлы күнгей бөктері мен жиделі, тораңғылы, бүрген-бұталы, қамысты, қақты Таңсық даласының қыраттарын, азынаған желін, жөңкілген бұлтын балалық көңілмен суреттейді. Дәстүрлі қазақ өмірінің қаймағы шайқалар тұстағы тіршіліктынысын, дүниетанымын көз алдына көлбетіп-ақ салады. Сағынасың. Айтпақшы, Биғабіл осы екі тарауда суреттелген туған жерін (өмірінің елінде өткен 7 жылын) 6 кітаптың өн бойына роман желісінде тізілген 160-тан астам оқиғалардың бәрінде дерлік қайталаумен, еске алумен, зарыға сағынумен өтеді.

Осы сағыныш, осы зарығу біз үшін ғұмырдан да қымбат сезімдер еді. Сол сағыныштың мәйегінде отанның бостандығына деген құштарлық, азаттыққа деген аңсар жататын.

...Шәуешек шекарасына келіп қалыптыз. Шешем бейіттің ішіне кіріп, күн батқанша тасаланбақ болып еді, мен қорқатындығымды білдіріп қыңқылдадым. Мені дедектетіп қайта шықты да, әлгі арықтың ішіне түсірді. Желкемнен басып жатқызып, өзі жан-жаққа баспалай қарады.

– Астағытыралла, келіп қалды! – деп менің басымды баса түсіп құлады. – Қыбырламай жат, иті бар екі әскер келіп қалды!

Мен де шешем сияқты етпеттен қыбырсыз жатып қалдым. Біз көрмесек, олар да көрмейтіндей. Көзімді шарт жұмып алыптын. Жүрегімнің қатты соғуынан жер дүрсілдеп кеткендей сезілді. Сөйтсем, аттың аяқ дүбірі екен. Біз келген жақтан бейітке келіп, аттан түскендей болды. Ит шау ете түсті.

– Нелъзя, – деді бір жуан дауыс. Иттің үні екінші шықпады.

– Қыбырлама, – деп сыбырлады шешем, – жел солар жақтан, қимылдамасақ сезбей қалар!.. Аттары ар жағына жайылды... Бұл жаққа беттемесе екен! А, құдай, ақсарбас!

7 жастағы Қажығұмар шешесінің жетегінде туған жерден мәңгіге кетіп бара жатыпты. Туып, жер басып 7 жыл ғана өмір сүрген отанды 80 жыл аңсайтынын онда қайдан білсін.

Кейін тергеушіге кейіпкер Биғабілдің былай дейтіні бар:

Әділетті «тергеушім», өзімді ұратын күрзіні қаһарлы қолыңызға енді ұстаттым білем, қандай қашқын екенімді баяндадым ғой. Дәлелдеп айтқанда, пролетариат диктатурасындағы Совет одағынан сол кезде феодализм диктатурасында тұрған Шыңжаңға қашқанмын. Пролетариат диктатурасына қарсы феодал болмасам, феодалдық елде нем бар еді?! Демек, мен қаршадайымнан бұзылған кері төңкерісші қашқынмын.

Өлімнен қашқан елдің барар жері Шәуешек болатын. Ол – босқын, баспанасыз, жұмыссыз, иесіз, тек өлмеу үшін, талғажау үшін тартысқан тағдырдың басталуы еді.

I-кіталтың ендігі кезеңінде топ-топ босқын бір қап бидайға сатылған бала, қорланған, зорланған, үміті үзілген, тапталған қазақ өмірі суреттеледі.

Інісінің жерлік көше балаларынан таяқ жеген аянышты халін жаза келіп, «Күдіретті тергеушісіне»:

Қылмыссыз адам жазаланбайды, егер Биғабіл өзі осылай қаңғымай, жейтін ешнәрсесі қалмаса да, қозғалмай жатып алып, шағы жеткенде тып-тыныш қатып қалса, қылмыссыз болар еді» дейтіні бар.

Осылай аянышты оқиғаға толы өмір мен ащы мысқылға толы баянды оқи отырып Биғабілді есейте түскенін сеземіз. Біздің босқан халқымыздың жан жылатар кешулері мен бала Биғабілдің әлсіз, бірақ намысқа толы ғұмырбаяны бірде лирикалы, бірде мысқылға толы тәсілмен оқырман еркін баурай түседі.

2. Шығарма тілінде негізінен баяндау әдісін пайдаланып, суреттеуді сирек әмсе сұлу қолданады.

Әйелінің күміс білезігін (ең соңғы мүлкін) алдамшы сартқа алғызып, оның жұртын сипап қалған әкесінің бір сәттегі қимыл-қозғалысы былайша сөз болады:

Дос ауылымыздың сарыала жұртын көргенде жүрегім зу ете түсті: «достың» жұрты бос қалыпты. Әкем түтігіп кетті, өзіне Бигелді көзінің қырымен қарағанда, біз бір-бірімізге жаутақтай қарасқанымызда, онан сайын қысылып, онан сайын тұншықты. Жүгін жұртқа тастай салып, жыртық тақиясын қолына алды да, үн-түнсіз бүлкілдеп желе жөнелді. Көз ұшындағы бір ауылға қарап бүлкілдеп барады. «Досының» көшіп барған жерін білмек сияқты. Әкемнің төбесі әрең көрінсе де әлі бүлкілдеп бара жатқаны анық байқалды. Ойлы-қырлы сары далада ылдизға қарай домалаған доп сықылды сол бас әр қырға бір соғылып, әр кедергіге бір қағылып, әр қырсыққа бір шалынып, ырши домалап барады. Сары аспан, шақырайған сары күн сары уайымның лайсаң теңізіндей, сарылған сары даланың толқындары да сап-сары сияқты, сары дөң, сары белестер көрінеді. «Қара доп», «сары толқындарға» сұңгіп көзден тасаланады.

Үнсіз дағдарған шешеміз сол жаққа қарап отырып ауыр күрсінді.

Өлең ғой бұл. Жүректен төгілген-ақтарылған ақ өлең. Мұңлық өлең.

3. 1-2-томда айырықша орын алған тағы бір тарау ол жаққа ауып барған Алаш зиялыларының көркем бейнесі – еңбегі мен тағдыры.

Биғабілге ұстаз болатын Елсадық Құрманғажы атты кейіпкер бар. Прототипі – Мырзасадық Құрманқажыұлы. Ол кісі – Мағжан Жұмабаевпен Уфада бірге оқыған, Сұлтанмахмұтпен сырлас болған. Алашордасына, кейін Ахметтермен бірге, Кеңес үкіметіне де қызмет еткен Алаш зиялыларының бірі. 30-жылдары Тарбағатай асып, Қытайдағы қазақтар арасына барған Алаш азаматтары ағарту ісіне құлшына арласты. Бұл Алашорда құлағаннан соң Алаш зиялыларының бейбіт миссиялы халықты ағарту жолындағы жанкешті құлшынысы болатын. Олар Шыңжаң қазақтары ортасына барған сонда көптеген мектептердің ашылуына, халықтың сауаттануына, оянуына өлшеусіз үлес қосты. Соның бірі Мырзасадық. Ақыры 1941 жылы НКБД-нің

араласуымен 600-ге жуық азамат (ішінде Райымжан Мәрсеков, Зият Шәкәрімде бар) Үрімшіге «жиналысқа» шақырылып, жан түршігер азаптаумен (тірідей қапқа салынып көмілген) өлтірілгені «Қылмыста» ойып орын алған.

Қажекен романның **3-4 томдарында** қытай қазақтарының ұлт-азаттық қарулы көтерілісі 3 аймақ төңкерісі, Алтай елінің ерлігі, Оспан батыр образы – сол заманның бейнесі, кестелі сөз, шебер қисынға құрылған шытырман оқиғалармен өріледі, қапысыз бейнеленеді. Ал романның **5-томын** оқығанда өзі жасаған дәуірдегі науқандар мен саяси кейіпкерлерді, олардың сөздерін, бейнелерін кітапта қалай дәл суреттегенін (кейіпкерлердің прототивтері көбі бізге таныс адамдар) ойлап, айрықша жаралған есте ұстау қабілетіне таңғалдық. Осы томда түрме өмірі бұл дүниенің тозағы дерлік – Тарым лагері, тіпті сол тозақтағы адам өмірінің әне бір қыры да әдемі суреттеледі. Романның **6-томында** жасы 80-ге таяған жазушының көңілінде алаң асығу байқалады. Ендігі мұрат – елге жету еді. Отанға асығу еді. Романның соңында Қажығұмардың көркем бейнесі – Биғабіл Алматыға жетеді. Шын мәнінде Қажекеннің елге жетсем деген арманы орындалмады. Сағыныштың 80 жылдық сарығы басылмай кетті. Есесіне оның өмір бойы күрескен асқақ рухы, босқын, бодан халықтың өмірбаяны жетті елге. Өзі жетпесе де, өрлігі, көкейтесті мақсұты, отансүйгіштікке толы сүйкімді өсиеті жетті отанына.

«Қылмыс» романы юмор мен ащы мысқылға толы болуы мен тілінің ерекшелегіне қарай сахналауға сұранып тұрған шығарма. Ал оқиғалығының қызықты қым-қиғаштығымен телесериал үшін де тартымды дүние болар еді. Ең бастысы адамдың қасиет, биік рух, отанға деген сүйіспеншілік жөнінен қоғамға, жастар тәрбиесіне тым керек шығарма болмақ.

4. Қажығұмарды ол жақтағы қазақ қашан да қастерледі.

Ол бостандықта болғанда да, түрмеде болғанда да қаны қазақ атаулы Қажекенді құрметтеумен болды. Мәселен, Қажекен соңғы

рет 15 жылға сотталғанда, ол кісі жатқан түрменің қазақ басшылары Қажекенді барынша күтімге алып, жазушылықпен шұғылдануына, қоғамдағы азаматтардың сәлем-сауқат беріп, көмектесуіне икемді жағдай жасаған. Үрімжі 1-түрмесінің бас дәрігері болған Сағидолла Әли деген азамат (қазір Алматыда) «Біз түрме қызметіндегі қазақтар Қажекеннің түрмеден аман шығуына, моральдық жағынан қажымауына ар-намысымыз алдында биік міндеттеме алғандай едік және соны орындадық», – деп еске алады. Шыңжаң қазақтарының арасында аса ірі тұлға саналатын профессор, жазушы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының төралқа мүшесі Шыңжаң провинциясы мәслихатының хатшысы болған Сұлтан Жанболатпен әңгімелескенімде, 2005 жылы Қажекеннің Қазақстанда шыққан «Пана» романын көтеріп, 80-ге келген, үй қамағындағы Қажекенге сәлем беруге Шәуешекке барып әңгімелескенін, Қажекеннің ар тазалығы мен адамдық қасиетті ерен биік қоятын, сөз бен қимылда ширақ әрі өте аңғарымды екеніне көз жеткізгенін айтып: «80-дегі Қажекеннің алдында 70-ке келген (профессор, үлкен бастық) мен ақыл тындаған аңғал жігіттей сезімде болдым», – деп еді.

Сөйтіп, Қажекен Сұлтанға «Қазақстанға жиі барып, не бітіріп жүрсің? – дейді ғой.

– «Көрші» деген журнал шығарғалы жатырмыз, Қазақстан жазуымен, соны дайындап жатырмын.

– Кім қаржыландырады?

– Қытай.

– Мақсаты не?

– Екі елдің түсінісуінде. Қазақты қытай, қытайды қазақ тануына мүмкіндік жасау мақсат.

– Қытай қаржыландырады ғой?

– Ия.

– Е, қазақтарға қытайды үгіттеймін де?

Мен селк ете түстім дейді Сұлтан Жанболат.

Дегенмен қазақтар қытайды шынайы білсін деп.

– Е, қытай ақша салып, журнал шығарып, шын бейнесін жаздырады саған. Ақша табасың, абырой таппайсың.

– Мен қайтып Үрімжіге барған соң денсаулығымды себеп етіп, жобадан бас тарттым, – дейді Сұлтан Жанболат.

«Қылмыс» 6 томдық алып шығарма. Қазақ әдебиеті тарихында аналогі жоқ бірегей кесек туынды. Әдеби жағынан, көркемдік жағынан, әлемдік талаптарға да, ұлттық талаптарға да биік деңгейде жауап бере алады. Оқиға желілерін тізбектеу тәсілі де тартымды.

Бірінші жақпен баяндаудың бір артықшылығы автор сізбен тікелей диалогта отырады. Сізбен сырласады, сөйлеседі. Бұл үшінші жақпен (ол) баяндауға қарағанда сенімді әрі әсерлі келеді. Сол үшін де автор 6 томдық алып шығарманы бірінші жақпен алып шыққан. Оқиға желісі де сенімді байланысқан. Құрылымы шебер құрылған.

Қажекен өмірде айналасына қамқор, әділетшіл, балажан кісі еді.

Біздің ол кісіні көрген тұсымыз – 80 жылдық өмірінің ең бейбіт, бақытты саналатын 8 жылы еді. Сол кездегі аймақ бастығы Арыстанбек Ошақбайұлы Қажекенді Шәуешек зиялыларының атасы ретінде бағалап, барлық ірі шараларда ағартып, алға ұстайтын. Тек Арыстанбек Уәли ғана емес, аппарат бастығы Қасымхан Қажыбайұлы бастаған сол кездегі аймақ басшылығындағы қазақ азаматтарының бәрі де Қажекенді елдің рухани көсемі, әділдік пен тазалықтың байрағы көретін еді. Онда ол кісі Шәуешекте болатын. Осы Жайнар дүниеге келген, халық төбесіне көтерген бақытты шағы еді. Үйіне барғанымызда Жайнар алпысқа таяған әкесінің иығына шығып, артына қайырылған ақ күмістей шашын сипалап, еркелеп отыратын. Жазушының баламен балаша ойнаған мерейлі жүзін көруші едік...

Қазақ әдебиетінде аналогі жоқ 6 томдық «Қылмысты» Қабдеш Жұмаділов бастаған кісілер мемлекеттік сыйлыққа ұсынған. Біздің комиссия оны бермеді. Тек «Жас Алаш» газеті халықтық сыйлық дайындап, «Ұлт рухы» сыйлығын ұсынды. Бұл өзі бөлек мақаланың жүгі, сәті келгенде ұсынармыз.

ҚАЖЫҚҰМАРҒА

Қайсарлық жайлы өлеңді
қанжармен тасқа қашадым.
Өлеңнің атын мен енді
«Қажығұмар» деп атадым.

Сағыныш кернеп денемді,
ернімді тосып самалға,
ат қойдым бітпей өлеңді
Қажығұмар деп оған да.

Бетімнен сүйіп замана,
Қасырет жайлы жазбадым.
Оған да сенің, Қажы аға,
атыңды қоя жаздадым.

Қамалап сиқыр сырлы бір
жағаның дәмі бұйырмай,
мұхитта қалдың бір ғұмыр
шөлмекке салған диюдай.

Ұлтыңның рухы атандың.
Ақ тәнің алыс қалды әрі –
Шәуешек дейтін шахардың
Қалқалап жасыл талдары.

ҚАБДЕШ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ ШӘУЕШЕК ФЕНОМЕНІ

Осыдан 40 жыл бұрын еңбек жолымды Шәуешекте бастап едім. Тарбағатай педагогикалық техникумының әдебиет кафедрасында Оразхан Жақыпбай, Тұрсынғали Құрбан, Сейіт Сейдахмет және Мырзахан Құрманбай деген кісілер бар еді. Сол кісілердің ортасына тап болдым. Бұлардың бәрі де Қабдештің сыныптастары, курстастары – қандыкөйлек достары еді. Ел көшкенде Шәуешекте қалып қойғандар.

Себебі: Шәуешек түгел қатарыла бері өткенде бұлар оқуда – Қытайдың басқа қалаларында жүріпті. Барлығы да өз болмыстарымен, өмірімен, өзіне тән мінез-келбетімен Қабдештің кейіпкері болған жасы елуге енді ілінер жігіттер. Әсіресе, «Таңғажайып дүние» романында бұл төрт адам да түгел суреттеледі. Оның ішінде үшеуі жағымдырақ, ал Қабдешпен 1956 жылы Қазақ Мемлекеттік университетіне бірге келіп түскен курстасы – Мырзахан Құрманбай романда жазса жазғандай қылығы тосын кісі, қызықты кейіпкер еді. Оқыған болсаңыздар «коммунизмге таяп қалған» КСРО жеріне өтіп, Жәркент маңынан есек мінген ұйғырды көріп, таңғалатыны бар. Сонда қатты түңілген Мырзахан «Әй бұл сарттар комонизімде де есегін тастамайды-ау!» деп ұйғыр курстастарын мұқататыны бар. Сол Мырзахан. Қазір бұл төртеуі де бақилық. Бәрі де Қабдештен бұрын аттанды. Екеуі Шыңжаңда қалды. Екеуі Кеңсайда жатыр.

Олармен бір кеңседе отырып, Қабдешті әңгіме етпейтін күн болмайтын. Оның мектеп оқып жүргендегі таланты, математикаға жүйріктігі, үздік ойлы өткір оқушы, ұйымдастырғыш лидерлігі, өжеттілігі сөз болатын. Ал Шәуешек гимназиясының жоғары сыныптарында оқып жүргенде өлеңмен бастап, соңынан әңгіме жазып, бірден қаламгер аты шығып кеткенін тамсана әңгімелейтін.

Қазақстанға келгеннен кейін бұрқырата жазып, «Соңғы көш» пен «Тағдырдың» туғанын айтып, кейіпкерлердің өмірдегі бейнесі мен көркем бейнесін салыстырып тамсанысып тоқтайтын.

Осы «Соңғы көш» пен «Тағдырдағы» кейіпкерлердің прототипі – шынайы бейнесі мен көркем келбеті үйлері, рулы елі, басқан жері, қонған жұрты түгенделіп отыратын. Біздің кафедра «Қабдештану институты» сияқты еді. Себебі: оның романдарындағы драмалы оқиғалар, оның болған жері мен қатысқан кейіпкерінің бәрі де сол Шәуешектің өзінде, маңында жатыр. Сібеті, Қараүңгір өзендерінің аңғары ашық жатқан кез еді. «Тағдырдағы» Демежанның До Қалдайдың айдарын кесіп алатын тұсы – бәрі де Қабдеш туралы әңгіме қайнап шығатын бастаулар еді.

«Соңғы көш» романындағы Төртүкірдай мектебі, оны өртемек болған Шәкен Елубаевтың ұсталатын, атылатын жері, оны тергеген, атқан адамдар, оған жала жапқан ұйғыр, оның омыраулы қатыны бәрі қаламызда еді. Бұлбұл көмей Шәкен Елубаевтың ән салатын клубы, саябағы десеңіз де, Қабдеш Жұмаділовтың бүкіл жастық шағы өткен Шәуешек гимназиясының бас ғимараты да, жатақханасы да ол тұста аман-сау еңселі тұратын.

Ал енді татар қызы Розалина екеуінің комсомолдық тапсырмамен Қарақабакқа кетіп бара жатқанда ат болдырып, далада қалып, татар қызы Қабдешті сүйіп, қатты «шошытып» алатын тұсы да сол Шәуешектің шығыс тұсында болатын. Демежанның қараағашы да сол күйі сау-саламат жап-жасыл болып топталып тұрған уақыты еді. Соның бәрі де Қабдештің атын атап, үн таратып, ән салып тұрғандай болатын.

Жалпы, Қабдеш жырлаған Шәуешек – Қабдеш жазған романдарға орта болған, сахна болған табиғат, оның бұлақтары мен өзендері, Көшелері мен ғимараттары оның маңындағы ауылдар, бәрі де Қабдеш романдары арқылы күллі қазақтың санасына көшті. Шәуешектен мыңдаған шақырымда жатқан кезкелген қазақтың көз алдына сол суретімен келетін. Ол барша ұлттың қай заманда келетін ұрпағы болса да, Қабдеш көрген уақыттағы бояуымен, сол замандағы түр-түсімен,

сол заманда жасаған кейіпкерлерімен елестеп, оқырманымен бірге уақыт көшіне ілесіп отырады.

Біз Шәуешекте жүрген уақытта да солай бүкіл табиғат суреттеушісін еске түсіріп, ол туралы отты әңгімелерге тамызық болып жататын.

Біз Қабдешті оқымай тұрып таныдық дедім ғой. Онымен бірге мектеп оқығандардың әңгімесінен таныдық. Кейін бірінші болып «Соңғы көш» жетті, артынан «Тағдыр» романы барды. «Тағдыр» романында біздің әулет, рулы ел, аталас ауылдар түгел ру-руымен, ауыл-ауылымен роман сахнасында массовкада жүр. Анау Шәуешектегі ұлықтан «табышың дейтін мансап алдым» деп қайтатын күлкілі кейіпкер біздің ауылдан. 2012 жылы жұмыс бабымен Жаңаөзенге барғанымда сондағы Айтқали Бәшенев деген жігіт «Табышыңның ұрпақтары аман ба?» деп сұрады. Күлдім де, аманбыз дедім. Шәуешек қайда, Жаңаөзен қайда деңіз. «Табышыңды» танып тұр. 150 жыл бұрын жасаған кісі ғой.

1868 жылғы Тарбағатай қазағының Чин династиясына бодандығын бекітерде рулары бойынша төрт үкірдайлық (Ағасұлтан шамасы) құрылымға бөліп, одан кейін «зәңгі» (біздіңше болыстық) шен деп аталған. Сондағы шен алғандардың бірі менің үшінші атам Шал зәңгі де кейіпкерлер арасында жүр. Таңғыт, Еңсе қажылар да біздің ауылдың билері, билеушілері – өткен өмірі еді. Сөйтіп, біздің ауылды, руды, туып-өскен жерімізді, білім алған қаламызды жырлаған Қабдеш жүрегімізге әбден ұялаған-ды.

Біз оны көрмей тұрып таныдық. Оқымай тұрып жақсы көрдік. Құдды пайғамбарды көрмей тұрып оған көңілі ауған мүміндер сияқты едік.

1989 жылы Қабдеш Шәуешекке келді. Университетте оқитын болуы керек, Арман деген тұңғышын жетектеп келіпті. Ол сапары туралы «Көп жыл өткен соң» деген үлкен мақаласы сол уақытта «Қазақ әдебиетіне» шықты. Газет бізге Қытайдың орталық кітапханалары арқылы жеткен. Мақалада Қытайдағы реформаның басталып жатқаны туралы жазған. Ондағы қазақтардың эртүрлі ішкі әңгімелері, билеуші ұлттың қазақ арасына салған іріткісі, олардың топқа, жікке

бөлу тәсілдері туралы аямай ащы жазған. Қажығұмар Шабданұлы туралы да керемет, әсерлі әңгімені алғаш рет сол мақаласында айтқан болатын.

Сол жолы барғанда Қабдешті біраз бұрын кафедрада бірге жұмыс істеген Оразхан Жақыпбаевтың үйінде отырған жерінен көрдім. Орекең «Қабдеш үйде қонақ болады, сәлем беремін десең кел» деп шақырған болатын.

Қабдеш отырған үйіне кіріп, сәлем бердім. Мен онда «Тарбағатай» журналында жауапты редактор едім. Өжет сөйлеп, ұмтылықырап, дауысымды көтере келіп «Қабдеш аға, туған қалаңызға қош келдіңіз!» деп сәлем бердім. Дастарқаннан асыра ұсынған қолыма, жүзіме назары ауған сыйлы қонақ: «Сен қай баласың?», – деді.

– Мен, Қабдеш аға, өзіңіз «Тағдыр» романында суреттейтін «Қу бастан қуырдақ шығаратын қулардың айтуынша Хорошо, хорошо» деп Зайсанды тастап, Сарыемілге өтіп кеткен Қарашаның баласымын ғой, – дедім. Ол күліп алып:

– Ә, оқыған екенсің ғой. Ол енді романдағы жұрттың есінде қалатын эпизод болсын деп жазылған еді және сондай бір әзіл болатын ел арасында, – деді.

Шынында, ондай әзіл болатын. Бұл рулардың қу тілділері бір-бірін қағытпай жүрмейді ғой. Зайсанда сарыала қайыс қылыш таққан патша офицерлері «Хорошо, хорошо» дей бергенін естіген қарашалар «Әй, мыналардың «қарашасы» көбейіп кетті, бізге бір зауал» деп бір түнде Қытай асып кеткен дейтін сарындағы әзіл болатын. Әзіл әңгіме «Тағдырға» да кіріп кеткен.

Сол үстелде түрлі әңгімелер айтып, ол кісімен таныс жан болдық. Романын алыста жатқан жиырмадан енді асқан жігіттің оқығаны қаламгер үшін әсері бөлек жай ғой. Қабекеңмен содан былай жақын жүрдік.

Жазушы Шәуешекте еркін демалды. Өзінің курстас-сыныптастары дін аман кезі. Бәрінің де елуден енді асқан шағы. Дегенмен, Қабдештің ол баруы – ол туралы тың тыңдаушылардың ұйымдасқан тобының бақылауында болды. Курстас-сыныптастарының ішінде тек батылы

жеткендері ғана үйіне шақыра алды. Соның өзі Қабдешке айлап қонақ болатын мүмкіндік еді. Өзінің туған жеріне, сүйікті Сілбетісіне барды, Тарбағатайдың Қара үңгірінде, Қараағашында болды. Керемет бір сағынышын сарыққан көңіл-күйде жүрді. Тек өзі оқыған гимназия ғимараты осы сапардан бір жыл бұрын сүріліп, орнына жаңа құрылыс түскен. Соған іші ашып, «Әттең-ай, көре алмай қалдым, сақтап қалмапты-ау» деп өкініш білдірген. Бірақ Төртуыл мектебі, Төртүкірдай мектебі деген тарихи білім ошақтарының ғимараты, Қызылүй, Есенсейіт мешіті, орталық саябақ дін аман болатын. Бәрінің де қабырғаларын қолымен сипап, сағыныш мауқын басты. Қала ортасынан өтетін бес өзеннің бойын жағалап, ұзақ серуендеді.

1993 жылдың 22 ақпанында Алматыға келіп, ертесіне Қабдешке хабарластым. Баяғыда танысқанда телефонын, адресін беріп еді. «Үйге кел» деді. Бардым. Қазіргі Жамбыл көшесіндегі сары үй ғой. Кең үй екен, төрт бөлмелі. Үйін аралап таныстырып шықты. Кітапханасын көрсетті. Сәуле тәтеміз қазан көтеріпті. Әңгімелестік. Ол заманда Шәуешектің «Аққошқар маркалы жүнжүнін» сәлемдеме ретінде ала жүретінбіз. Тамсанып, «Шәуешектің суы ғой» деп дәм татып отырды. Үйді таныстырып жүргенде жуыну бөлмесін «Мынау патшаның да жаяу келетін жері» деп таныстырғаны есімде қалып кетті.

Содан былайғыда Қабекеңмен сұхбаттас, сырлас болдық, қолғанат болдық. Қай жерде Қабекеңді көре қалсақ, көлігімізге салып, үйіне жіткіземіз. Жол-жөнекей кафеге соғып, шай-шарап ұрттай отырып, әңгіме айтатынбыз.

1996 жылы Қабекең алпысқа толғанда үлкен салтанатты той болды. Той Алматыдан басталып, әрі қарай Мақаншыда – Тарбағатай бауырында жалғасты. Ол кезде Шынжаннан келгендер тым аз едік. Он жігіт бар екенбіз. Азын-аулақ қаржы жинап, Қабекеңе ат мінгізбек болдық. Оны тапсыру маған жүктелді. Бірақ Мұхтар Құл-Мұхаммед жүргізіп отырған Әуезов театрындағы іс-шарада біздің сахнаға шығу мүмкіндігіміз жоқ еді. Марқұм Жақсылық Сәмитұлы шетелден келген қазақ өкілі ретінде сөйлеуі керек болған. Ол кісі регламентті ескермеген сияқты. Мұхтар Құл-Мұхаммед ұзақ сөйлей бастаған Жақсылық

Сәмитұлының сөзін бөліп, алғыс айтып, орнына қайтарды. Бұл біздің жүйкемізге тиіп қалды.

Мен жақсылап жазып алған өлеңім мен конвертімді алып сұраусыз сахнаға шықтым. Аз сөйледім.

– Қабдеш аға, біз сізді Шәуешектен танимыз. Алматыға бір жетсек «төбемізге көтереміз ғой» деп келгенбіз. Бірақ төбеміз тұрған маңда сіз жоқ екенсіз. Сіз одан әлде қайда биікте екенсіз. Соған қуандық. Романдарыңыз, жалпы шығармашылығыңыз арғы беттегі біздің ата-мекеніміз, туған жеріміз туралы ғой. Сол үшін борыштармыз, – деп бастап, Қабдешке арнаған өлеңімді оқыдым.

*Сол қолмен жағын сүйеп отыр Қабаң,
ойында кеткен есе,
өткен бақыт.
Төнеді ақ қағазға қара қалам,
саусақтың жақтауына кеткен батып.*

*Әредік самалы кеп келешектің,
қозғайды сықырлатып сыр есігін.
Бау-бағы қандай еді Шәуешектің,
Өзені қандай еді Сібетінің.*

*Бізден де өтіп еді қандай заман,
сол күнді кім бар еді тектегендей.
Мүлгиді Тарбағатай мұз құрсаған,
бұл маңға ешкім келіп-кетпегендей.*

*Еңсеңді ғасырлардың жүгі басып,
Күрсінбей өткен күнің,
бар ма, Ағатай?!*

*Беу, Қабдеш,
айтты деме асып-тасып,
сен таусың,
сенің атың – Тарбағатай!, –*

деп өлең оқитын тұсым сол 1996 жыл еді. Келгеніме үш жыл болған мен өзіме сахнадан сөз бұйырмайтынын біліп, өз еркіммен шықтым да, өлеңімді оқып, қолымдағы конвертті ұстатып үлгердім.

Кешкі банкетте жаңағы өлеңді асабаның шақыруымен қайта оқыдым. Қалың қою шашты, дауысы да, сөзі де салмақты қараторы жігіт банкет жүргізген. Сөйтсек, ол Ұлықпан Сыдық екен.

Қабдеш Шыңжаңнан келген қазақтардың жағдайы үшін ерінбей, талай жиналыстар мен кездесулердің басын шалды. Талай додаға түсті.

«Қазақстан Тәуелсіздік алғанда шетелде бір күн тұрмаймыз, елге кетеміз» деген топқа арнайы шақыру жіберген Қабдеш екенін, сөйтіп, азат отанға тартқан алғашқы көштің де керуен басын Қабекең жетектегенін Армиябек Сағындық, Тұрсынхан Зәкен, Ғалым Қалибектер жазып жүр. Ол – өз алдына бір тақырып.

Қабекеңнің алпыс бесі, жетпіс жастағы шаралары оның қоғамдық-саяси пікірлеріне, ұстанымына байланысты билік жағынан қолдаусыз өтті. Жетпіс бесінде де, сексенінде де солай болды. Сексен жасында көп жұрттан келген құттықтау Елбасыдан келген жоқ. Ешқандай марапат берілген жоқ. Шығыс Қазақстан облысында 80 жасы аталып өтілген жоқ.

Ол кез – жер дауының ушығып тұрған уақыты еді. Қабдеш соған араласып, ауқымды хаттарға, үндеулерге қол қойып еді. Ал ол өз кезегінде биліктің шамына тиген. Жазушыларға беретін степендиядан да Қабекеңді сызып тастаған.

Сол кезде Жазушылар одағын басқаратын Нұрлан Оразалин де Қабекеңе пейілді болмады. Ол да Қабекеңнің қайсар мінезінен туындаған тағдырдың бір кезеңдері еді.

Қабекеңнің – Қабдеш Жұмаділовтың керемет ықыласы ауған кісілерінің бірі – Қажығұмар Шабданұлы. Ол кісімен Шәуешек мектебінде оқып жүргенде бір-ақ рет кездесіпті. Қажығұмар Шәуешектегі талантты жастармен кездесіп, оның ішінде өлең жазып жүрген Қабдешке:

– Әй, сенің бағытың проза екен. Проза салмақ тартады, оның салмағын поэзия көтермейді. Шамаң келсе, прозаға кет, – деген. Сөйтіп болашақ классикке өмірлік бағыт берген. Қабдеш осыны аузынан тастамайтын.

1989 жылы Шыңжаңға барып қайтқанда да Қажығұмар туралы ірі мақала жазды. Ол сол уақыттағы Қажығұмардың Шыңжаңдағы «ағайындарына» ұнамай, даулы-шулы резонанс туғаны бар. Кейін Қажығұмардың алты томдық романы Қабдешке жетіпті.

Қабдеш көне – Ахмет Байтұрсынов жазуымен жазылған ұзақ қолжазбаны Дүниежүзі қазақтары қауымдастығына тапсырған. Ол жерде ұзақ кезек күткен соң, қайтарып алған. Алдымен, өзі кириллицаға көшірткен. Көшірткенде де өзінің жетпіс жасындағы даулы жағдайларға байланысты Шыңжаңнан келген ағайындарға реніште жүрген кезі еді. Бізге – Талғат Мамырұлы екеуімізге Шәуешек жігіттерін жинауды тапсырды. Біз Асқар Жәкулин, Дәурен Қалмет, Қару Қасен, Талғат Мамыр бастаған Шәуешектің 10 азаматын жинап, осы қолжазбаны төте жазудан кириллицаға көшіру жұмыстарын ұйымдастырдық. Сол кездегі ақшамен 10 мың доллар жиғанбыз. Алты том төтеше қолжазбаны көшіру, редакциялау, баспаға дайындауға сол ақша мол жетіп еді. Әрбір аударылған еңбекті Қабдеш пен Талғат Мамыр екеуі қарап, біршама редакциялап, корректорға оқытып, тас-түйін даярлаған. Кейін Қабекең Мәдениет министрі Мұхтар Құл-Мұхаммедке арнайы барып, қаржы бөлдірген. Алты томдық аналогі жоқ керемет роман солайша елімен қауышқан.

Қабдеш аға алты томдық «Қылмыс» романын Мемлекеттік сыйлыққа лайық көрді. Ұсынуды ұйымдастырды. Ол өзі бір аса даулы мәселе болған. Өзі эсселерінде жазған-жазбағанын білмеймін, Мемлекеттік сыйлық комиссиясында Қабдештің өзі де, Оразбек Сәрсенбай да бар екен. Дауысқа салғанда 17 адамның жетеуі қолдап, он адам қарсы болыпты. Содан Қабаң алты томды біраз салмақтап ұстап тұрып, шығып бара жатып артына қайырылып тұра қалады:

– Әй, мына Қажығұмардың алты томдығын Мемлекеттік сыйлыққа ұсынуға қарсы болған он жігіт осында отырсыңдар ма? – дейді.

Комиссия үнсіз. Шамасы Бексұлтан Нұржекеұлы болу керек «Иә, отыр ғой» деген әңгіме айтады. Сонда Қабекен салмақты дауыспен:

– Отырсаңдар, сендер бар ғой, ит екенсіңдер! Тура ит екенсіңдер! – дейді де есіктен шығып жүре береді. Дәл айтқан. Қажықұмарды, оның 6 томдығын Мемлекеттік сыйлықтан сызу ол – иттік еді. Қаламгерлеріміздің осынау тобында отырған 10 кісі бірдей осындай иттікке баруы, Қабдештен сөз естуі сүйкімсіз-ақ жағдай ғой. Бұл әңгімені Оразбек Сәрсенбай Қажықұмарға арналған жиналыста мінбеден айтып еді. Ол кісі де комиссиядағы 17-ліктің ішінде болыпты.

Ақыры ұсынылды-ау, ұсынылғанымен Астана жақтағы Мемлекеттік комиссия алты томдықты Мемлекеттік сыйлыққа лайықсыз деп таныды. Осы тұстарда Қабаң қатты күйініп, ашы-ашы мәлімдемелер жасап жүрді.

Кейін «Жас Алаш» газеті «Ұлт рухы» деген сыйлық дайындап, жалпы жұртқа сауын айтып, осы үлкен сыйлықпен Қабекеннің арманын орындағандай болды. Жалпы халық дайындаған сыйлықтың қомақты сыйақысы Қажығұмардың қызы – Гүлжайнарға тапсырылды. Ал біз – Қабекеннің қолғанаты ретінде сол сыйлықтың дайындалуына белсене кіріскенімізді айта кетсек болар.

Қабекеннің адамдармен қарым-қатынастағы мінезі жайдары болғанымен, ұстанымы қатал еді. Бір көңілі қалған кісіге қайта жібімейтін. Ол «Бір кісіні екі сынамаймын» дейтін. Біз сол кісінің алдында қателік жібермеуге тырысатынбыз. Сол мінезге басып, сексен жасы тұсында билік өкілдерін тойына шақырып хат жазудан да бас тартты. 80 жылдық тойына шақырмады. Сол жылы мемлекет тарапынан сыйлық та, марапат та болмайтыны содан. Шәуешек жігіттері, Шыңжаң қазақтары Қабекеннің мерейін өсірмек мақсатта жиналды. Кәсіпкер азаматтар Қабекенге жақсы сыйлық дайындауды ұйғарды.

Мұхтар Әуезов атындағы академиялық драма театрында жиын болатын күні су жаңа Toyota Camry 55 маркалы автокөлікті үкілеп, көлденең тарттық. Дәурен Қалмет, Мерей Ислам, Жәйна Жәкулина және Думан, Сакош, Азат, Ғылымхан бастаған жігіттер дайындаған сыйлық Қабекеннің көңілін біраз жасартып тастады. Бұл жолы да

Қабекене көлік кілтін табыстаушы, сөз сөйлеуші топты сахнаға бастап шыққанмын:

– Қабеке! Азаттықтан кейінгі атажұртқа оралған Шыңжаң қазақтары, оның бүгінгі ұрпағы сізге борыштар. Қазір жарнама деген ұғым бар. Ол – танымалдық, жұртқа таныс болу. Сіз біз келмей тұрып, 30 жыл бойы жазған романдарыңызбен Шыңжаң қазақтарының өмірін, рухани күйін, жан-дүниесін бүкіл Қазақстандағы бауырлардың жүрегіне әбден орнықтырып қойдыңыз. Біз келгенде біз туралы жазылған романдар әр қазақтың үйінде әбден оқылып,, мұқабасы жұқарып, түбі қайта тігілген күйде тұрды. Біз келгенде «Демежанның ауылы келді», «Нұрсапаның, Есқаттың, Нартайдың елі келді» деп жұрт бізді танып тұрды. Сондықтан, атамекеннің құшағы бізге айқара ашық болды. Сол құшақты ашқан дүние – сіздің романдарыңыз, шығармашылығыңыз. Мұнша сұрапыл жарнаманың, мұнша жанкешті еңбектің борышын ешбір адам, ұйым өтей алмайды. Біз де өтей алмасақ те, сізге сексен жас мерейтойыңызға орай темір тұлпар сыйлайық деп едік. Қабыл алыңыз! – дейміз.

Қабекен қайтқанда «Бүгін біздің әкеміз өлді» деп пост жаздым. Посттың мәтіні былай болатын:

«ҚАЙСАР ҚАЛАМҒЕР ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛ қайтыс болды.

Жазушының бүкіл ғұмыры, жазған шығармасы – қазақ халқының рухы, болмысы, бөлек әлемі, дербестігі, азаттық аңсауы, еркі және биік мақсаттарына құрылған.

Өз сөзімен айтқанда ол – «заман қанша ауысса да бірде-бір шығармасы банкротқа кетпеген» жазушы.

Сонау кеңес заманында жазылған «Соңғы көш», «Тағдыр», «Атамекен», «Саржайлау», «Бір түп тораңғы» қатарлы шығармаларының қай-қайсысы да өз заманының шын сыйпатын ашқан туынды. «Заманына күйлемеген, заманы илемеген» шығармалар.

Жазушының тілі де, шығармасында сипатталған өмірдің көркем бейнесі де, кейіпкерлердің монологтары мен диалогтары да, аса шыннайы және биік шеберлікпен жазылған. Бәрі де оқушының ой-санасын шексіз баурауыш құбылыстар үйлесімі.

Жазушы Қабдеш Жұмаділов қайсар күйінде қасқайып тұрған болмысымен, тік бейнесімен өмірден өтті. Ол шаршап-шалдыққан жоқ, қартайып қайысқан жоқ, заман қанша өзгерсе де майысқан жоқ. Ол барлық шығармашылық ғұмыры ерік пен жігерге, биік рухқа толы жазушы болды.

Ол Шыңжаң қазақтарының жаршысы – бағыт берер жарық жұлдызы – Темір қазығы болатын. Олардың жан әлемін жалпақ ҚАЗАҚ ЕЛІНЕ жайып жіберген, күллі қазақтың жүрегіне жеткізіп орнықтырған ғажайып қаламгер.

ОЛ БІЗДІҢ РУХАНИ ӘКЕМІЗ ЕДІ. БҮГІН БІЗДІҢ ӘКЕМІЗ ӨЛДІ.

Ертең елі-жұрты жиналып, ол өзі өсиет еткен топыраққа көмеді. Өзі өмірімен сүйген, өмірбақи жырлаған, күллі кейіпкерінің киелі мекені Тарбағатай тауының бір қыратына оны тапсырады. Оны өзі аса сүйіспеншілікпен суреттеген Шәуешек шаһарынан Арқаға қарай келе жатқан жолдың таусылған жеріне қояды. Тірісінде тынымсыз сүйіп жырлаған атамекені Қабдешті мәңгі тербетеді.

Қаламгердің шығармасы – жан әлемі халқымен бірге жасайды! Ол мың жасайды».

АЛМАТЫДА ҚАБДЕШ ЖОҚ

Алматыда Қабдеш жоқ!
Жолықпайсың енді оған.
Сәлем берер салмақтап
Қалмады ғой жөнді адам.
Ақындары шығатын
Қасыйетті тұрғыға
Қыран қайтып қонбайды-ау,
Қос қанатын қомдаған.

Алматыда Қабдеш жоқ
Зыйраты да жоқ оның.

Кезеңінен таппайсың
Таяу жатқан төбенің.
Соғуынан тоқтады-ау
Жұдырықтай бір жүрек
Жұрымына сыйғызған
Байтақ жердің көлемін.

Сөз қадірін ұққанға
Алып еді бір өзі.
күн сәулесі сыяқты
Жарық еді бір өзі,
Қаһарынан уақыттың
Жалтарғанда мың ақын
Майданында шындықтың
Қалып еді бір өзі.
Дауыл менен нөсерде
жан-рухыңды сақтайтын
Жел жағыңда тұратын
халық еді бір өзі.

Әрбір сөзі атқан оқ,
Айтылғандай жау үшін!
Күркіреген күн сынды
Сезуші едік дауысын.
Боран бұрқап кеткендей
Болушы еді Арқада.
Көшкін басып қалғандай
Болушы еді тау ішін.

Мәңгілікке тыншыдың
(Ашу-ыза тарқаған).
Қос қолыма күш салып
Көтеріп ем арқадан,

Пайғамбарын көметін
Сақабадай күй кешіп,
Тарбағатай тауына
жатқыздым кеп шалқаннан.

Жанар таудай Қабдеш жоқ
Әр сөйлемі бір алау.
Енді жыйын мінбеміз
Қалғып-мүлгіп тұрады-ау.
Арпалысып-айтысып,
Кешсең дағы бір ғұмыр
Бақыттымын деп өттің
Соңғы сәтте ғұлама-ау.
Бақыт деген сол шығар
Қазақстан кең байтақ
Бостандықтың желімен
Желбіреген ту анау.
Сенің жүріс-тұрысың
Көз алдыға келердей
Аман болса шығысым
Қабдеш тағы туар-ау.

Мен өз басым, Алматыны Қабдешсіз елестете алмай жүрген күйдемін. «Асқар тауың әкең құлады!» деп көңіл айтады ғой. Сол рас екен! «Алматыда Қабдеш жоқ» өлеңі содан туды. Ұлтына еңбек еткен қайсар қаламгер өз туған жерінің – Тарбағатай тауының бір салмасын бастырып барып жатты. Өз қолымызбен топырақ салып, пайғамбарын көмгендей Қабдеш ағамызды да аттандырдық. Оның тәні топыраққа тапсырылғанда жан әлемі жалпақ қазаққа жайылып кетті. Жазушы десең оның бақыты сол шығар.

ҚАБДЕШ БЕКЕТІ

Қабдеш Жұмаділ дүниеден қайтқалы да жыл айналды. Өтерінен 15 жыл бұрын 70 жасын Мақаншыда тойлап, енді жақындарымен бірге Алматыға бет алған Қабекең көңілді еді. Ол қолдаушы топты Таскескеннің тұсындағы жол айрығына тоқтатып: «Мен дүниеден қайтқанда осынау тұсқа қойыңдар» деп жол жиегін көрсеткен.

Қапияда қайтқанына, пандемияның асқынып тұрғанына қарамай, қалың елі жиналып, Қабдешінің өсиетін орындаған болатын. «Қабдеш қайтты» деген қаралы хабарды естіген бетте жұртты оның 15 жыл бұрын айтқан өсиетін орындауға жұмылдырған жазушының рухани інісі Ұлықпан Сыдық еді. Қазір де Тарбағатай тау сілемдерінің батыс күнгейіндегі Алматы–Өскемен жолының 683 шақырымында Қабдеш жатыр. Жол торабында еңселі ақкүмбез кесене көтеріліп, бұл мекен «Қабдеш бекеті» атанды.

Жазушы көз жұмған соң оның есімімен қоғамдық қор құрылған. Қорды құрған да сол көрнекті ұлт қайраткері, профессор Ұлықпан Сыдық пен жазушының ұлдары және біраз жанкүйер оқырманы еді. Қор классиктің рухани қазынасын насихаттаудың жоба-жоспарларын түзіп жіті әрі нәтижелі қимылдады. Кезек күттірмейтін келелі жұмыс – жазушы зиратына кесене тұрғызу болатын. Пандемия асқынып тұрған кезде жұртты жұмылдыру да қиын еді. Сондай уақытта саналы бағытпен сарқыла қимылдаған қор президентіне жерлестері қолдау көрсетті. Чукеев Ерлан Мырзахметұлы қатарлы Семейдің серке жігіттері сайланып шыққан да қор президентінің қасынан табылған.

Маңғыстаудан алдырған мұғжиза ұлу таспен қиюлап қалаған ақ күмбезді кесенені солар салды. Ол ұлы жазушының аппақ ары, биік намысындай жарқырап алыстан көз тартады.

Тарбағатай тау жоталарының Алакөл, Балқашқа қарай бұрылып аласарып, төбешіктеп, шашылып барып тоқтайтын бұл тұсы шығыс өлкенің кіндігі дерсің. Қабдеш бекетінің батысы – әлем картасында

«Қазақ адырлары» деп аталатын қазыналы қатпарлы, қыналы қара төбелі Қарағанды беті, ары қарай Арқа. Ал шығысы – Шәуешек, Құлыстай, Орқашар, Барлық, Қараеміл–Сарыеміл, Семізтай, Серке, Сауыр, Майлы, Жәйір – Қабдешті туған мекен. Күнгеіін айтсаңыз – Жетісу, Балқаш, Алакөл, Арқас тау, Алматы бағыты болғанда; теріскейі – Аягөз, Семей, Өскемен, Алтай, ұзын аққан Ертіс. Мәңгілік мекенін таңдау үшін де талант, талғам, парасат және биік рух керек екен ғой. «Мәңгі жасаудың мұндай да ғажап үлгісі болады екен-ау!» дейсің.

«Қабдеш бекеті» деген қасиетті тіркесті де қор президенті жазушының іні досы Ұлықпан Сыдық айтқан. Қабдеш бекеті мыңдаған машина ағылып өтіп жатқан жол торабында тұр.

Күн сайын біраз кісі жол жиегіне тоқтап, кесенені тамашалап, тамсанып, жазушыға құрмет етер және оның томдарын, романдарын еске алар. Ал көптеген көліктің өзі кідірмесе де, көліктегі жолаушының көзі кідіреді. Көрген көзден көңілге көшкен «Қабдеш бекеті» жолаушының ой-санасын мынау – осы нүктеден Қабдеш жасаған әдебиет әлемінің бекеттеріне – уақыт қойнауына қарай бастап кетер.

Мұндайда жүрдек көлік екпінімен жүйрік қиял да сапарға шығады. Енді қараңыз, Қабдеш шығармаларының жұрт кідіретін тұстары, оқып отырып толқып тоқтайтын, шұқшиып шұқып, қайталап қарайтын тұстары бар ғой. Иә, ол көп. Міне, сол ара – сана сапарының аялдайтын тұсы – Қабдеш жасаған әдебиеттің алтын бекеттері.

Жазушы шығармалары, сөз жоқ, қазақ әдебиеті көшінің де керемет сиқырлы өлкесін түзеді. Ол тұтас оқырман керуені түйесін шөгеріп, күркесін тігіп, ерулеп өтер алып бекеттер тізбесін құрайды. Ол – даусыз!

«Көкей кестіден» басталатын он роман, «Бір түп тораңғыдан» басталатын жиырма повесі мен «Қаздар қайтып барады» деп басталатын жұтынып тұрған жыр сипатты әдемі әңгімелерін, тек осынау көркем әдебиет жанрындағы шығармаларын айтсақ, Қабдеш жасаған рух көшінің керуен жолы сіздің санаңызды ғасырлар сапарына шақырады.

КӨКЕЙКЕСТІ

Жазушының отызында орда бұзғанын әйгілеген роман. Бұл – жазушының тұңғыш романы.

Роман сюжеті 20 жас шамасындағы жап-жас Жәнібектің және оған жолығатын он шақты кейіпкердің қатысуымен құрылады. Шығармадағы аздаған шегіністі баяндауды қоспағанда, ол бірер жылдың ауқымын ғана қамтиды. Бас кейіпкерлері де жас, жазушы да жас болған соң, жалындап тұрған махаббат пен төгіліп түскен тілден ақ өлең дерлік лиризм лебі еседі.

Бас кейіпкердің әкесі Сәрсен заманның адамы. Айдаладағы ақ тышқандарды зерттеп, докторлық атақ алудың жанталасымен өмірі өтеді. Кеңестік кадр мен кеңестік ғылымға тиесілі кісі. Оның екінші қатыны Күлзипа, шәкірті Сапар да сол уақыттың ойлау, өмір сүру дағдысын көрсетеді. Жәнібек бұлардың бәрін жек көреді. Шығарманың өн бойынан заманға деген зіл, кекесін көрінеді.

Роман басталғанда вагон терезесінен кең дала жосылады. Пойыз Семейден келе жатқанын, Алматыға ертең тәңертең жететінін ескерсек, шексіз сүйіне тамылжыта суреттелген сол дала қазіргі «Қабдеш бекетінің» тұсы. Жас Қабдештің кейіпкері осынау мекенді 60 жыл бұрын-ақ ақтарыла суреттегенін қараңыз.

Пойыз терезесінен кең далаға көз салған кейіпкер, сол заманда ғарышкерді жырлаған ақынның «Адамға табын жер енді» дейтін өрекіпген өлеңін еске алып: «Апырай, осы ожар белсенділік қой түбімізге жеткен» деп түніледі. Ол заманда, 1960 жылдары, бұлай айту басқа кісінің ойына келмейтін, ойына келсе де батылы жетпейтін батырлық еді. Белсендінің ақын Қабдештің құрдасы Олжас екенін танысыз. Ал айналасына ашық пікірмен сөйлеу – Қабдештің қанында бар екенін содан білесіз.

Ол замандағы прозаға қойылар басты теориялық талап тип жасау типтік бейне сомдау болатын. Ата мекеніне келіп, еңбекке араласқан Жәнібектің Қарлығашпен махаббат диалогы жүрек толқытады. Онда жастық жалын мен жан дүние дастаны шалқиды.

«Тип» дедік қой. Жәнібек Қарлығашқа «Мен ауылдан керемет типтер таптым» дейтіні бар. Шынымен де романды оқып отырып, сол ауылдың он шақты кісісімен танысасың және оны ұмытпайсың. Әумесерлеу Дудар, директор Кемел, сықаяқ Сатыбалды, тағдырлы Сақыш – бәрі де сізбен таныс кісіге айналады. Әсіресе Базар ата мен оның ақиық Қыранын айтыңыз. «Қарадауылдың» тұсында Тарбағатайдың бір биік жотасына шығып, бүркітті түзге жібереді. Айналып әбден биікке көтеріліп, сонан соң теріскейді бетке алып сол бұлдырап кеткен қыранға қарап тұрған Базар қарт: «Алтайға тартты. Енді оралмайды», – деп көзіне жас алады. Осы жерді оқып отырып, қазір де Көк байрағымызда тұрған қыранға байқаусыз көз саласың...

Осы романдағы автордың жаны байыз таппаған кейіпкері Жәнібекті ата мекенге алып кетуі, онда да Тарбағатайдың биігі Етікші шыңының етегіне апаруы, төрт жыл бұрын 26 жасында жазған «Қаздар қайтып барады» атты әңгімесімен астасады.

Ол әңгімеде де Етікші шыңы және жалғыз кейіпкер, Тарбағатай тау, жаңғырған жартас, жапан түз. Жансебіл қарт соңғы демін жинап, «Қарғыба –Базарым, қалың ел – Назарым!» деп атасының зиратына жетіп құлайды ғой.

«Дәл осы кезде тайыншадай овчарканы алдарына салып, екі шекарашы Айнабұлаққа қарай түсіп келе жатты. Ізшіл ит шынжырларын жұлқа ентелеп, ескі қыстауға қарай тартады». Жазушы тұңғыш әңгімесін осылай аяқтайды.

Өмірде де дәл солай болды. Жаңағы исшіл овчаркалардың тұқымы 60 жыл бойы Қабдештің ізінен қалған жоқ. Шынжырын үзердей аласұрған тұстары да болды. Азаттықтан кейін де арсылдап артына ілесті.

Қабдеш 80-ге толғанда биліктің сызы бетіне шығып тұрған шақ еді. Жазушының мерейтойын мемлекет әдейі елемеді. Ал сол жылы 80-ге толған Қабдештің құрдастарына биік марапаттар ұсынып, абыз қаламгерді алалап кетті. Алматыдағы кездесуде «Сізге неге марапат бермеді?» деген сұраққа Қабекең: «Осындай денсаулықпен, осынша халықтың ықыласымен, осынша тартымды роман, повестермен

80 жаста алдарыңда тік тұрғаным мен үшін үлкен сыйлық» дегені бар. Сол күндері Қабекеңнің Ақордада қызмет ететін рухани інісі Мұхтар Абырарұлының биліктің бетін жылытар қайла таппай жанұшырған кезі есімізде. Билік бұрылмады, жазушы иілмеді. Марапат алғандардың қара үзіп Қабдештен озғанын да жұрт көрген жоқ. Бүгінде бірер бұралқы қазіргі Қабдеш бекетіне қарап үрсе, сонау Тарбағатайдың Айнабұлағында 60 жыл бұрын ізге түскен әлгі иттің тұқымы екені дауысынан танылар.

Кейінгі 30 жылда Қабдештің шапанын іліп, атын ерттеп қасында жүрдік. Әңгімесін тыңдадық, сырына қанықтық. Талантына тәнті болдық, ұқыбына таңдандық. «Қандай шығарма жазсам да, кейіпкерім жүрген жерді, ауылы қонған бұлақты, жылқы жусатқан алқапты түп-түгел аралап, көзіммен көріп шығамын» дейтін еді. «Прометей алауын» жазарда Ақтайлақтың тұқымы Аяғезде тұратын Айтқазы деген жігіттің романда жазылатын тау-тасты түгел аралатқанын, жасы тоқсаннан асқан шежіреші Бейсенғали қарттың ел қонған көне жұрттарды нұсқағанын айтатын. Сол жұрттардың қай-қайсысы да Қабдеш шығармаларындағы оқырман ойы түнеп қалар бекеттер санатында. Сол жолы «Ақтамбердінің жатқан жерін жаңылмай тапқанын» әңгімелегенде тамсанып тыңдайтынбыз.

Мақаламызда есімі әлгінде аталған Абырар ақсақалдың арғы әкелері де сол «Прометей алауындағы» Ақтайлақ би Түркістаннан алдыратын көшпен Тарбағатайға келеді. Ары қарай Шәуешекке, Қабдештің ауылына барып қоныс тебеді. Бұл тақырып осы романда тарау бойы жазылып, суреттелген.

Достық дәстүрі деген де өзі тектен тартатын көрінеді ғой. Аталары Сымайыл зәңгі, Ешенсейт-Құлмұхамметтерден басталып, Абырар, Қабдеш, Сейдахметтерге жалғасқан достықтың жіп ұшы бүгінгі Мұхтардың, Рахымғалидың Қабдешке деген биік құрметіне ұласқан. Тағы да сол «Прометей алауындағы» бас кейіпкер Ақтайлақ би әулетінен өрбитін Бәту ападан өрген бүгінгі Жәкулиндер де достық дәстүрді атадан балаға жалғап, жазушыға, оның рухына ерекше пейіл бергеніне жұрт риза көңілде.

Бірде Қабдеш аға: «Басқа ел, басқа жұрттан әкелетін және әкелмейтін мамандар бар» деп сөз бастап еді. «Жазушы мен ақын туған топырағында – ата-бабасынан өсіп-өнген мекенінде ғана махаббат пен шабытпен қалам сілтейді. Ол басқа өлке, басқа халықтан ауыстырып әкелетін маман иесі емес» деген. Ары қарай Жетісуды, «Мамания» мектебін, Маманның Тұрысбегін жазуға жас, қайратты шағында мұрша болмағанын, қазір жазуға қаймығатынын айтып, «әттең-ай!» деп отырар еді.

Ол кісінің ойынша жаңалыққа, ғылымға құлшыну жағынан қазақ жерінде Жетісу өлкесі көш бастаған. Ал сол цивилизация, сол тарих, сол төңкерісті жасаған ұлы қазақтардың көркем бейнесі әдебиетте жасалмады.

Алғашқы қадамын «Қабдеш бекетінен» аттаған соң Қабдеш шығармаларындағы уақыт пен кеңістіктің көңіл ерулер бекеттерін түгендеуге беттеген бұл «сапарымыз» таяу маңда тоқтамасы анық. Біз ол туралы асықпай және жалықпай жазуға, оны жазудың оқырман үшін тартымды тәсілдерін табуға құлшынамыз. Біздің мақаламызды оқыған кісі одан ары Қабдеш жазған жазира алқапқа ауса екен дейміз. Соған амал жасауды көздейміз.

Туған топырақтың қадірін көтерер негізгі бір себеп ол жайлы айтылатын, оны сипаттайтын сөзде. Сөз бұлақтарында, сөз өзендерінде. Айталық, Тарбағатайдың Етікші шыңы тұсындағыдай кез келген кезеңіне шыққанда, Жәкуланың Қызылтасын, Жағалбайлы асуын көргенде, Үшбоғас, Тайжүзген, Шорға өзендерін көргенде ол жайлы айтылар әңгіме еске келуі керек. Өйтпесе, табиғат мылқау күйде қалады. Қабдеш жазған көркем, тартымды томдардың құндылығы сонда. Ұлтын, атамекенін сипаттауда Қабекең қара сөзден дария шалқытқан адам.

Жазушының өзі есейген сайын сөзі де ұлғаяды, роман, хикаяттарының жағрапиялық, ұлттық ауқымы да өсе түседі. «Сәйгүліктер», «Саржайлау», «Қозыкүрең», «Соңғы көш», «Тағдыр», «Дарабоз», «Қылкөпір», «Таңғажайып дүние» бұлардың бәрі де бірін-бірі қайта-

ламайтын және бірін-бірі толықтыратын ғажайып туындылар. Бұлар тұтас неше ғасырлық кеңістікте тарау тартатын жағрапиялық және уақыт көкжиегіндегі маяктар.

Қазақ сөзінің таусылмайтын, тасып ағатын тау өзендері. Ойлап қарасаң, соның бәрі Қабдеш әлемінің сәулеті бөлек, сәні сиқырлы ой ұшында құбылып бітпес ғажайып бекеттері.

«Саржайлаудағы» талқыға түскен тағдыр, адам сезімінің нәзік қылын шертетін шебер суреттеулер, естен кетпес кейіпкер бейнелері жан дүниенді еліктіреді. Ал «Сәйгүліктердегі» жылқы тағдыры және жылқышы мінезі көз алдында тұрады. Ондағы адамға, тіпті жылқыға жасалған ащы қиянаттың жан түршіктірер тұстарды да ұйықтасаң түсіне кірердей түбін түсіре баяндалған.

АРУАҚ ҚОНУ

«Соңғы көш» – ауқымды құбылыс. XX ғасыр басындағы тұтас ұлт кешуі. Бұл кез жазушының жеке кейіпкер сомдау, тип жасау шеберлігімен бірге ары қарай биіктей түскен кезі. Соған қоса тұтас ұлттық ауқымға ауыса бастаған уақыты. Қабдешті қазақ романшыларының алдыңғы тобына бір жолата орнықтырған туынды.

Уақыт кеңістігі жағынан XIX ғасырдың соңғы жартысына тура келетін «Тағдыр» романы да «Соңғы көштің» арғы тұсынан тұтасатын аса ауқымды, көркем әлем. «Соңғы көште» негізгі тақырып ел тағдыры болса, «Тағдырда» жер тағдыры және ер тағдыры ерекше жазылады.

Жазушының кереметі де сол, сонша ауқымды тақырыптарды, ұлтты және оның ұлттық топырағы аумағын өзек еткен шығарманы, сол кездегі халықты оятқан шығарманы, осынау орасан қуатты ұлтшыл романдарды, орыс империясының отарында отырып-ақ жазғанында. Сөйтіп оны он мыңдаған тиражбен ортаға салғанында.

Сонымен қатар осы екі романда да жазушы шекара сыртында қалған қазақтың жан дүниесі мен жарқын образын жазды және оны ата

жұрттағы ағайынның жүрегіне орнықтырды. Бұл дегеніңіз – ұлттың рухын тұтастауы.

Мақаламыздың бастауы «Қабдеш бекеті» болса, мынау екі роман атанның қомын алып, белін босатып, ат қунатып жататын жазиралы деңдер болмақ.

Автор шығармасындағы XVIII ғасыр және XIX ғасырдың басқы тұсындағы қазақ кешуі туралы «Дарабоз» және «Прометей алауы» жазушы мүмкіндігінің шексіздігін әйгіледі. Бұған қоса, шығармашылық шеберлік үйлесімі мен білім көкжиегін керемет көрсеткен кесек дүние болды.

«Дарабозды» жазған соң Қабекең қасқайып биіктей түсті. Маңдайы жарқырап, өзін өр рухпен ұстайтыны айналасына анық байқалғандай еді.

Сөйтсек, Қабанбайды ойлап, Қабанбайша ойлап, Қабанбайды сомдап, өңінде де, түсінде де «Қабанбайлап» жүрген Қабекеңе аруақ қонған екен ғой. Семсер сөзі жарқ етіп, кез келген сәтте кесіп түсетін тұсы осы кезден басталғандай еді. Қабдеш шығармаларының «Дарабоз» деген бекетінде айлап қалып, Қабанбай жорығына ойша қосылыңыз. Бұл бекеттен сізге де аруақ қонады.

Осы жерде айта кетер болсам, бүгінгі аққұмбез кесенелі Қабдеш бекетін тұрғызып жатқан топтың басында жүрген әкелі-балалы Ұлықпан мен Әсет – сол Қабанбайдың тікелей ұрпақтары. Ал екеуінің қатарында жүрген Сьезбек Рахышұлы Қабанбайдың серігі Баймұрат батырдан өрбиді. Батырлардың батыл тұқымы 300 жылдан соң да бірге жүр деңіз.

«Аруақ қонады» деген шын ба, бізше, шын! Жазушының аппақ арынан, Азат отанының болашағына деген алаң көңілінен және бірбеткей мінезінен туған роман ол – «Қылкөпір». Жемқор паразит билік пен қайсар қаламгердің арасын барынша ашқан да сол шығарма. Халық жазушысына қаншама қысым жасалатын кезі – сол уақыт. Оны 7 жыл бойы кім көрінген алатын стипендиядан айырып, маскара болатыны да сол кез. Ал оған қайғырған Қабдеш болған жоқ.

НАЙМАН АНА ЕСКЕРТКІШІ

Қабдеш хикаят жазуды «Бір түп тораңғыдан» бастады. Трагикомедиялық үлгіде туған шығармада жан түршігер тұстар көңіл толқытады. Ал осы шығармаға өзек болған киелі әпсананы Қабекең «Найман ана ескерткіші» хикаятында да қолданады.

Ұлттың негізін құраушы ірі тайпалардың қатарындағы 9 таңбалы Найман тарайтын ақиқаттан қымбат аңыз еді ғой. Соны шебер суреттейтін хикаяттың соңы мысқыл мен күлкіге өріледі.

Жазушы Айжарық пен мүсінші Барақ «Найман анаға Ескерткіш» жасап алып, қоятын жер таппай бүкіл шығысты аралап сенделеді. «Қап, мыналарды-ай!» дейді ғой кейіпкер.

«Домалақ анаға ескерткіш жасап жолға шықсам, Ұзынағаштан оздырмай таласар еді. Адай атаға ескерткіш жасап сапарласам, Қызылордадан бастап жармасар еді» дейтіні бар. Ақыры, Өскемен мен Семейден көңілі қалған кейіпкер Аягөзге келіп, анау Еңірекейге шыға берістегі тақыр төбенің бауырын сұрайды ғой.

Сөйтсе әкім: «Қап, кешігіп қалдыңыздар. Әлгінде, түсте ғана Қытайларға беріп қойып едік», – деп қарап тұрады... Соңында ескерткішті көлікке салып Алматыға беттейді де, 92 км-ге келгенде тоқтап: «Мынау жер тоғыз жолдың торабы. Төрт төңірек түйіскен жер, осында қоямыз» деп, Найман ана ескерткішін ойша орнықтырады.

Жазушы меңзеген мекенде ескерткіш шынымен де бой көтерді. Қаламнан туған «Найман ана» ескерткіші емес, Қабдешке арнап халық орнатқан кесене. Ақ күмбезі айға шағылысқан Қабдеш бекеті.

Жол бойындағы Қабдеш бекеті біреу дейік. Ал сан миллион саналы қазақтың жүрегіндегі Қабдеш рухтың бекеті, сан ғасыр бойы самаладай жанып, жүрек түкпірлерінде самсап тұрады.

Қабдеш қорының төрағасы Ұлықпан Сыдық жалпақ жұртқа сауын айтқан. 2022 жылдың 20 тамызында ақкүмбез кесенелі Қабдеш бекеті салтанатты шарамен ашылады. Толқулы көңілмен тойға ұлассын дейміз!

Жазушы рухын дәріптейтін жалаулы бастамалар жалғасын тапқай!

ЖАРТЫ ҒАСЫР ЖАТҚАН ЖЫР

*Уа дүние, уа құдірет! Қайда сәтті сапарым?
Жаппа деймін әкеп маған қасіреттің шапанын.*

*Алдау ма еді, арбау ма еді, уақыт неге суынған?
Бүйткенше мен өлсем едім берген сенің уыңнан!*

Шәуешек, 1961 жыл

Осындай шумақтармен басталатын ауқымды қолжазба алдымда жатыр. «1961 жыл» ол менің туған жылым ғой. Ал «Шәуешек» ол менің туған жерім. Уәли Дүйсенбайұлы деген кісінің қолжазбасы екен. Жазуы да, жазған өлеңі де мөлдіреп тұр. Алпыс жылдай бұрын жазылған аяулы сезімге құрылған өлеңдер мені баурай түсті.

Бұдан біраз бұрын телефоныма хабарласып «Аға, Сіздің Сәкеш деген досыңыздың құдашасы едік. Атамыз былтыр қайтқан. Таяуда жеке заттарының арасынан өлеңге ұқсайтын араб жазуындағы дәптер таптық. Сіз қарап көріңізші. Егер өлең санатына қосылатын болса, кітап етіп шығарсақ деген ойымыз бар» деп электронды поштама жолдаған болатын.

Кәдімгі Байтұрсынов әліпбиімен кейде қызыл сиялы, кейде көк сиялы қаламмен дәптерге ұқыпты қондырылған өлең жолдарын парактап өттім.

Әлде сағыныш, әлде мұң аралас көңіл-күйде отырмын. Уақыт және мекен-жай мені баурап өтеді.

Елуінші жылдардың соңы мен алпысыншы жылдардың басы дегеніңіз Шыңжаңдағы қазақ мекендейтін өлкеде аса ауыр мемлекеттік террор, репрессия жүрген кез еді. Уәли мырзаның да: «Бұл уақыт не болып барады, бұдан да өлім артық па еді» дейтін күйдегі өлең жазуына себеп жеткілікті. Және бұл заман кісі қалам ұстайтын кез емес болатын.

Қарап отырсақ, Уәкең атақты Қәбдеш Жұмаділовтың жерлесі және құрдасы екен. Қатар өскен қаламдасы екен. Қазақстанға қатар өткен

тамырласы екен. Кейінгі өлеңдеріндегі адрес пен уақытқа қарап отырып Аягөзде, Ақжарда әртүрлі қызметте болғаны білінеді.

*Туған жер, құмар едім сәулетіңе,
Бір тамшы суың маған бал несібе!
Кетсем де белгісіз бір жолаушы боп,
Қалдыршы өз ұлым деп мәңгі есіңе!*

Бұл да Шәуешекпен қоштасу ғой. 1962 жылдың 10 қыркүйегі. Артағы ел мен жерге деген сағыныш жанын кернеген, Шәуешек шаһарына қайта оралудың үміті кесілген кез ғой. Қалған ел мен жерге бұндай өлеңдерді біз де арнадық. Ал Қабдештер том-том роман арнады.

Уәли аға Шәуешек феноменының туындысы. «Шәуешек феномені» дегенде ауқымды әңгіме еске түседі. Шәуешек дейтін шаһар Үрімжі мен Семейдің дәл ортасында орналасқан, екеуін жалғайтын үлкен географиялық және саяси маңызы бар аймақ. Әрі екі ел шекарасының сызығында тұр. Еуразиялық мәдениеттің тоғысында тұр. Егер Семей қазақ мәдениетінің үлкен қара ордасы болса, қазақ саяси элитасының алтын бесігі болса, Алаш қаласы болса, Шәуешек сонан кейінгі ұлттық мәдени ошақтарының бірі еді. Әсіресе Шыңжаңдағы қазақтарға Батыс, жаңа заман мәдениетін өткізетін үлкен бекет сипатты еді. Жиырмамыншы жылдары Алаш қозғалысы өз топырағымызда жеңіліске ұшырағанда, оның көптеген өкілдері, кадрлары және қолдаушылары Шыңжаңға – Шәуешекке жеткен. Тіпті 1918 жылы Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Райымжан Мәрсек, Әсет Найманбайлардың Шәуешекте кездескені туралы фото айғақ бар. Фотоны түсірген Мұхаметжан Бадрадчик деген татар кісі.

Айтайын дегенім сол Шәуешек, Алтай, Тарбағатай, Үрімжі шаһарлары Алаш идеясының, қазақтың азат идеясының, ұлттық рухының шекараның шегінен шығып дамылдаған үміті мен өмірін жалғастырып, бостандық үмітінің сәулесін сөндірмей сақтаған өлке сипатты еді.

Отызыншы жылдары Алаш зиялыларының сол елге барған өкілдері үлкен ағарту ісімен айналысты. Жаңаша оқыту бағдарламасындағы мектептер ашты. Сол қозғалыстан, ағарту қимылдарынан оянған халық қырықыншы жылдардың басында қарулы көтеріліске өтіп, басында «Шығыс Түркістан республикасы», кейін «Үш аймақ ұлт-азаттық штабы» аталатын мемлекет құрды.

Әрине, уақыт мұндай мемлекетті қабылдауға, санатқа қосуға дайын емес болатын. 1945-тен 1950-ші жылға дейін өмір сүрген Республика бүгінде жер шарында жоқ.

Біз қолжазбасына таңырқап отырған Уәли, Қабдеш, Қажығұмар – бұлардың барлығы да сол Шыңжаңдағы тәуелсіз ұлттық қозғалыс заманында туып-өсіп, азамат болып қалыптасқан кісілер.

1949 жылы бүкіл Қытайда билікке келген коммунистік партия бұрынғы Кеңес Одағының ізімен жүрді. Басында ұлттық өлкелерге автономия берді, кадрларын қатарға қосты. Ал арада он жыл өткенде жаныштау басталды. Дәл осы репрессия күшейген кезде шекара бойындағы Шәуешек, Шағантоғай толықтай, Дөрбілжіннің жартысы, Құлжадағы біраз жұрт, жалпы ресми санақ бойынша үш жүз мыңға жуық халық қайтып Кеңес Одағы топырағына өтті.

Бұл отыз жылдан кейінгі көштің шалқуы еді. Осыншама қазақтың Қазақстанға қайтадан қайтуы, әсіресе репрессияның ең ауыр соққысына ұшыраған Шығыс өлкеге қайтуы ұлттық сипатымыздың тамырына қан жүгіртті. Қазақы ойлау, қазақша салт-дәстүр, мінез, қазақ ұлтына тән өмір сүру дағдысы Шығыстың аудандары мен ауылдарына қар суындай жайылып, ұлттық рухты көктетіп жатты.

Бүгінгі қолжазбасын парақтап отырған Уәли аға да сол қатарда келген қазақтың марқасқа азаматтарының бірі. Бұндай азаматтардың әрбірінің сұхбаты мен мінезінен, әңгімесі мен қарым-қатынасынан қазақ жігітінің үлгісі үгіттелер еді. Сол кезде келген қыз-келіншектердің әр кісіге құйған кеседегі шайынан, басындағы жаулығынан, бұрымынан, «Құдай-ау, бұл ұят қой» дейтін бірауыз сөзінен қазақ қызының қасиеті, салт-дәстүрге сай сипаты мен сымбаты біздің әбден әлсіреп, ұлттық белгісінен айырыла бастаған Шығысқа үлкен дәрумен болып келді.

Уәкеннің қолжазбасындағы өлеңдерін баспаға бермеген көрінеді. Сол кездегі газет-журналдарда жарияланбаған сияқты. Қолжазбасын мынандай ұқыпты сақтаған кісі егер газет-журналда жарияланған болса олардың қиындысын да арасына қыстырып қояр еді. Сөйтсе де, бұл өлеңдер өзі жасаған ортада, тойда, топтарда оқылып, жұртты серпілткеніне, жақсы лепесін алғанына күмәніміз жоқ.

Туған елге арналған тағы бір өлеңінде былай жазыпты:

*Жарқылдаған найзағайлы түнің де,
Есімде зой қызыл-жасыл гүлің де.
Ұмытсам сені дер едің-ау «малғұным»,
Ұлан-ғайыр шат кездерде бүгінде!*

*Есімде зой көктен жаңбыр гүрілің,
Терезе де қызың өрген бұрымын.
Ойға сәуле, кеуделерге гүл еккен,
Ұйытқысысың ақын-ұлың жырының.*

Өлең көркем және осы туған жерге арнаған өлеңіне қарап Қазақстанға жеткеннен кейін ақынның сергіп қалғаны байқалады. Жұрт жақсы қарсы алғаны көрінеді – «Ұлан-ғайыр шат кездерде бүгінде!» деп. 1962 жылы жазылған бұл өлең адам көңілінің, адам семзімінің, адам тағдырының үлкен өзгеріске ұшырағаны, Уәли Дүйсенбайұлының рухы қайта жаңғырғаны байқатады.

Ал

*Есімде зой көктен жаңбыр гүрілің,
Терезе де қызың өрген бұрымын –*

бүгінгі ақындардың есіне түсе бермейді. Себебі бүгін ондай терезенің алдында жарыққа келіп, айнаны қойып өретін бұрым да, бұрым өретін қыз да жоқ. Сән салонына барып, «укладка» жасап кете беретінін бәріміз білеміз. Демек, Уәли Дүйсенбайұлы Қазақстанға келгеннен кейін қайта жаңғырып, қаламын қолға алып үлкен ақындық жолды бастап кеткені байқалады.

Тағы да, 1965 жылы жазылған бір өлеңінде:

*Абзал көру ақын әлін,
Ол өзіңнің ықтиярың.
Жайған гүлдей жапырағын,
Жас жанымның ұқ қиялын! –*

бұл да Абайдың өлеңдеріндегі «Жас жүрек жайып саусағын» деген жолдар сияқты өзіндік әдемі, көркем сипатпен түскен шумақтар.

Ақын тағы бір шумағында:

*Айттым ба мұны саған бұдан бұрын?
Мөлдір көз, қиылған қас, бұлаң бұрым.*

*Тарықсаң көңіл шіркін құс қанатты,
Бар ма досы жүрегіңнің ұғар мұңын? –*

дейді. Ақынның әрбір колтаңбасыменен өлеңнің туған адрес-мекені түгел жазылып отырған. Бұл ақынға тән ұқыптылық деуге болады.

*Айырмалдым даламда, үйде есімнен,
Сонау бір сұраплыда күн кешірген.
Қан төктім қорғап Арқа сұлу таңын,
Бөгдеге құл болуға төзбеспін мен!*

«Қазақпын» деген өлеңінде Арқаның таңын қорғадым, қазақтың үлкен арқалы даласын қорғадым деп түсетіні бар. Бұл өзі үлкен толғау, ауқымды өлең. Әрі қарай дастандар жазуға деген дайындық байқалады. Он бес-он алты шумақтан тұратын өлеңді тағы да сол Шұғылбай ауылында 1964 жылы жазылған.

Өлеңдеріне қарап отырып Уәли Дүйсенбайұлының заманға, мерекелерге ешқандай арнау жазбағанын көресің. Яғни, Кеңестік қызыл ұрандарды қабылдамаған кісі. Өлеңнің баспа бетіне шықпауының тағы бір себебі сонда болса керек. Егер мынандай өлеңшілдікпен Октябрді, 9 майды немесе партияны, Ленинді, кеңестік заманның мерекелерін жырлар болса, өлеңі ертемен баспаға шығар ма еді.

Ақын оған бармаған. Бұл Уәли Дүйсенбайұлының өлеңге, әдебиетке, оның тазалығына деген ішкі принциптерін көрсетеді.

Уәлидің өлеңдерінде арулар тақырыбы айырықша орын алады. Өзі де келбетті, жігіттің сұлтаны болған кісі сияқты. Оның ішінде ауқымды жазылғаны «Ақжар қызы» деген тоғыз шумақтан тұратын өлең. Егер бірнеше шумағын өңдеп, ән мәтініне дайындап жіберсе «Ақжар қызы» деген тақырыптағы алғашқы өлең болып шығар еді?!

Ақынның 1965 жылы жазылған тағы бір ауқымды өлеңінде:

*Ойлама «қаптады оның басын мұң» деп,
Өмірге әлі-ақ келер ақынмын деп.
Жүрмесін қайдан білдің жыр құшақтап,
Өзім де «қайта туған Қасыммын» деп, –*

жырлағаны бар. Соған қарағанда ақын біріншіден Қасым Аманжолды пір тұтқанын және өзінің де ақындық шабытына, өлеңге деген құштарлығына, махаббатына сенімі болғанын байқаймыз.

*Мейлі кім айтпасын да «ақынсыз» деп,
Ойлаймын өлеңімді, атырабымды.
Келемін алыс жолдан тынбай іздеп,
Еліме сауыға етуге жапырақ үнді! –*

дейді тағы бірде (Бұл да 1965 ж. жазылыпты). «Жапырақ үнді» немесе «Қайта туған Қасыммын жыр құшақтап» деуіне қарағанда сол кездің өзінде поэзияға деген үлкен дайындық пен ұмтылыс шабыт болғаны көрініп тұр.

Тағы бір өлеңінде

*Жыл келер сені балаша уатып,
Мүсіркеп бірақ елемес уақыт.
Қалап қал елдің бір тасын сен де,
Болашақ күнмен жататын ұласып!*

*Туған жер қимас тауы мен тасын,
Қызбай ма көкірек қанына басым.
Тастап бір кетпек адыра қалсын,
Бақыт қой бұру атының басын! –*

адам санасындағы терең сезімдерді белгілеуге құрылған. Бұл өлеңдерді оқыған соң ойланып, қайталап қарауға тура келетіні білінеді.

*Қиялдан мінген ат бәйге,
Ғажапсың дүние, ақ сәби.
Және бір ұзап шап дей ме?
Алдыңда тағы басқа күі.*

Бұл да үлкен көлемді толғауының бірі. Әдемі, жеті буынды, Абай өлеңдерінің, Қасым жырларының қағылез, қиялы көрініп тұр.

*Кезі бұл міне ақынның осы,
Шумақтап өлең тастайтын.
Елі зой оның ақылышы досы,
Сүрінсе сүйеп сақтайтын!*

Ақын 1968-ші жылдан соң өлең жазбапты. Өмірінің кездейсоқ бір кезеңінде сүрінген сияқты. Сөйтіп Шәуешек феноменінің талантты бір өкілі, Қабдештің, Нұрсапаның, Заманбек Жакеннің, Қажығұмар Шабданұлының, Серік Қапшықбайдың, Төлесбек Жақыпбайдың замандасы, Шәуешектен тай мініп өткен Несіпбек Айттың, Тұрсын Жұртбайдың, Шәуешектен сәбиінде кеткен Мұхтар Құл-Мұхаммедтің,

бесікте келген Секен Тұрысбектің ағасы тәріздес аяулы бір азамат тек қолжазбасында ғана қаншама жыр, қаншама көркем, сұлу дүние қалдырып арамызда өмір сүріп жатыпты.

Әрине, мұндай ақын кісінің, мұндай көркем кісінің, мұндай сұлу ойлы кісінің айналасына, ұрпағына, туыс-туғанына, көршісіне, еліне, жұртына шашатын шарапаты, кездескен кісіге беретін кемел ой-сезімдері өз алдына бір дүние.

Қолжазбаның ең басында осы Уәлиге арналған өлең тұр. Бұны, сірә, бала-шағалары Уәли Дүйсенбайұлының өз өлеңі деп ойлаған болар. Жоқ, бұл Мағауия Раев деген кісінің өлеңі екен. Бұны Уәлидің өзі қолжазба дәптерінің ең басына көшіріп қойыпты, төрт шумақтан тұрады.

*Досым Уәли, жан досым жарқылдаған,
Сөзің шабыт беруші-ед, қарқын маған.
Серпіл, ұш, қанат қақ, аспандашы,
Әр кезде дос мейірімің сарқылмаған, –*

деп басталатын өлең 1961 жылы Шәуешек шаһарында жазылған. Иә, Шәуешек қазақ мәдениетінің үлкен ошағы, қазақ руханиятының керемет бір тұнық бастауы. Одан 1962 жылы Отанға оралған үлкен қазақтың ұлы көші ұлттың қайта түлеуінің армиясы еді. Ал Уәли Дүйсенбайұлы болса сол армияның маңдайы жарқыраған үлкен сардарларының бірі болғаны анық.

Уәли ағамен кездесудің сәті түспеді. Алып шаһар Алматыда өмір сүріп жатыппыз. Әрине, ол кісі бізді білді-ау. Шәуешектен тоқсаныншы жылдары оралған екенші толқын жұртты білді. Бірақ, біз біліп үлгермедік.

Ақынның жарты ғасырдан астам жатқан жыры, менімен жасты өлеңдері – оның ұрпағына қалдырған хаты. Әкесінен ұрпағына хат қалған ұрпақ бақытты. Ол ақынның жетпіс жеті ұрпағына дейін бой тұмар болып сақталатынына, қазақ әдебиеті деген бәйтеректің жасыл жапырақтары болып қалатынына сенімдіміз.

P.S.

Бұл дәптерде ақынның 26-33 жас аралығында ұстаған дәптері. Басқа дәптер де бар шығар деген ойдамыз.

ТҰРСЫНХАННЫҢ ТУМЫСЫ

(Жазушы Т. Зәкен туралы сыр)

I. ТУҒАН ӨЛКЕ

Тұрсынханның ата тегі Марқакөл–Алқабелде туып, оның сай-саясы толтырып өскен ел. Бұдан ғасыр бұрын заман шайқалған нәубет шақта әкесі Зәкен елден айырылып, жерден кеткен. Өр Алтайға өткен. Сөйтіп, кенже ұл – бүгінгі Тұрсынхан арғы бетте туды. Онда да Өр Алтайдың саласында, Қара Ертістің жағасында туды. Көзін ашып көргені тау мен дария.

Есін біліп естігені аққан дариядай шұбатылған жыр-толғаулар еді. Тыңдағаны таудай тұлғалар туралы – көкірегін кек кернеген батырлар жайлы аңыз-дастандар болды. Сөйтіп сана түкпіріне қурай сыбызғының құмбыл үні мен қобыз дауысының қоңыр бояуы шөкті. Тұрсынханның Алтайда тууы, ата-бабасынан сол тарихи киелі мекенде болуы өзгеше құбылыс. Өр Алтайдағы қазақтың басқа ұлттармен, халықтармен интеграцияға түспей, өзінің ежелгі ұстанымдары мен психологиясын, тілін, ділін, рухын оңаша сақтауы да Тұрсынханның әдебиетке келуге дейінгі алтын мәйегі – тумысына біткен түп тамырының бірі болды. Осының бәрі болашақ талантты жазушының, Тұрсынхан Зәкенұлы деген феномен қалыптасуының негізі – тумысынан белгіленген алтайдай ірге тасы еді.

II. ЕЖЕЛГІ ӨМІР

Тұрсынхан тарихи романдар жазды. Онда да қазақ жазушылары қалам тарта қоймаған XII және VIII ғасыр мен V ғасырларға қарай тартты. Ол уақытта М.Мағауин «Шыңғысқанды» жаза қоймаған. Ал

И. Есенберлиннің романдары «Алтын орда» Батуханнан – XIII ғасырдың орта тұсынан бастайтын еді.

Тұрсынхан болса арғы мың жылдыққа қарай тартты. Тарихи романдар жазғанда жазушыға ең керек бір фактор сол заманғы тұрмысты білу, тарихи тұлғалардың дәстүр-салтын, өмір сүруін, қимылын білу. Оның ас ішуін, атқа мінуін, тұрған үйін, көш жеткен мекенін аңдау. Тұрмыстық жабдықтарын, айыл-тұрманнан бастап, астау, күбі, торсық, сабасына; табақ, шара, келі-келсабына дейін тануы керек. Қой қосақтаған он екі құлаш, арқан, шылбыр, көген, бұршақ, қыларқан, қайыс арқан, жүн жіп барлығын білетін кісі болуы қазақ тарихынан проза жазатын кісі үшін аса маңызды. Себебі: әр кейіпкер өз заманынан, өз мекенінен көрінуі керек. Олай дейтініміз, тарихи тұлға жасаған заман түп-тұрпатымен бүгінгіден бөлек.

Сол қабылет Тұрсынханға табиғи берілді. Оның тарихи романдарындағы суреттеулер, адам келбеті, ауыл келбеті, көштің жүрісі, ат әбзелдері, мінез-құлқы бәрі де нанымды, жағымды шығады. Себебі, осының барлығын Тұрсынхан бала күнінде-ақ өз ортасынан көрді. Қуып жүріп, қой қосақтады, қоз-лақ көгендеді. Ат арқандады, түйе шөгерді, өгіз мұрындықтады, іркіт пісті.

Олай болатыны бағанағы біз айтқан өр Алтай Тұрсынхан туған – ес білген заманға дейін он ғасыр бойы өмір дағдысын тым жаңарта қоймаған. Кешегі Алтайдан көшіп Таңғыт тауларын асып Түркияға дейін кеткен шақтағы көш, ол көшті ұйымдастырған буын – бәрі де кемінде бес ғасыр бұрынғы өмір салтындағы кісілер еді.

Тұрсынхан көзін ашып өзін көргенде қос керегені қапталдап қондап, төрт тең жүкті айқыштап артқан түйе үстіндегі текшеде көрді. Ол көсілген аяғы басқұрмен бастыра байланып, қатар отырған басқа балалармен қоса ырғалып, қалғып бара жатқан кішкентай ұл болатын. Көш ерулер жерге жетіп атан түйені шөгергенде түйедегі бала бір еңкейтіп, бір шалқайтып барып, жерге жақындар еді. Сөйткен Тұрсынхан суреттеген тарихи романда бұрынғы заман адамдарының жасаған ортасы, келбеті сонша нанымды шынайы көрінер еді.

Біз «Ежелгі өмір» деп бөліп алып жазатынымыз Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлин кезіндегі қаламгерлер. Болмаса, 1960 жылдары әдебиетке Қабдеш Жұмаділмен бірге келгендер қазақтың байырғы қоғамынан қол үзіп қалған буын еді. Құрдастары Қабдешті «Қатарымызда қазақтың ең соңғы байларын көрген сен ғана» дейтіні бар. Ол шындық болатын. Ілияс Есенберлиннің жеті ғасырды қамтып жазған «Алтын ордасы» мен «Алтын ордасы» мен «Көшпенділерінде» елеулі айырмашылықтар байқалады.

Қабдеш Жұмаділ еркін редакциялаған «Көшпенділердегі» тұрмыс-салт далалық, көшпеді өмір мінсіз, тартымды берілген. Себебі, Қабдештің өз естелігінде жазғандай, Ілияс Есенберлин: «Мен асфальтта өстім. Мына романның тұрмыс-салтқа өгейлеу тұстарына еркін редакция жаса. Қолыңды қақпаймын» дегені бар.

Қабдешке жазып берген қолтаңбасында «осы романға өзімнен артық күш салған Қабдеш ініме» деп жазған көрінеді. Бұлай дегізіп тұрған редактордың ежелгі өмірді білуі.

Ал «Алтынордада» көшпенділерден айырмашылығы айқын көрінеді. Едігені, Тоқтамыс ханды, олардың жеңіс үшін жасаған тойларын суреттегенде күлкілі тұстар кезігеді. «Алма мойын, қаракер арғымақтар» деген секілді сөз, сөйлемдер жолығады. Жылқыңыз «алма мойын» болмас. Ол арғымақ болса қаз мойын болар еді. «Ұлан асыр той болды» дейді Едігенің жеңісінен кейін «Бес биенің терісінен тігілген сабаға қымыз құйып...» деп жалғасады сөйлем. Ал шын мәнінде, жылқының терісінен саба тігілмес. Бес биенің терісінен саба тіксе кішігірім бассейн шығар еді. Сабаны тек өгіздің терісінен тігетін. Жылқы терісі суға шыдамсыз болады. Бұл жерде ол кісінің түсінігі «бес биенің сабасындай» деген тұрақты сөз тіркесінен келген болуы керек. Бұл бес биенің сүтін құятын деген ұғым. Бір биеден он литр сүт болса, елу литрлік саба деген сөз.

Тұрсынхан жазған тарихи романдарда мұндай тұстар таңғажайып танымдық ұғымдармен тамаша үйлесім тауып, оқырманын ондаған ғасырлық қашықтыққа тарта түсер еді.

III. ТҰЯҚ СЕРПУ ЖӘНЕ АЗАТТЫҚ СӘУЛЕСІ

1970 жылдары Тұрсынхан Ертіс бойындағы Сарғұсын ауылында мектепке барып жүрген. Алтайдағы азаттық үшін отыз жылға созылған толқу бірде жеңіп, бірде жеңіліп, бірде қырып, бірде қырылып саябыр тартса да, тұтылған «бандылар» (батырлар) тобымен Тарымға айдалса да толық тыншымай тұрған шақ.

Құйма құлақ бала Тұрсынхан ел ішіндегі әбігер ала шапқыннан Сарсұмбеде болған бүліктің тағы да бастырылғанын, біраз кісінің тау сағалап қашып кеткенін естіп, біліп жүрді. Бұл одан жиырма жыл бұрын азаттығынан айырылып, мемлекеті құлаған Шығыс Түркістан жігіттерінің соңғы тұяқ серпуі еді. Ақын Қызырбек Орал бастаған бір тобы атылатын, Сейітхан Әбілқасымдар Моңғол асып кететін соңғы толқу – азаттық үшін соңғы тұяқ серпу осы еді.

Болашақ жазушы – ол күнде қаншама ұлы мұраттар үшін жан қиған жігіттердің, жанталасқан уақиғаның жанында ойнап жүргенін еркін сезіне қоймаған шығар. Сонда да бала түйсіктің түкпірінде бір теңдессіз ұғым – азаттық ұғымы, тәуелсіздік үшін күрес ұғымы қылан бергені анық еді.

Бұл кезде ересек жұрттың бәрі де ертегідей ерлік пен тәуелсіз елдіктің тірі куәлері болатын. Осындай ортада өмір сүру азаттық түсінігін, тәуелсіздік танымын, батырлық ұғымын ойға орнықтыра түсетін. Оның жеңісі мен жеңілісін, күреске жетелеген мақсатты, бостандыққа деген талпынысты шексіз бейнелейтін. Соның бәрін Тұрсынхан естіп қана өскен жоқ, шет жағасын көрді. Сондағы батырлардың достарын, соңғы қалдықтарын, сол көтеріліске қатысқан кісілерді көріп сөздерін естіді. Қолдарына су құйып, батасын алған кездері болды.

Бұл талапты ұлдың жүрегіне үміт еккен, бостандық сезімнің түйсігін түсірген алғы шарттары болатын. Ойлап тұрса бостандық пен тәуелсіз мемлекеттік деген қасиетті құбылыс қолдан шығып кеткеніне көп болмаған секілді. Ұзай қоймаған шығар. Қайтарып келуге – қалпына келтіруге болатын сыяқты. Оны – азаттықты, тәуелсіз мемлекеттікті осы жұрттың үлкендері түгел көрген. Түрін таниды.

Тұрсынханның тумасындағы үшінші үлкен сый ол – санасындағы тәуелсіздік танымының табиғи орнығуы. Жасы отыздан асқанда Қытайдағы қазақтардың 1930-1940- жылдардағы ұлт азаттық күресі туралы кандидаттық диссертация қорғап, «Жоғалған республика» деп кітап жазса ол сана – ол ғайыптан келген жоқ. Сол бостандық ұғымын жасаған орта, туған топырақпен танығаннан.

IV. КӘСІБИ ТАРИХШЫ БОЛУ

Бір киелі рухтың, бір құдіреттің тұрсынхан талантты тура бағытқа түсіріп отырғаны анық секілді. Оның болашағына тап келген тағы бір теңдессіз сый тарих мамандығын оқуы, тарихшы болуы, ондада тарихтың тым саясиланбаған тарихи деректерді түбірінен тануға бейімделген тұсында оқуы. Оны Қытай тарихшыларынан ғана емес ұйғыр тарихшыларынан да оқуы.

Шыңжаң университетінің тарих факультетіне 1979 жылы он жеті жасында барған Тұрсынхан Шыңжаңдағы барлық саяси наухандар тоқтап, теріске шығарылып, ғылым-білімге, шындыққа бет бұра бастаған реформа заманда оқуға келді. Бұл кезең оның тарихты түп-тамырынан тануына үлкен мүмкіндік берді. Болашақ тарихи романдарының кейіпкерлерін ол сол уақытта таныды. Ол кейіпкерлері жүрген алқапты, шеп құрған даланы, бекінген тауларды, мыңдаған онмыңдаған шақырым жорық жолдарын сол тұста аңдады.

Әсіресе, дербес мемлекеттіктен үмітті ұйғыр ұлтынан шыққан ғалымдар ұйғыр-түркі тарихын айтқанда бағдарламадан ауытқып, жеке зерттеулері мен өз арман-мұраттарына, өткен шақтың өкініштеріне бойлап сөйлейтін. Батыс, Шығыс түркілерінің, Қарахан, Көкорда, Ақорда, Әмір темір, Алтын Орда қателіктеріне, Осман империясының қуатты шағында шығысқа – ежелгі мекенге қайырылмай батыспен ғана болғанына дейін күрсініп, күңіреніп тұрып айтатын. Сол ұстаздарының өкініші Тұрсынханның романдарында Ідік құт, Қашқар, Қотан атауларымен елеулі орын алды.

Шыңғысханға бірігіп тойтарыс беру туралы Күшліктің хатын әкелген елшілердің басын кесіп Шыңғысханға жіберген Ідікқұт жұртын

Найман әскері келіп талқандағанда Зүпәр абыз «Қанша рет сатылдың Ідік құт, қанша рет шабылдың Ідік құт! Ел болмайсың-ау!» деп зарлайды. Қашқар мен Қотанды тыныштандыруға барған Күшлік бұл елге Отан да, ұлт та емес, керегі дін ғана екенін көріп, қатты күйінеді. Мешіттерін өртеп, имамдарын тізіп қойып дарға асады. Шыңғысханның да ұтқан жері сол «мемлекеттіктен бас тарт, дінінде қала бер!» деген жарлығы болғанын тігісін жатқыза жазады.

Бүгінгі Ұйғыр атанған Ідікқұттар содан бергі сегіз ғасыр бойы мемлекет емес, дін сақтаумен келе жатыр. Тұрсынхан осы бір қарама-қайшы дәйекті дәп басады. Бұл үрдістің – халқы дінді ең биік құндылық танудың мемлекеттіктен айыратынын меңзейді. Бізде де қыран қонған Көктудың түбіне жиналған қазақтан гөрі, «Құран» тұрған көк мешітке жиналған жастарымыздың неше есе көп болуы бүгінгі біздің мемлекетіміз үшін де аса қауіпті құбылыс екенін ишара етеді. Оны биылғы қаңтар қырғыны да дәлелдеген- ді.

Тұрсынханның тарих факультетіне түсуі, ондағы қарама-қайшы көзғарастағы әр ұлт ғалымдарынан әр алуан тұжырымда сабақ алуы таланттың тумысына уақыт тартқан тамаша сый еді. Ол ұйғыр ұстаздарынан алған білімін «Көкбөрілердің көз жасы» романында көркем әдебиетпен көмкерді. Сондай бір қайырыммен ұстаз алдындағы шәкірттік борышын да өтеді.

V. ТАРИХҚА ТЕРЕҢДЕУ ЖӘНЕ ЖАЗУ ТАЛАНТЫ

Кейіпкеріміз тарих мамандығының бакалавр дипломын алған кез Шыңжаңдағы қазақтардың ес жиып, өткен-кеткенін түгендей бастаған уақытына тура келді. Қазақ тіліндегі өлкелік облыстық газеттерді айтпағанда, «Шұғыла», «Іле айдыны», «Іле жастары», «Алтай аясы», «Тарбағатай» аталатын әдеби журналдар да жарысып шыға бастаған. Бұл ондағы қаламгерлер жарамды жазса шығармасын жариялауға жеткілікті кеңістік еді.

Қажығұмар Шабданның әйгілі «Қылмыс» романының алғашқы екі томы, Жұмабай Біләлдің «Жондағы жорықтары», Жақып Мырзаханның «Арман асуы», Ғалым Қанапияның «Тасқыны» бастаған ондаған роман жарық көрген кез болатын.

Университет оқып жүргенде алғашқы өлеңдері жарық көріп, жас ақын ретінде танылып қалған Тұрсынхан жұмысқа тұрған. Оның «Алтай аясы» журналында еңбек жолын бастап, «лирик жазушы» атанған Жақсылық Сәмитке шәкірт болған шағы.

Ол уақытта әдебиеттен гөрі тарих тақырыбына жазған мақалалары, ондағы қытай ироглифтерін ең ежелгі тасқа басылған түп нұсқадан танитыны Тұрсынханды Алтайға тоқтатпады. Үрімжідегі Тарихи мұраларды зерттеу орталығы ат-түйедей қалап алып кетті. Ол одан ары Бейжіңдегі Халықтар Университетіне барып, шағатай тілін оқуға жалғасты.

Енді қараңыз, «Мәңгітас» романы Күлтегін, Тоникөк жасаған дәуірге қарай тартады. Осындағы Тоникөк «Ел болу, ел сақтау» ілімін, «Мәңгілік ел» мұратын қытайда алған білімімен түптейді.

Ойлап қарасаң, Тұрсынхан да сөйткен екен. Ол өз тарихын – мың жылдықтар қатпарында қалған елдік, ерлік мұраттарын тауып, оны жаңғыртудың өзіндік әрекеттерін жасаған екен. Жиырма бестегі жап-жас Тұрсынхан деген баланың «Балқан тауға барғандар» атты ауқымды хикаяты «Шұғыла» журналына шыққанда былайғы қазақтың санасын мың жылдарға қуып салған болатын.

«Барар жерің балқан тау. Ол да біздің барған тау» деп жеп-жеңіл мақалдай салатын жұрт, ол жаққа қашан барып, не бітіріп жүргенін енді білгендей еді. Ол – өз романы «Мәңгі тастағы» Тоникөк кейіпкері сияқты кісі. Ал білімді қайдан алсаң да қайырылып келіп, халқының қызметіне жарату жанкешті рухпен ғана келетін еңбек.

«Балқан тауға барғандар» повесін жүз мыңдаған кісі оқығанына сенімдіміз. Шығарманың әр тұсынан үзіп алып әңгіме ететін олар жазушы қиялынан туған көркем эпизоттарды шынайы қабылдайтын. Бүкіл Европаны тізеге салған Аттиланың өліміне күйініп, оның жерленген тұсын әңгімелеп толқитын Дунай өзенінің бір арнасын бұрып салып, дария түбінен қазған шыңырау көрге алтынмен аптап, күміспен қаптап, темірмен құрсап, Еділ патшаны қойып жатады. Сол сәтте өмірі Еділдің жанында өткен Белби қарт бетін тіліп, көзін ағызған беті шыңырау көрдегі темір табытқа өзін лақтыратыны бар. Осы тұсқа келгенде хикаятты әңгімелеген топ ауыр күрсініп үнсіз қалар еді.

Олар түпкі түйсігінде тірілген бір мақсұттың мың жылдармен аста-сып жатқанын түсінікпен сезе қоймас еді.

Кейінде бұл повесті «Жұлдыз» журналына жариялаған Мұхтар Мағауин: «Аттиланы өзінше жазыпсың!» деп, жас жазушыны сүйіне құттықтағаны бар. Қазірде бұл шығарма романға айналып ауқымдана түскен. Ал біз үшін жастық шағымызда танысқан қыз сияқты хикаят бейнесі айырықша сұлу қалпында қалды. Осының өзі тұрсынхан туысындағы Тұрсынхан танымның, Тұрсынхан талантың ешкім қайталай алмас өмір жолы және ешкім қайталай алмас талғам биігі еді.

VI. АЗАТТЫҚ ТАҢЫ АТҚАНДА

Егер тарих білгірі мемлекеттігі қолдан кеткен ұлттың баласы болса оның бар аңсары арғы заманда қалған азаттығы, елдігі болар еді. Ол орайлы жердің бәрінде осы тақырыпты айтар да отырар еді. Егер ол тарихшы бола тұра оған қоса талантты жазушы болса, ол отыз жасқа карағанда Отанында азаттық таңы атса, кешегі ұлы тұран даласына тәуелсіз мемлекеттігі орнықса ше? Онда оған қандай бақыт келгенін, қандай шабыт бергенін, қандай күш-қуат бергенін еш таразы тарта алмас еді.

*«Менің жарқын досым-ай,
Өр Алтайда түлеген.
Жарты ғасыр тойыңда
Саған жаздым бір өлең.
Отызға сен толғанда
Отан азат болған да.
Өйтпегенде Түкем-ау,
Қалай өмір сүрер ең?!
Сүюші едің жүгініп,
Сор топырақ далаңды.
Сүюші едің бүгіліп,
Әжім жүзді анаңды.
Сенің арман мұратың
Көкте көшкен бұлт сынды*

*Кең даланың аспанын
Кернеп кетіп барады.
Киең сенің Көкбөрі
Желе жортқан жоны тік.
Кейіпкерің Көктүрік
Елетміш пен Тонықұқ.
Тәнің мұнда тұрса да,
Жаның жетер мың жылға
Қаламыңды сілтейсің
Қанды жасқа тоғытып.
Күлтегін мен Инаныш
Жиі кіріп түсіңе.
Сауырықтың тұлпары
Сарыарқада кісіней.
Кейде жарқын көңілмен
Жалт қараған сәтіңде
Көрінесің көзіме
Мың жасаған кісідей.*

Қатар жүрген кісінің тәуелсіз топырағын, азат отанын, ел-жұртын қалай шексіз сүйетініне куә болу да ғанибет. Оның қалай терең тебіренетінін, шабыттанатының шалқитынын бірге жүріп көріп-білу де қызық. Біз талантты тарихшы, шебер жазушы Тұрсынхан Зәкенұлының сондай бақытты сәттерінің, шабытты шақтарының бәріне куә болып, бірге келе жатқан сырлас достарымыз.

Тұрсынханның тумысына қиуадан қиысып келіп бұйырған, оған сұрапыл шабыт берген өлшеусіз бақыт ол – Азаттық таңы. Ең бас тапқы ұстаным өзгерген жоқ. Бүгінгі тәуелсіз мемлекет құрушы ұрпаққа оның өткен шақтағы елдік, ерлік тарихтын көркем әдебиетпен көмкере түсіп жеткізу сірә, мұраттардың асылы шығар. Шынында бұл қызмет Тұрсынханның тарихшылығына да, жазушылық талантына да тап келер – сол ғана көтере алар жүк еді.

Бірде «Балқан тауға барғандарды» сөз еткен Мұқтар аға Мағауин: «Арғы бетте жүріп те мынадай повесть жазған екенсің. Еліңе келдің. Енді роман жаз» деді. Бұл үлкен мотивация еді. Бағана Жазушылар

одағына кіре берісте жолыққан Қабдеш аға Жұмаділ де: «Оқыдым. Кесек шығарма. Сәтті шығыпты. Сірә, арғы беттен енді келетін әдебиеттің көшін былай сен бастайтын шығарсың» деген.

Аңқылдаған Тұрсынхан осы сөздерді ары қарай ағайындарға айтып, арғы-бергі беттегі ағаларының «Көңілін ауыртып алғаны» бар. Солайда бұл сөздер – классик ағаларының жас жазушыға берген бағасы әрі оған артқан ауыр міндеті болатын.

Азаттықтың алғашқы жылдарындағы аласарыран шақта Тұрсынханды жұрттан бөлек жазу үстеліне отырғызған себептердің бірі осынау ұлы жазушылардың одан күткен үміті болғаны анық. Жұрт жалы жығылып жанбағыспен жүргенде ол – «Көкбөрілердің көз жасын» азаттықтың алғашқы он жылдығындағы ең озық романды жазды. Оны халық құшырлана оқыды ма, оқыды. Мемлекет бағалады ма, бағалады. Бас бәйге алды ма, алды. «Мәңгі Тастың» жазылуына да әсер еткен құбылыс – Көк тастың – Күлтегін – түркі уставы жазылған мәңгі тастың дәлме-дәл көшірмесінің Астанаға жетуі. Жазушының сол салтанатты уақиғаның ортасында жүруі. Отан азаттығының он жылдығы тұсындағы осынау еңбек Тұрсынханды терең әсерге бөлеп еді. Жазушының жас шағында арғы бетте жазған «Балқан тауға барғандар» хикаятының романға айналуы да тәбиғи құбылыс. Ол енді шет елдегі жас магистрант емес, тәуелсіз елдің еркін қаламгері, тарих ғылымдарының докторы, профессор, романы бәйгеден келген бабы бөлек жазушы еді. Оған қоса Аттила туралы кітаптар жазған ағылшын, француздарды – Бувье Ажан-Морис, Джон Манды, Аттиланьы жазған, оған елші болып барған ежелгі Рим тарихшысы Приск Панийскийді оқығаны.

Одан соң хикаяттағыдай батыр Аттиладан емес, енді бала Аттиладан бастап жазуға жол ашылып еді. Тағы бір тарихи роман деңіз. Біз осы мақаламыздың екінші бөлімінде айтқанымыздай, Илияс Есенберлиннің «Алтын Орда» көп томдығы XIII ғасырдың отызыншы жылдарынан басталады. Ал «Көкбөрілердің көз жасы» оған қабаттаспай сол ғасырдың жиырманшы жылдармен аяқтайды. Романның соңында Күшлік ханның Сарал батыры Сарыарқаның шетіне ілініп, «Шапқыншылар келер, кетер, отан кетпес, орнында қалар»

деп тыртықтарын ырситып күрсінетіні бар. Романдағы жазушының жанынан қосқан көркем кейіпкер осы Сарал батыр және сәтті шыққан бейне. Романның ұйтқылық ортасы Найман ордасы ғой. Таянхан, Бұйрық, Көксау Сауырық, Керей ордасынан Тұғырылхан, Сәнгүн ханзада, Шыңғыс хан ордасы мен Меркіт Тоқтабекхан, Қолтуған мерген, Кидандардың Гәр ханы, Жегелу уәзірі. Бұлардың бәрі де сәтті бейнеленеді. Мұнда ежелгі өмір дағдысы да проза жанрына тән тәсілмен еш мінсіз суреттелгеніне тоқталдық. Біздің ойымызша, романдағы басты тұлға – Күшлікхан. Найман ордасы құлаған соң Шыңғысханға түз дала түгел тізе бүккенде оған өлгенше, басын бергенше берілмей күрескен Меркіт Тоқтабек пен осы Күшлікхан ғана. Күшліктің жанкешті күресі мен батырлығы, айлакерлігі, қайсардығы жан толқытады. Сонан соң жаңағы Сарал. Роман жазуда Тұрсынханның өз мақсұты, өз мәнері бар. Ол – патриоттық пафос. Ұлттық сүйспеншілік. Бұндай үлгі кейде әдебиет теоретиктеріне ұнай бермеуі де мүмкін. Бәрі де бір қалай жазу – жазушының шабыты, таланты, ой қисыны және жүрек қалауы белгілейтін құбылыс. Ол – жүрекке бағынып жазады. Тұрсынхандық туынды – «Аттила – Балқан тауға барғандар», «Мәңгі тас», «Көкбөрілердің көз жасы» роман трилогиясы V–XIII ғасырларды қамтып, Қазақ тарихи романдарының ту бастауында тұрған мұзартты биіктер екенін қазақ біледі.

Тұрсынхан таланттың бірге өскен досы ретінде – әдебиеттану мамандығымыз, тұлғатану табиғатымыз болғанда, басты белгіміз ақындық деп білеміз. Сөзіміздің соңын өлеңмен өрсек.

Түп тегің – Алтай қонған ұлыс еді.

Алынбас қамал еді, құрыш еді.

Жалынып мың жыл күткен жалғыз ұлдай.

Алтайға сен келгенің ұлы іс еді.

Көтеріп құрсағында тоғыз ғасыр,

Бұл Алтай туған сынды – ұлы сені.

Алтайдың жонын жайлап, төсін қыстап,

Аршасын түтіндетіп, етіңді ыстап,

Ертөтік сыяқтанып тез есейдің

Мың жылдың әр бір күнін есіңде ұстап.

Жазылып жауынгер рух жалпақ жоннан
Жан-жаққа тарап жатты қосынға ұқсап.
Төбірәндік сен үзіліп, мен де үзіліп,
Толқыды дос сүйініп, ел қызығып.
Әу десең Алтай тауда көшкін жүрді,
Беу десең Қараертісте сең бұзылып.
Санаңа өткен шақтан дауыл соқты,
Шарпысып арғы кешу, бергі қызық.
Бұдан да мың жыл бұрын сегіз ұл ек.
Бір туған бір мақсұттан егіз ұл ек.
Тамғанда «Көк бөрінің көз жасынан»,
Жүректі соғып еді теңізі кеп.
Отан азат болғанда Бар қазаққа
«Көкту үшін жан пидә»дегізіп ек.
Алтайда алпыстағы абызына
Қабылда сыңарыңның лебізі деп.
Келеміз бір уақытты бір кешіріп,
Келеміз бір үлгеріп, бір кешігіп.
Алтай тау арқамызды тірелегенде,
Төгеміз бір көсіліп, бір лепіріп.
Ертіс пенен Үлбінің құйғанына
Қараймыз екі ойменен бірге тұрып.
Алтай ол бітпейтұғын белең-белең.
Құлын ең белең сайын елеңдеген.
Кезеңі асқан сайын биіктеген,
Өзені кешкен сайын тереңдеген.
Орманы кезген сайын қоюлаған
Жазасың қою түсті өлеңменен.
Кешуде Таян ханнан қалған Алтай,
Бүгінде Оралханнан қалған Алтай
Бір күні қалады гой сенен, менен.

МАЗМҰНЫ

Тұрсынхан Зәкен. Өлең таңдау	3
Әйкен Нәжімеденова. «Мені тапсаң – өзім берем жүлдені...»	6

I бөлім

ТҰМАНДЫ ШАҚ ТҰНЫҚ ОЙ

Кірісу	8
«Жұмекеннен жүз өлең» талдау қадамы	12
«Көк тасқа ұйықтады жалаңаш...»	18
Түннің мақпал балағы	22
Болмысқа қарау бұрышы	25
Үміттің балапандары	27
«Еліктеу табиғатқа жаңалық па?»	29
«...Мен тамырға тараймын»	33
«Тыныстармын аспан бұлтын жамылып...»	36

II бөлім

АЛҒАШҚЫ ЫЗА

Неге керек, неге керек қанағат?	40
---------------------------------------	----

III бөлім

ДОМБЫРАЛЫ АҚЫН

«Қызға қарап қайтеді домбырасы бар кісі?!»	45
«Қағам үйдің есігін, қағам күйдің есігін...»	49
Ағытыл, күй, ағытыл!	53
«Берейін жүрегімді тиек қылып...»	56
«Домбырам, саған айтам»	59

IV бөлім

КІТАБЫНАН КҮЙ ЕСКЕН

Қайғырма, ана, серттемін!	65
«Жатып алды бес саусақ пернелерді жастанып...»	71
Жаңғырықтан өзге түк жоқ, босқа тұрған жансындар!	76
Кірпікті төмендет, сәл қызар жетеді... ..	81
«Дауыл, дауыл... күркіретті»	90

V бөлім

ТАЛАНТ ТУРАЛЫ

Абай жырды құрметтеп	99
«Ашық бояу өртенген...»	108
«Пульте тұр, ойы жалқын, даңқы лаулап»	114
Талант	118
Алағау	123
Терезе	129

VI бөлім

БОДАНДЫҚ ПАРАЛЕЛІ ЖӘНЕ ҚАРСЫЛЫҚ

«Өлім жайлы тірі өлен»	135
------------------------------	-----

VII бөлім

ТҮНЕКТЕН ЖЕТКЕН ТҮНГІ ДАУЫС

Жүмекен «Жаңғырығы»	144
Жүмекен жырдың жеті бояуы (<i>Түйін сөз орнына</i>)	184
<i>Олжас Қ.</i> «Соқыр мен саңырау»	201
Жүмекенге	217
Қиғаш өзен	219

VIII бөлім
СӨЗТАНУ

«Көзімнің қарасы» көзімнің қарашығы емес	221
Мен жаттаған өлеңдер	232
Жастық шақтың өлеңі (<i>Сын эссе</i>)	242
Ақынның ойлау амалы	247
Ізгілік – ізденіс үшін	249
Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы	254
Қиырдағы қаламгер қазақтар (<i>Қазақстан Жазушылар одағының жыл қорытындысындағы баяндама</i>)	261

IX бөлім
ШӘУЕШЕК ФЕНОМЕНІ

Ұлт рухының ұлы суреткері	267
Қажықұмарға	275
Қабдеш әлемі және Шәуешек феномені	276
Алматыда Қабдеш жоқ	286
Қабдеш бекеті	289
Жарты ғасыр жатқан жыр	298
Тұрсынханның тумасы (<i>Жазушы Т. Зәкен туралы сыр</i>)	305

Алмас АХМЕТБЕКҰЛЫ

ЖҰМЕКЕННЕН 100 ӨЛЕН

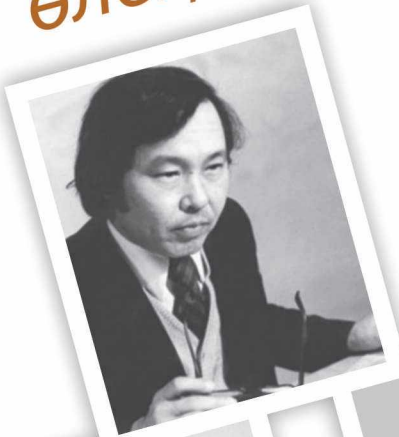
Әдеби сын

Редакторы С. Ақылов
Тех. редакторы С. Ақылов
Беттеген Д. Кәрімов
Дизайнері С. Төребайұлы

«Сардар» баспа үйі
Алматы қаласы, 8 ы/а, 19а үй.
Тел.: 8(727) 249 68 05, 225 25 42
e-mail: sardarbaspa@mail.ru
www.sardarbaspa.kz

Пішімі 60x90 1/16. Шартты баспа табағы 20,0.
Офсеттік басылым. Қаріп түрі «Times New Roman».
Таралымы 3000 дана. Тапсырыс

ЖҰМЕКЕННЕН
100
өлең

Алмас АХМЕТБЕКҰЛЫ

ЖҰМЕКЕННЕН

100 өлең